

APJ

Azərbaycan Prokuroru Jurnalı

LAW JOURNAL

2024

Baş redaktor:

Kamran Əliyev - Azərbaycan Respublikasının Baş Prokuroru, hüquq elmləri namizədi (hüquq üzrə fəlsəfə doktoru)

Baş redaktorun müavini:

Elnur Musayev – Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun Cinayət təqibindən kənar icraatlar idarəsinin rəisi

Redaksiya heyətinin üzvləri

Əmir Əliyev – Bakı Dövlət Universitetinin professoru, hüquq elmləri doktoru

Aleksandr Merejko – Kiyev Dövlət Universitetinin professoru, hüquq elmləri doktoru

Oleq Zayçuk – Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, hüquq elmlər doktoru, professor

Vladimir Xomiç – Belarus Dövlət Universitetinin professoru, hüquq elmləri doktoru

Aleksandr Volevodz – Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu – Universitetinin professoru, hüquq elmləri doktoru

Muharrem Özen – Ankara Universitetinin professoru, hüquq elmləri doktoru

Anna Pavlovska Daneva – Şimali Makedoniya Respublikasının Müqəddəs Kiril və Mefodi Universitetinin professoru, hüquq elmləri doktoru

Şəhla Səmədova - Bakı Dövlət Universitetinin professoru, hüquq elmləri doktoru

Məsul katib

Namiq Əliyev - Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun Cinayət təqibindən kənar icraatlar idarəsinin böyük prokuroru

Editor-in-Chief:

Kamran Aliyev - Prosecutor General of the Republic of Azerbaijan, candidate of legal sciences (PhD in Law)

Deputy editor-in-chief:

Elnur Musayev – Head of the Non-Criminal Proceedings Department of the Prosecutor General's Office of the Republic of Azerbaijan

Members of the editorial staff

Amir Aliyev - professor of the Baku State University, doctor of legal sciences

Aleksandr Merezhko – professor of the Kyiv State University, doctor of legal sciences

Oleg Zaychuk - Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Law, Professor

Vladimir Khomich – professor of the Belarusian State University, doctor of legal sciences

Aleksandr Volevodz - professor of the Moscow State Institute of International Relations - University, doctor of legal sciences

Muharrem Ozen – professor of Ankara University, doctor of legal sciences

Anna Pavlovska Daneva – Professor of Saint Cyril and Methodius University of the Republic of North Macedonia, doctor of legal sciences

Shahla Samadova - professor of the Baku State University, doctor of legal sciences

Executive Secretary

Namig Aliyev – senior prosecutor of the Non-Criminal Proceedings Department of the Prosecutor General's Office of the Republic of Azerbaijan

MÜNDƏRİCAT

Kamran Əliyev. İqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti 6

Vüqar Kərimov. İqlim dəyişmələrinə uyğunlaşma - meşə ehtiyatlarının və yaşıl ərazilərin artırılması 13

Umayra Tağiyeva. Ekoloji maarifləndirmə və mədəniyyət ekoloji pozuntuların profilaktikasında başlıca amildir 20

Namiq Əliyev. Ekosid cinayəti: milli və beynəlxalq hüquqi aspektdə 24

Turqay Hüseynov. İqlim dəyişikliyinə dair məlumatların ictimaiyyətə çatımlılığının təmin edilməsinin hüquqi əsasları 29

Gülnaz Rzayeva, Elnur Hübətov, Nəzrin Əliyeva. Sağlam ətraf mühit hüququnun informasiya hüquqi təminatı: müasir hüquqi tendensiyalar 37

Etibar Əliyev, Leyla Mirzəyeva. Müasir dövrdə ətraf mühitin mühafizəsinin aktual problemləri: hüquqi aspektlər 58

Daşqın Qənbərov. Yaşamaq hüququ ekoloji kontekstdə 67

Leyla Həşimova. Mədəni soyqırımı: anlayışı və əsas xüsusiyyətləri 74

Solmaz Rzayeva. Qarabağ iqtisadi rayonunun tibbi-coğrafi şəraitinə müasir ekoloji vəziyyətin təsiri və xəstəliklərin yayılmasında rolu 80

Gülnar Hacıyeva. Meşə ekosistemlərinin ekocoğrafi problemləri (Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı timsalında) 90

CONTENT

Kamran Aliyev. The activities of law enforcement agencies in the fight against climate change 6

Vugar Karimov. Adaptation to climate change - increasing forest reserves and green areas 13

Umayra Taghiyeva. Ecological education and culture as a key factor in the prevention of ecological violations 20

Namig Aliyev. Ecocide: from the aspects of domestic and international law 24

Turgay Huseinov. Legal basis for ensuring public access to climate change information 29

Gulnaz Rzayeva, Elnur Humbatov, Nazrin Aliyeva. Informational legal protection of the right to a healthy environment: modern legal trends 37

Etibar Aliyev, Leyla Mirzayeva. Actual problems of environmental protection in the modern period: legal aspects 58

Dashgin Ganbarov. The right to life in an environmental context 67

Leyla Hashimova. Cultural genocide: definition and main features 74

Solmaz Rzaeva. The impact of the current environmental situation on the medical and geographical conditions of the karabakh economic region and its role in the spread of diseases 80

Gulnar Hajiyeva. Ecogeographical problems of forest ecosystems (in the example of the north-east slope of the Major Caucasus) 90

Aynur Hüseynova, Minarə Hüseynova, Nigar Bədəl-Zadə. Zəngilan rayonu Oxcuqay ətraf ərazilərinin landşaft-ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi 95	Aynur Huseynova, Minara Huseynova, Nigar Bedel-zade. Assessment of the landscape-ecological condition of the areas surrounding the Okhchuchay river in the Zangilan region 95
Anar Mahmudov. Vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarəti 101	Anar Mahmudov. Illegal trade in wildlife and plant resources 101
Aytac Qiblaliyeva. Gender bərabərliyi və davamlı inkişafın əsas ekoloji-hüquqi aspektləri 107	Aytac Qiblaliyeva. Main ecological-legal aspects of gender equality and sustainable development 107
Aygül Cahangirova. İnsan hüquqları və ətraf mühitin təhlükəsizliyinin təşkilinin əsas hüquqi aspektləri 115	Aygül Jahangirova. Basic legal aspects of organization of human rights and environmental safety 115
Vədiyə Ələkbərzadə. Süni intellektin ekoloji təsirləri və insan hüquqlarının müdafiəsi: COP kontekstində qlobal perspektivlər 124	Vədiyə Alakbarzadəh. Environmental impacts of artificial intelligence and the protection of human rights: global perspectives in the context of the COP..... 124
Ayişə Qasimova. Sağlam ətraf mühit hüququ və COP-un rolu 135	Ayisha Gasimova. The right to a healthy environment and the role of COP 135

BAŞ REDAKTORDAN

Hörmətli oxucular!

Böyük məmnunluqla Sizlərə “Azərbaycan Prokuroru” hüquq jurnalının növbəti - 2024-cü il sayını təqdim edirik.

Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu tərəfindən buraxılan və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Azərbaycan Respublikasında məqalələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlər” Siyahısına daxil olan “Azərbaycan Prokuroru” hüquq jurnalı artıq elmi məzmun və yenilik, o cümlədən forma və istiqamətlər baxımından tamamilə yeni bir fərqli istiqamətdə qurulmuşdur ki, burada da beynəlxalq elmi standartlar xüsusi olaraq nəzərə alınmışdır.

Təqdim edilən elmi məqalələrdə, ilk növbədə, yenilik xarakteri ön plana çəkilməklə bərabər, praktika və nəzəriyyənin əlaqələndirilməsinə də xüsusi önəm verilir. Jurnalda dərc edilən elmi məqalələr antiplagiat proqramından keçirilir, redaksiya heyəti üzvləri və tanınmış mütəxəssislər tərəfindən müsbət rəylər verildikdən sonra çap edilir.

Bu sayda çap edilən elmi məqalələr qlobal problem olan ətraf mühit problemlərinin müxtəlif aspektlərinə həsr edildiyindən BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası - COP29-un Bakı şəhərində keçirilməsi ilə bir daha böyük aktualıq kəsb edir.

Sonda 2024-cü il üzrə çap olunan “Azərbaycan Prokuroru” hüquq jurnalının bu sayının da oxucular üçün faydalı olacağına ümid edirik.

FROM THE EDITOR-IN-CHIEF

Dear readers,

It is with great pleasure that I would like to present to you the next issue of The Azerbaijan Prosecutor Law Journal for 2024.

The Azerbaijan Prosecutor Law Journal published by the Prosecutor General's Office of the Republic of Azerbaijan is listed in the Catalogue Periodic Art and Scientific Publications recommended for publication in the Republic of Azerbaijan, compiled by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan. The APJ has already established itself in a completely new and different publication that stands out in terms of scientific content and innovation, as well as form and directions, with international arts and scientific standards taking the upper hand.

The APJ Editorial Board gave special attention to the balance of practice and theory, in addition to highlighting the innovative nature. Articles published in the journal undergo an anti-plagiarism check and are published after positive reviews by members of the well-known experts.

Since the research articles published in this issue are devoted to various aspects of environmental problem, which is a global problem, they are in tune with the efforts on holding the 29th session of the Conference of the Parties to the UN Framework Convention on Climate Change - COP29 in Baku.

Finally, we hope that this issue of The Azerbaijani Prosecutor Law Journal, published in 2024, will also be useful for readers.

İQLİM DƏYİŞİKLİYİ İLƏ MÜBARİZƏDƏ HÜQUQ-MÜHAFİZƏ ORQANLARININ FƏALİYYƏTİ

KAMRAN ƏLİYEV¹

Annotasiya

Bu məqalədə iqlim dəyişikliyinə neqativ təsirlərinin qarşısının alınmasında hüquq-mühafizə orqanlarının səfərbər olunmasının vacibliyi və “iqlim cinayətlərinə” görə məsuliyyət məsələsi müzakirə ediləcəkdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə iqtisadi potensialın artırılması hesabına xalqımızın rifahının yüksəldilməsi ilə yanaşı təbiətə qayğı göstərilmişdir. Həmin xətti davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu sahədəki uğurlu dövlət siyasəti dünya miqyasında tanınması və qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir. İqlim dəyişikliyinə əleyhinə beynəlxalq tədbirin ölkəmizdə keçirilməsi bu prosesdə hüquq mühafizə orqanlarının aktivliyini tələb edir. Əsasən beynəlxalq müstəvidə gedən hüquqi proseslərin milli səviyyədə əlaqələndirilməsi, ümumən bu proseslərin hüquqi əsaslarının axtarışının davam etdirilməsi, iqlim dəyişikliyinə görə məsuliyyət növlərinin müəyyən edilməsi vacibdir. Hüquq mühafizə orqanlarının əsas fəaliyyətinin cinayət ədalət mühakiməsi sahəsində cərəyan etdiyinə görə həmin qəbildən olan cinayətlərin dispozişiyasının formalaşması da bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mürəkkəb problemin həlli üçün müzakirələr davam etdirilərək daha geniş sayda alim və praktik hüquqşünasların dialoqu intensivləşdirilməlidir.

Açar sözlər: iqlim dəyişikliyi, ətraf mühit, beynəlxalq hüquq, məsuliyyət məsələləri, hüquq mühafizə orqanları, ekoloji cinayətlər, global problemlər.

I. Problemə ümumi baxış

Azərbaycanın tarixi məqamlarında rəhbərlikdə olmuş Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda sənayeləşmənin və kənd təsərrüfatının inkişaf etdiyi dövrdə daim təbiətə qayğı ilə yanaşmış, ekoloji tarazlığın qorunması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirmişdir.

Görülən işlərin nəticəsi olaraq ölkəmizin zəngin flora və fauna müxtəlifliyi qorunub, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə prioritet məsələ kimi diqqətdə saxlanılmışdır.

Cənab Prezident İlham Əliyev Ümummilli Liderin ekologiya sahəsində həyata keçirdiyi siyasəti davam etdirərək bu siyasəti yeni bir müstəviyə qaldırmış, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində milli yanaşma qəbul etmiş, Azərbaycanın bu milli yanaşmasını beynəlxalq müstəviyə qaldıraraq digər ölkələr üçün nümunə olmuşdur.

Həmin yanaşmanın davamı olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 25 dekabr 2023-cü il tarixli Sərəncamına əsasən, 2024-cü il ölkəmizdə “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilmişdir.

Ölkəmizdə keçirilən COP29 kimi mötəbər tədbirdə iqlim fəaliyyətinə dair mühüm məsələlər müzakirə edilmiş və həmin tədbir biomüxtəlifliyin qorunması, ekoloji cinayətlərə qarşı mübarizə, karbon emissiyalarının azaldılması üçün hüquq-mühafizə orqanlarının səylərini gücləndirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin həyata keçirdiyi tədbirlər ölkənin yaşıl enerji təşəbbüslərinə və ətraf mühitin mühafizəsinə bağlılığını nümayiş etdirir. COP29-a ev sahibliyimiz beynəlxalq ictimaiyyətin bu sahədəki səylərini tanımasının göstəricisidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev COP29 açılış mərasimində qeyd etmişdir ki “ötən ilin dekabrında təxminən 200 ölkənin yekdil qərarı ilə Azərbaycana COP29-a ev sahibliyi etmək şərəfi verildi. Biz bu qərarı ölkəmizə olan hörmətin əlaməti, beynəlxalq arenada oynadığımız fəal rolun dəyərləndirilməsi kimi görürük”.

¹ Azərbaycan Respublikasının Baş Prokuroru / ap@prosecutor.gov.az

COP29-un nəticəsi olaraq ən mühüm nəticələrdən biri də 2035-ci ilə qədər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqlim layihələrinin inkişafı üçün hər il 1,3 trilyon ABŞ dollarının səfərbər edilməsi ilə bağlı razılıq əldə edilməsi olmuşdur.

Bakıda keçirilən COP29 çərçivəsində Azərbaycanın Baş Prokurorluğu və BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq İdarəsi (BMTNCİ) tərəfindən təşkil olunan müxtəlif ölkələrin hüquq-mühafizə orqanlarının iştirakı ilə 15 noyabr 2024-cü il tarixində “İqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə hüquq-mühafizə orqanlarının səfərbər olunması” adlı yüksək səviyyəli sessiya keçirilmişdir.

Azərbaycan Baş Prokurorluğu, BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsinin (BMTNCİ) təşkil etdiyi, həmçinin BƏƏ Daxili İşlər Nazirliyinin həmsədri olduğu sessiyada ölkə rəsmiləri ekoloji cinayətlər üzrə aparılan tədbirlər barədə məlumat vermişlər.

Bu tədbirdə iqlim fəaliyyətinə dair mühüm məsələlər müzakirə olunmuşdur. Tədbir biomüxtəlifliyin qorunması, ekoloji cinayətlərə qarşı mübarizə, karbon emissiyalarının azaldılması üçün hüquq-mühafizə orqanlarının səylərinin gücləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

COP29 çərçivəsində “İqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə hüquq-mühafizə orqanlarının səfərbər edilməsi”nə həsr olunmuş yüksək səviyyəli sessiyadan öncə Bakı şəhəri, Suraxanı rayonu ərazisində yerləşən Bülbülə gölünün yanındakı yeni salınmış “Cərimə parkı”nda müxtəlif ölkələrin prokurorluq orqanlarının iştirakı ilə 200 ədəd xatirə ağacı əkilmiş, bununla həmin parkda ümumilikdə əkilmiş ağacların sayı 1700-ə çatdırılmışdır.

II. İqlim dəyişikliyi global problem kimi

İqlim dəyişikliyi müasir dövrün ən ciddi global problemlərindən biridir. Bu problem təkcə ətraf mühitin və təbiət resurslarının qorunması ilə bağlı deyil, həm də insan hüquqları, iqtisadiyyat və sosial ədalət məsələlərini də əhatə edir. İqlim dəyişikliyi nəticəsində baş verən təbii fəlakətlər, əkin sahələrinin azalması, su qıtlığı və sair problemlər bir çox ölkələrdə insan hüquqlarının pozulmasına səbəb olur.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafına dair beş milli prioritetindən biri də “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” yanaşmasıdır. Bu prioritetə uyğun olaraq, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması, yaşıllıqların bərpası və genişləndirilməsi, su ehtiyatlarının və dayanıqlı enerji mənbələrinin səmərəli istifadəsi üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Hazırda yaşıl enerji növlərinin yaradılması və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəqli Azərbaycanın enerji siyasətinin əsas prioritetidir.

Artıq ölkə Prezidenti işğaldan azad edilmiş Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru yaşıl enerji zonası elan edib, ekosistemin bərpasına, “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” kimi innovativ yanaşmaların tətbiqinə başlanılmışdır.

Azərbaycanda ilk böyük yaşıllaşdırma layihəsinin əsasını məhz Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyi münasibətilə bir gündə respublikamızda 650 min ağacın əkilməsi ilə başlanmış, daha sonra bu təşəbbüs şaxələnərək daim inkişaf etmişdir.

Azərbaycan Prokurorluğu da bu sahədə uzun illərdən bəri fəallıq nümayiş etdirir və Ulu Öndərin siyasətinə uyğun olaraq Azərbaycan ətraf mühitin mühafizəsinə, yaşıllıqların qorunması, ekologiyanın müdafiə olunmasına öz töhfəsini verir.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikası ətraf mühitin mühafizəsi üzrə BMT-nin “İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası” və onun “Kioto Protokolu”na, “Səhrələşməyə qarşı Mübarizə Konvensiyası”na, “Bioloji Müxtəliflik haqqında” Konvensiya və onun “Kartagena Protokolu”na, “Avropanın canlı təbiətinin və təbii mühitinin qorunması haqqında” Avropa Konvensiyasına, “Bitki mühafizəsi haqqında” Beynəlxalq Konvensiyaya, “Yeni bitki sortlarının mühafizəsi haqqında” Beynəlxalq Konvensiyaya, İqlim dəyişmələri üzrə Paris Sazişinə, UNESCO-nun “Əsasən su quşlarının yaşama yeri kimi beynəlxalq əhəmiyyətli olan sulu-bataqlıq yerləri haqqında” Konvensiyaya, “Ozon qatının qorunması haqqında” Vyana Konvensiyası və ona dair protokollara və digər sənədlərə qoşulmuşdur.

Cənab Prezident tərəfindən prokurorluğun yeni strukturu təşkil olunarkən xüsusi bir qurum Cinayət təqibindən kənar icraatlar idarəsi təsis olunmuş və həmin idarə qısa zaman ərzində mühüm sosial sahələrlə yanaşı ekoloji sahəyə xüsusi diqqət göstərərək bu sahədə fəaliyyətinin düzgün qurulması,

respublika üzrə vahid təcrübənin formalaşdırılması, qanun pozuntularının vaxtında aşkar edilməsi, gələcəkdə bununla bağlı cinayət təqibinin təşkil olunması, o cümlədən inzibati xətalər haqqında işlər üzrə icraatın aparılmasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və qanunlarının tətbiqinə və icrasına prokuror nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin edir.

2024-cü ilin 1 yanvar tarixindən məqalənin dərc olunduğu tarixədək Cinayət təqibindən kənar icraatlar idarəsi tərəfindən Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 247-261-ci maddələrini əhatə edən ekoloji cinayətlər fəslə ilə müəyyən edilən cinayətlər üzrə 153 cinayət işi başlanmışdır. Başlanmış cinayət işlərinin böyük bir qismi qanunsuz ağacəsmə cinayətləri ilə (CM-nin 259-cu maddəsi üzrə) bağlı olmuşdur.

Ümumən idarə təsis olunandan sonra 1069 sayda cinayət xarakterli məlumatla baxılmış, 568 sayda cinayət işi başlanmışdır və yalnız 328 halda cinayət işinin başlanması rədd edilmişdir. Digər hallarda cinayət xarakterli məlumatların təkrarlandığına görə birləşdirilməsi, aidiyyəti üzrə göndərilməsi, əlavə məlumat olduğuna görə mövcud cinayət işlərinə birləşdirilməsi və digər məsələlər aid olmuşdur. Araşdırma zamanı cinayət hadisələrinin baş verməsinə dair əsaslı şübhələr olmuş hallar üzrə 60,299,474.65 manat həcmində ziyan dəymiş, cinayət xarakterli məlumatlara baxılması mərhələsində 6,312,380.00 manat həcmində ziyanın ödənilməsi təmin edilmişdir. Praktik təsir vasitələr baxımından daha geniş imkanlar verən cinayət işlərinin istintaq zamanı bu qəbildən olan cinayətlərə görə dəymiş ziyanın 7,859,635.00 manat həcmində ödənilmişdir.

Qeyd olunan dövr ərzində Cinayət təqibindən kənar icraatlar idarəsi tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik qaydaları əleyhinə olan inzibati xətalara aid işlər üzrə 100-dən çox inzibati icraat başlanılaraq baxılması üçün aidiyyəti üzrə məhkəmələrə və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına göndərilmişdir.

Cinayət təqibindən kənar icraatlar idarəsi tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qanun pozuntularından çəkirmək məqsədi ilə vətəndaşlara və vəzifəli şəxslərə 205 rəsmi xəbərdarlıq edilmiş, qanunvericiliyin tələblərinin pozulması ilə əlaqədar müxtəlif qurumlara 230 təqdimat göndərilmişdir.

Ekoloji hüquqpozumaların qarşısının alınması məqsədilə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində həyata keçirilmiş ciddi nəzarət tədbirləri, prokurorluq və hüquq mühafizə orqanlarının birgə səyi nəticəsində qanun pozucuları barəsində tətbiq edilən qanunamüvafiq sərt tədbirlər, eyni zamanda davamlı olaraq birgə aparılan maarifləndirmə və təbliğat işləri nəticəsində əvvəlki illərlə müqayisədə son dövrlərdə ekoloji cinayətlərin baş verməsi ilə bağlı faktların sayında azalmalar müşahidə edilir.

Yaşılıqların və meşə ehtiyatlarının mühafizəsi istiqamətində ekoloji hüquqpozumalara qarşı prokurorluq orqanları digər hüquq-mühafizə və dövlət qurumları ilə birgə səmərəli əməkdaşlıq çərçivəsində maarifləndirmə, bilik və bacarıqların artırılması tədbirləri ilə yanaşı, bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, yaşılıqların qanunsuz kəsilməsi hallarının qarşısının alınması məqsədilə bu növ cinayət əməlinə görə tətbiq ediləcək cəzaların sərtləşdirilməsi, təqsirləndirilən şəxs haqqında tətbiq edilən cəzanın daha ədalətli olmaqla, şəxsin vurduğu ziyanın həcminə adekvat olaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğu tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qanun pozuntularına yol vermiş şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması və dəymiş ziyanın ödənilməsi, o cümlədən ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin əlaqələndirilməsi, bu sahələrdə mövcud təcrübəni bölüşməklə çoxmərtəbəli münasibətlərin səmərəli təşkil edilməsi və inkişafının təşviqi məqsədi ilə ECOLEAD platforması formalaşdırılmışdır.

Ulu Öndərin ildönümündə ağacların əkilməsi ilə başlanılan layihə Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğu, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Bakı Dövlət Universiteti arasında 24.06.2024-cü il tarixdə Xankəndi şəhərində Anlaşma Memorandumunun imzalanması ilə rəsmi olaraq təsis edilmişdir.

ECOLEAD platformasının komponentlərindən olan və yaşılıqları qanunsuz məhv etmiş şəxslərin eyni sayda ağac və kolları natura formada ödəməsi və könüllü ianə hesabına formalaşdırılan Cərimə Park şəhərin müxtəlif yerlərində, o cümlədən Bakı şəhəri, Suraxanı rayonu, Bülbülə qəsəbəsində 6,6 ha

sahədə salınmışdır. Cərimə parkında 1700 ağac əkilməmiş, ümumilikdə isə əkilməmiş ağacların sayı 2500-dən çox olmuş, hazırda bu proses davam etdirilir.

ECOLEAD layihəsinin əsas məqsədlərindən biri də Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında münafiqşədən sonrakı ekoloji problemlərin daha yaxşı həlli üçün tədqiqat ehtiyaclarını, ekoloji pozuntuların qarşısının alınması və həllinə maraqlı tərəflərin cəlb edilməsini, ekoloji sahədə peşəkarlararası dialoqun təkmilləşdirilməsinə xidmət etməkdir.

Prokurorluq orqanları hüquq-mühafizə orqanları və digər aidiyyəti qurumları ilə birgə çalışmalı, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və iqlim dəyişikliyinə neqativ təsirlərinin qarşısının alınmasının təmin edilməsi üçün yeni yanaşmaları inkişaf etdirməli, qanunun gücündən istifadə edərək, ətraf mühitin qorunmasına, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə və iqlim dəyişikliyinə mənfi təsirlərinə qarşı qlobal səviyyədə daha təsirli tədbirlər görməlidir.

Qeyd olunmalıdır ki, iqlim dəyişikliyi əsasən iqtisadi fəaliyyət nəticəsində ölkələrin iqtisadiyyatlarının güclənməsi, bunun kökündə duran sənaye artımının yanakı bir nəticəsi olaraq qəbul edilir. Bu baxımdan qlobal kontekstdə iqlim dəyişikliyinə qarşısının alınması da haqlı olaraq məhz iqtisadi blok çərçivəsində proseslərin optimallaşdırılması, enerji resurslarına qənaət rejimində istifadə olunması, əhəlinin daha az tullantılar izhar etməsində görünür.

Bununla belə, dünya ictimaiyyətinin getdikcə qəbul etdiyi reallıq ondan ibarətdir ki, iqlim dəyişikliyi yalnız iqtisadi, maarifləndirmə və qabaqçılıq tədbirlərlə həll edilə bilməz. Bu sahədə mütərəqqi fikirləri əks etdirən Byrnin qeyd etdiyi kimi, dünyanın iqlim dəyişikliyinə düçar qalması, fərdlərin, şirkətlərin, nəhəng beynəlxalq korporasiyalarının və hətta dövlətlərin “iqlim cinayətlərinə” görə məsuliyyətə cəlb olunması məsələsi ortaya çıxır [1]. Bu proses bir tərəfdən məsuliyyət daşıyan subyektlərin müəyyən edilməsi ilə yanaşı zərərçəkmiş tərəfin, yəni iqlim dəyişikliyi nəticəsində əziyyət çəkən şəxslərin və xalqların da öz hüququnu tələb etməsinə də səbəb olur.

III. İqlim dəyişikliyinə qarşı beynəlxalq-hüquqi mübarizə

Maraqlı məsələ odur ki, beynəlxalq hüquq müstəvidə “iqlim cinayətləri”nə görə məsuliyyət hansı həddə və şəkildə müəyyən ediləcək? Müəyyən olunacaq pozuntulara görə tədbirlər hansı istiqamətdə inkişaf edəcək, beynəlxalq hüquq ictimaiyyəti daha çox mülki xarakterli sanksiyalara üstünlük verəcək, yoxsa cinayət hüququ müstəvisində yeni institutlar ortaya çıxacaq? Bəzi hüquq alimlərinin düşüncəsinə əsasən beynəlxalq konsensus əsasında müəyyən edilən karbon emissiyalarının normalarının pozulması cinayət hesab olunmalıdır. Bu cür təkliflər müəyyən dərəcədə obyektivliyi əks etdirsə də, yenə də cinayət prosesi baxımından sübut etmədə çox ciddi problemlərə gətirib çıxara bilər.

Milli müstəvidə tədbirlərin görülməsi bəzi alimlərin düşüncələrinə yetərli hesab edilə bilər. Belə ki, yuxarıda istinad edilmiş Byrnin mövqeyindən bir qədər fərqli olaraq, Gilbertin bu məsələlərə münasibəti bir qədər skeptikdir [3]. Bu alimin fikrincə iqlim dəyişikliyinə cavab olaraq sərgilənən müxtəlif mövqelər beynəlxalq hüquqa istinad etsələr belə, əsasən daxili qanunvericilikdə öz əksini tapır. İqlim dəyişikliyinə beynəlxalq cinayət hüququ müstəvisində tətbiqi üçün zəmin verən ictimai təhlükəli nəticə insanların iqlim dəyişikliyi nəticəsində məcburi köçkünlərə çevrilməsidir. Bu baxımdan iqlim dəyişikliyinə aid cinayətlər hesab olunan əməllərin dispoziyasının formalaşdırılmasında ciddi məhdudiyyətlərin olması düşünülür. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin bu sahəyə Roma Statutunun tətbiqinə fikir bildirən alim praktik baxımından bu sahədə sübut etməni problemli hesab edir.

Buna baxmayaraq, iqlim dəyişikliyinə gətirib çıxaran cinayətlərin hal-hazırda aktiv şəkildə dünya ölkələrinin hüquq mühafizə orqanları tərəfindən araşdırılması, bu sahədə uğurlu dövlət ittihamının həyata keçirilməsi müəyyən dərəcədə optimizm üçün səbəbdır. Belə olan şəraitdə, hüquq mühafizə orqanlarının beynəlxalq ictimaiyyətin bu sahədə düzgün istiqamətdə hüquqi təfəkkürünün formalaşmasında fəal rol oynaması labüd bir məsələdir.

Milli müstəvidə görülmüş tədbirlərin yetərli olması, iqlim dəyişikliyinə kriminallaşdırılmasının əsaslarının əslində geniş olmadığına dair yuxarıda istinad edilmiş mövqedən fərqli olaraq, bəzi alimlər prosesin tamamilə beynəlxalq müstəvidə müəyyən edilmiş meyarlar əsasında həyata keçirilməsini təklif edir. Belə ki, Farellin irəli sürdüyü nəzəriyyəyə əsasən istənilən münafiqşənin “karbon izi” qalır [6]. Onun

fikirincə, cinayət münafiqşenin bir növüdür. Doğrudur, müasir elmin sənaye proseslərindən kənar olan həmin karbon izinin dəqiqliyi ilə hesablanmasını təmin etmədiyi, hüquq alimlərinin isə karbon izi ilə cinayət əməlləri arasında səbəbli əlaqənin tam qura bilmədiyi görünür. Lakin sözü gedən alimin bu yanaşması qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə ciddi təsir göstərərək bu sahədə dəqiq nəticələrin əldə olunmasına xidmət edə bilər. İstənilən halda, karbon izinin dəqiq hesablanmadığı indiki dövrdə cinayət nəticəsində əmələ gəlmiş karbon izinin dəyəri karbon emissiyasının qarşısına almaq üçün sərf olunacaq vəsaitdən qat-qat artıq olması da inkar edilə bilməz.

Hüquq mühafizə orqanlarının iqlim dəyişikliyi ilə bağlı fəallığına təsir edən hallardan biri də qlobal səviyyədə baş verən bu prosesə cavab olaraq beynəlxalq qurumun təsis olunmasının labüdlüyüdür. Analoji proseslər müxtəlif cinayətlər üzrə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin təsis olunması ilə nəticələnmişdir. Keenanın iddiasına əsasən, iqlim dəyişikliyinə kriminallaşdırılmasının şərtlərindən biri bu sahədə ixtisaslaşmış beynəlxalq məhkəmənin və digər aidiyyəti qurumların formalaşmasının vacibliyidir. Bu cür qurumun təsis olunması milli müstəvidə hüquq mühafizə orqanlarının səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması və bir qismini həmin quruma verilməsini nəzərdə tutur [5, s. 89-90].

Lakin unutmamaq lazımdır ki, iqlim dəyişikliyinə baş verməsinə dair beynəlxalq ictimaiyyətdə yekdil fikir yoxdur. BMT səviyyəsində iqlim dəyişikliyi fakt kimi qəbul edilir [4], yəni real olaraq yer kürəsində iqlimin dəyişikliyinə baş verməsi, bu səbəbdən müxtəlif bölgələrdə böyük kütlədə insanların həyatına mənfi təsir göstərməsi, iqlimlə bağlı dəyişikliklərin təbii səbəblərdən deyil, antropogen faktlarla bağlı olması bildirilir. Bununla belə, mötəbər qurumların apardığı tədqiqatların nəticələri onu göstərir ki, hətta aparıcı inkişaf etmiş ölkələrin əhalisinin əhəmiyyətli hissəsi (46%) yaxın dövrdə iqlim dəyişikliyinə təbii proses olduğunu düşünürdü [5].

Bu baxımdan, beynəlxalq səviyyədə hüquq mühafizə orqanları arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, bu sahədə lazımı praktik tədbirlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən konfransların keçirilməsi və məqalədə sadalanan məsələlərin müzakirəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

IV. Nəticə

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, mövcud şəraitdə iqlim dəyişikliyinə tam şəkildə kriminallaşdırılmaması, ətraf mühit əleyhinə olan milli qanunvericiliklərdə olan normaların tam olaraq iqlim dəyişikliyi ilə bağlı hüquqpozmaları əhatə etməməsi, bu sahədə vahid mövqeyin olmaması, proseslərin qlobal müstəvidə cərəyan etməsinə baxmayaraq bu sahədə ixtisaslaşmış qurumun olmaması, bu cür qurumun təsis olunmaması ilə əlaqədar səlahiyyətlər bölgüsünün dəqiq mövqeyinin olmaması, yurisdiksiyaların bölünməsinin problemləli olmasını nəzərə alaraq iqlim dəyişikliyi əleyhinə hərəkətdə hüquq mühafizə orqanlarının iştirakına dair birmənalı fikir söylənilə bilməz. Mövcud şəraitdə hüquq mühafizə orqanlarının üzərinə düşən vəzifə milli qanunvericilik çərçivəsində fəaliyyətlərinin gücləndirilməsi, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, ümumi proseslərdə fəal iştirak etməsi, qarşılıqlı dialoqun aparılması və iqlim dəyişikliyinə kriminallaşdırılması, bu mübarizədə ən azı ümumi prinsiplərinin formalaşdırılmasında fəallıq göstərilməsi vacibdir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Byrne, Mark. "Climate Crime: Can Responsibility for Climate Change Damage Be Criminalised?" *Carbon & Climate Law Review*, vol. 4, no. 3, 2010, pp. 278–90. *JSTOR*. URL: <http://www.jstor.org/stable/24323993> (last access: 29.07.24).
2. Gardner G. Many climate change scientists do not agree that global warming is happening. *BMJ*. 1998 Apr 11; 316(7138):1164. DOI: 10.1136/bmj.316.7138.1164. PMID: 9552965; PMCID: PMC1112950. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC1112950/> (last access: 29.07.24).
3. Gilbert, G. International Criminal Law Is not a Panacea - Why Proposed Climate Change 'Crimes' Are Just Another Passenger on an Overcrowded Bandwagon. *International Criminal Law Review*, 14(3), 2014, 551-587. URL: <https://doi.org/10.1163/15718123-01402002> (last access: 29.07.24).

4. Is Climate Change Real - Climate Myths vs Facts, United Nations Climate Action.
URL:
https://www.un.org/en/climatechange/science/mythbusters?gad_source=1&gclid=Cj0KCQiAu8W6BhC-ARIsACEQoDC3WqP6CNN8gm1A-NSSw7XSB8-E8NF7aeBUfrGHL-Mc2sbDvCm1OqoaAklREALw_wcB (last access: 29.07.24).
5. Patrick J. Keenan - International criminal law and climate change, 37 B.U. Int'l L.J. 89 (2019) International Criminal Law and Climate Change.
6. Pease, K., Farrell, G. Climate Change and Crime. *Eur J Crim Policy Res* **17**, 149–162 (2011).
URL: <https://doi.org/10.1007/s10610-011-9143-1> (last access: 29.07.24).

THE ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN THE FIGHT AGAINST CLIMATE CHANGE

KAMRAN ALIYEV¹

Abstract

This article discusses the importance of mobilizing law enforcement agencies in preventing the negative effects of climate change and the issue of responsibility for “environmental crimes”. During the leadership of the National Leader Heydar Aliyev, in addition to increasing the economic potential and improving the well-being of our people, attention was also paid to nature. The successful state policy in this area, pursued by Ilham Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan, has resulted in global recognition and acceptance. Holding an international event against climate change in our country requires the active involvement of law enforcement agencies in this process. Specifically, coordinating legal processes occurring internationally at the national level, continuing the search for legal foundations for these processes, and determining the types of responsibility for climate change are crucial. Since the main activity of law enforcement agencies takes place in the field of criminal justice, the formation of the disposition of such crimes is also of particular importance in this regard. In order to solve this complex problem, discussions should be continued and the dialogue among a wider number of scientists and practicing lawyers should be intensified.

Keywords: climate change, environment, international law, liability issues, law enforcement agencies, environmental crimes, global problems.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ В БОРЬБЕ С ИЗМЕНЕНИЕМ КЛИМАТА

КАМРАН АЛИЕВ²

Резюме

В данной статье рассматривается важность мобилизации правоохранительных органов в предотвращении негативных последствий изменения климата, а также вопрос ответственности за «климатические преступления». В период руководства Общенационального лидера Гейдара Алиева наряду с повышением благосостояния нашего народа за счет укрепления экономического потенциала уделялось внимание заботе о природе. Продолжением этого курса

---

¹ Prosecutor General of the Republic of Azerbaijan / email: ap@prosecutor.gov.az

² Генеральный Прокурор Азербайджанской Республики / email: ap@prosecutor.gov.az

стала успешная государственная политика Президента Азербайджанской Республики господина Ильхама Алиева, которая получила признание на международном уровне. Проведение международного мероприятия по борьбе с изменением климата в нашей стране требует активного участия в этом процессе правоохранительных органов. Важно в первую очередь координировать правовые процессы, происходящие на международной арене, на национальном уровне, продолжать поиск правовых основ этих процессов в целом и определять виды ответственности за изменения климата. Учитывая, что основная деятельность правоохранительных органов связана с осуществлением уголовного правосудия, формирование диспозиций преступлений данной категории приобретает особую важность. Для решения этой сложной проблемы необходимо продолжение обсуждений и активизация диалога с участием более широкого круга ученых и практикующих юристов.

Ключевые слова: изменение климата, окружающая среда, международное право, вопросы ответственности, правоохранительные органы, экологические преступления, глобальные проблемы.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.11.2024

Çapa qəbul tarixi: 25.11.2024

İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİNƏ UYGUNLAŞMA-MEŞƏ EHTİYATLARININ VƏ YAŞIL ƏRAZİLƏRİN ARTIRILMASI

VÜQAR KƏRİMOV¹

Annotasiya

Məqalə, global iqlim dəyişikliyinə təsirləri fonunda meşə ehtiyatlarının qorunması və artırılmasının əhəmiyyətini vurğulayır. Son illərdə dünyada meşələrin azalması tendensiyası müşahidə olunur, bu da torpaqların deqradasiyasına, biomüxtəlifliyin azalmasına və iqlim dəyişikliyinə səbəb olur. Məqalədə Azərbaycanın zəngin təbii sərvətləri, meşə fondunun mövcud vəziyyəti və meşələrin mühafizəsi istiqamətində görülən tədbirlər haqqında məlumat verilir. Azərbaycan meşələrinin ümumi əraziyə nisbəti az olsa da, növ müxtəlifliyi baxımından zəngindir. Meşələrin artırılması, yaşıllıqların salınması və mühafizə olunan ərazilərin genişləndirilməsi ekoloji tarazlığın təmin olunmasında əsas rol oynayır. Məqalədə meşələrin dayanıqlı və davamlı inkişafı ilə bağlı dövlət strategiyaları və beynəlxalq təşəbbüslər, o cümlədən Paris İqlim Sazişi və Bonn Çağırışı kimi sənədlər vurğulanır. Şəhərsalma sahəsində yaşıllıq ərazilərinin artırılması və ətraf mühitin qorunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər də müzakirə olunur. Məqalə, həmçinin ekoloji hüquqpozumların qarşısının alınması və bu sahədə hüquqi tədbirlərin gücləndirilməsi məsələlərinə də toxunur.

Açar sözlər: global iqlim dəyişikliyi, meşə ehtiyatları, biomüxtəliflik, dayanıqlı inkişaf, ekoloji təhlükəsizlik, ekosistem, meşələrin mühafizəsi.

I. Giriş

Ekosistemin ayrılmaz hissəsi olan bioloji müxtəlifliyin qorunması əhəmiyyətlidir. Son zamanlar planetimizdə global iqlim dəyişmələrinin təsiri, həmçinin antropogen fəaliyyət nəticəsində ekosistemlər deqradasiyaya uğramış, bir çox flora növləri isə məhv olmuş və ya onların sayı kəskin surətdə azalmışdır.

Son on illikdə dünya üzrə meşə ərazilərinin azalması tendensiyası baş verir. BMT-nin FAO təşkilatının verdiyi məlumata görə il ərzində planetimizdə 5 mln ha meşə sahələri məhv edilir. Bu özünü daha çox Amazon və Afrika meşələrində göstərir ki, bu da səhralaşma prosesini gücləndirməklə torpaqların deqradasiyasına, ərzaq çatışmazlığına və son nəticədə aclığa səbəb olur. Dünyada ən çox meşəli regionlar Rusiya, Braziliya, Kanada, Finlandiya və digər ölkələrdədir.

Meşə resurslarının global qiymətləndirilməsi ilə bağlı araşdırmalara görə 1990-cı ildə dünya üzrə meşə resursları 4,128 milyard hektar (Yer kürəsinin quru ərazisinin 31,6 faizi) olmuş, 2015-ci ildə isə bu göstərici 3,999 milyard hektaradək azalmışdır (quru ərazilərin 30,6 faizi). 2021-ci il üzrə dünya meşələrinin ümumi sahəsi 4,06 milyard hektar, oduncaq ehtiyatı 527 milyard m³ olmuşdur (hər bir hektarda 129,8 m³) və son 25 ildə meşə biokütləsinin azalması nəticəsində global karbon ehtiyatı 11 Gt (gigaton) azalmışdır. Buna əsas səbəb meşələrin ağac ehtiyatlarından yanacaq və ağac emalı məqsədləri üçün istifadədir. 2021-ci ildə aparılmış qiymətləndirməyə əsasən dünya meşələrinin 31 faizə yaxın hissəsi torpaqların, su sərvətlərinin və digər təbii sərvətlərin mühafizəsi təyinatlı, 46,7 faizi çoxşaxəli kommersiya təyinatlı, 10,4 faizi isə biomüxtəlifliyin qorunması məqsədli meşələr hesab olunmuşdur.

II. İqlim dəyişmələri və onun təsirləri

Təbiətinin rəngarəngliyi baxımından dünyanın ən maraqlı regionlarından biri sayılan Qafqaz ekoregionunda yerləşən Azərbaycan çox zəngin təbii-bioloji sərvətlərə malikdir. Əsrarəngiz meşələr, dağlar, çaylar, bulaqlar, şlalələr, göllər, dəniz, təbiət qoruqları və yasaqlıqlar, göz oxşayan milli parklar, palçıq vulkanları bir-birini əvəzləyən möhtəşəm landşaftları formalaşdırır. Ölkəmizin landşaftının, coğrafi şəraitinin və iqliminin unikalığı burada zəngin bioloji müxtəlifliyin və fərqli ekosistemlərin formalaşmasına öz təsirini göstərir. Azərbaycan Cənubi Qafqazda fauna və flora növlərinin ümumi sayı

¹ Azərbaycan Respublikası ekologiya və təbii sərvətlər nazirinin müavini/ email: vugarkarimov@eco.gov.az

baxımından ən zəngin ölkədir. Burada yayılan bitki növləri Cənubi Qafqazın bitki növlərinin ümumi sayının 66%-ni təşkil edir. Ölkəmizdə yayılan 4 500 ali bitki növündən 200-ə yaxın növü Azərbaycan, (ümumi floranın 5%-ə qədər) və 920 növü isə Qafqaz endemikidir. Ekoloji mühitin əsas tərkib hissələrindən olan 1 milyon hektardan artıq sahəyə malik meşələrimiz global ekoloji problemlərdən hesab olunan iqlim dəyişmələrinin, səhrələşmə proseslərinin genişlənməsinin, bioloji müxtəlifliyinin azalmasını, digər ekoloji problemlərin qarşısının alınmasında əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edir.

İqlim dəyişikliklərinin mənfi təsirlərinin azaldılması istiqamətində yaşıllıqların, meşə ehtiyatlarının və xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin artırılması və mühafizəsi əsas hədəflərdəndir. Azərbaycanda meşə və yaşıllıqlarla örtülü ərazilərin orta müddətli dövr üçün 15%-ə çatdırılması hədəf kimi götürülmüşdür. Yaşıllaşdırma şəhərsalma siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olaraq, şəhər və şəhəratrafi ərazilərdə ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması, ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması, indiki və gələcək nəsillərin sağlam inkişafı, həmçinin estetik görüntünün yaxşılaşdırılması baxımından əhəmiyyətli rola malikdir [13].

Hal-hazırda iqtisadi, siyasi, texnoloji və digər səbəblərdən dünya əhalisinin 50%-dən çoxu şəhərlərdə məskunlaşıb və bu göstəricinin 2050-ci ilə qədər 70%-ə qədər artacağı ehtimal olunur. Bu səbəbdən qabaqcıl dünya ölkələri beynəlxalq təşkilatların da dəstəyi ilə artan şəhərləşmənin yol açacağı ekoloji, demoqrafik və digər problemlərin qarşısını almaq üçün iqtisadi inkişaf və ətraf mühit arasında tarazlığı qoruyan dayanıqlı inkişaf modellərini tətbiq etməyə çalışır [4].

Beynəlxalq Səhiyyə Təşkilatının bu sahədə qəbul etdiyi normaya əsasən, şəhərlər üçün yaşıllıq sahələri şəhərin ümumi ərazisinin 10%-dən az hissəsini təşkil edərsə bu aşağı göstərici, 40-60% hissəsini təşkil edərsə yüksək göstərici sayılır. Başqa sözlə, adambaşına yaşıllıq norması şəhərlərdə minimum 9 m² dan az olmamalıdır. Bu məqsədlə BMT-nin 1992-ci il tarixli Ətraf Mühit və İnkişaf Konfransında qəbul olunan prinsiplər əsasında şəhərlərin ekoloji statusunu müəyyən edən kriteriyalar üzrə müxtəlif beynəlxalq qiymətləndirmə sistemləri yaradılmışdır. Bu sistemlərə misal olaraq Siemens təşkilatı tərəfindən hazırlanan və 2009-cu ildən hazırkı dövrə qədər dünyanın 120 qabaqcıl şəhərində tətbiq edilən “Yaşıl Şəhər İndeksi”ni göstərmək olar. Bu sistem şəhərlərin həm region daxilində, həm də dünya miqyasındakı yerini ekoloji cəhətdən qiymətləndirməyə istiqamətlənmişdir [5]. Xəzəryanı ölkələrə məxsus şəhərlərdə ümumi ərazinin yaşıllaşdırılması səviyyəsi: Astana şəhərində 37% (adambaşına 15,8 m²), Daşkənd şəhərində 35% (adambaşına 48 m²), Tehran şəhərində 20% (adambaşına 16 m²) təşkil edir.

Yarımsəhra iqlim tipinə xas olan əlverişsiz külək rejimi və uzunmüddətli quraqlıq mövsümləri ilə səciyyələnən Abşeron yarımadasında təbii meşələrin olmaması, Bakı şəhəri daxil olmaqla bütün yarımada sünü yaşıllıq zonalarının salınmasını zəruri edir. XIX əsrin 50-ci illərinə aid məlumatlara görə Bakının yaşıl örtüyü yulğun və iydə kollarından, Bakıətrafi kəndlərdə salınmış kiçik əncir, üzüm, püstə, badam və nar bağlarından ibarət olmaqla paytaxtın ümumi ərazinin cəmi 1%-ə qədərini təşkil edirdi. XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində Bakının mərkəzi hissələrində salınan parklar və dənizkənarı bulvar bu faizi biraz artırsa da, məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən və ümumxalq layihəsinə çevrilən genişmiqyaslı yaşıllaşdırma tədbirləri nəticəsində Bakı şəhəri və Abşeron yarımadası yaşıl libasa bürünməyə başlamışdır. 1970-ci ilə qədər Bakı şəhərində bir neçə faizə çatan yaşıllıq sahələri Ulu Öndərin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi həmin illərdə 17 min hektara qədər artırılmışdır.

Ulu Öndərin həmin dövrdə “Hər adama 2 ağac əkib becərək” çağırışı ümumxalq hərəkatına çevrildi və 100 hektarlarla yeni yaşıllıqlar salındı. 1971-ci ildə Bakı və Abşeron yarımadasının yaşıllaşdırılması işləri ilə bağlı Mərkəzi Komitənin və Nazirlər Sovetinin qəraları qəbul olundu. 1971-1975-ci illərdə adam başına düşən yaşıllıq miqdarı 6,5 m²-dən 17,5 m²-ə qədər çatdırıldı. Hal-hazırda Bakı şəhərində mövcud olan yaşıllıqların ümumi sahəsi təxminən 14 min hektar təşkil edir.

Abşeron yarımadasının iqlimini nəzərə alaraq, yaşıllaşdırma işlərinin aparılması ümumi ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasında, eyni zamanda iqlim dəyişmələri ilə bağlı təsirlərin azaldılmasında effektiv bir vasitədir. Bakı şəhərində son illər ərzində davam edən iri həcmli tikintilər, əhali artımı, şəhər infrastrukturunun sürətlə böyüməsi, artan məişət tullantıları və atmosferə buraxılan zərərli qazlar və digər amillər ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından yaşıllıq sahələrinin genişləndirilməsini aktual edir.

Bakı və ətraf ərazilərin torpaq və iqlim şəraitini, ərazilərin sürüşməyə meyilliliyini və əhalinin sıxlığını nəzərə alaraq, 8100 hektardan çox ərazidə əlavə yaşıllıqlar salınaraq yaşıllaşma dərəcəsinin 6,64%-dən 10%-dək artırılması məqsədi ilə istifadəsiz ərazilərdə yerli torpaq-iqlim şəraitinə uyğun, iqtisadi baxımdan səmərəli ağac və kol bitkilərindən ibarət yaşıllıq massivlərinin salınması nəzərdə tutulur. Qeyd olunan tədbirlərin icrası şəhərin yaşıllıq ərazilərinin əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi və estetik görünüşünün yaxşılaşdırılması, torpaq örtüyünün münbitliyinin təmin olunması, atmosfer havasının təmizlənməsi kimi vəzifələrin həllini təmin edəcəkdir.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən son 15 ildə əsasən Abşeron yarımadası və ətraf ərazilərdə qeyri-meşə fondu torpaqlarında 4 770 hektarda yeni yaşıllıq sahələri salınmış, 5,4 milyon ədəd ağac və kol tingi əkilmişdir. Yaşıllaşdırma layihələrinin davamlılığının təmin edilməsi üçün ərazilər damcılı suvarma sistemləri ilə təmin olunmuş, suvarmada alternativ su mənbələrindən - duzsuzlaşdırılmış dəniz suyundan, həmçinin tullantı sularından təkrar istifadə olunmaqdadır. Bundan başqa, məhsul verən ağacları, o cümlədən zeytun və digər meyvə ağaclarının əkilməsinə üstünlük verilir.

Şəhərsalma sahəsində dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olaraq, yaşayış məntəqələrinin yaşıllaşdırılma normalarını müəyyən etmək üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 yanvar 2018-ci il tarixli 1 nömrəli Qərarı ilə “Yaşayış məntəqələrinin yaşıllıqla təmin edilməsi Normaları” təsdiq edilmişdir. Bu normalara əsasən “yaşayış məntəqələrinin layihələndirilməsi zamanı yaşıllıq sahəsi ayrılmış ərazinin minimum 40 faizini” və “əhalinin mövcud məskunlaşdığı məhəllələr yenidən layihələnrəkən yaşıllıq sahəsi həmin ərazinin minimum 25 faizini təşkil etməsi” qəbul edilmişdir.

Görülən ciddi tədbirlərə baxmayaraq, qanunvericiliyə zidd olaraq ağacların kəsilməsi, yaşıllıq sahələrində tikintilərin aparılması, yaşıllıqların mühafizəsi sahəsində mövcud qaydalara riayət edilməməsi, yaşıllıqların mövcud olduğu torpaq sahələrinin sərəncamlar əsasında müxtəlif məqsədlər üçün vətəndaşların icarəsinə və ya həyətə sahələr kimi xüsusi mülkiyyətlərinə verilməsi kimi hallara yol verilir. Xüsusi mülkiyyətdə olan həyətə sahələrdəki yaşıllıqlar mövcud qanunvericiliyin tətbiq dairəsinə şamil edilmədiyindən onların mühafizəsinə nəzarətdə çətinliklər yaranır. Yaşıllıq sahələrinin artırılması və mövcud yaşıllıqların mühafizə olunması məqsədi ilə ekoloji əsaslandırma aparılmadan və müvafiq rəy bildirilmədən torpaq sahəsinin hər hansı məqsədlərlə fiziki və hüquqi şəxslərin istifadəsinə ayrılması və ya daşınmaz əmlakı dair çıxarışla onların xüsusi mülkiyyətinə verilməsi məqsədəuyğun hesab olunmur.

Meşələr mühüm təbii resurs olmaqla, iqlim dəyişmələrinin təsirlərinin azaldılmasında, biomüxtəlifliyin və torpaqların qorunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ətraf mühit sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq qurumların apardıqları təhlillər göstərir ki, ərazisinin 20-25 faizi meşə ilə örtülülük olan ölkələrdə su qıtlığına, qeyri-sabit iqlim şəraitinə, torpaqların deqradasiyası, eroziyası və şoranlaşmasına, bataqlıqlaşmaya, biomüxtəlifliyə mənfi təsirlərə daha az təsadüf edilir. Azərbaycan azmeşəli ölkədir və meşələrin artırılması, mühafizəsi, o cümlədən meşə təsərrüfatından beynəlxalq təcrübələr əsasında davamlı və səmərəli istifadə edilməsi prioritetdir. Meşələr təbiətin, ətraf mühitin mühafizəsinə, ekosistemin, biomüxtəlifliyin qorunmasına, su ehtiyatlarının formalaşmasına mühüm töhfə verir. Bu səbəbdən meşələrin dayanıqlı və davamlı inkişafı ölkənin ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə sahəsində müəyyən edilən əsas prioritetləri və hədəfləri sırasındadır [1].

Azərbaycanın meşə fondunun sahəsi 1 213, 7 min hektar olmaqla, ümumi ərazinin 14%-ni, meşə ilə örtülülük sahələr isə 1 046, 128 min hektar olmaqla ölkə ərazisinin 12, 08%-ni təşkil edir. Azərbaycan meşələrinin sahəsi ümumi əraziyə nisbətə az olsa da, növ müxtəlifliyi cəhətdən zəngindir. Burada 435 növ ağac və kol bitir, onlardan da 70-i endemik növlərə aiddir. Meşələrin çox hissəsi qiymətli ağac cinslərindən ibarətdir (palıd, fıstıq, vələs, cökə, ağcaqayın və s.). Bütün ölkə ərazisi üçün enliyarpaqlı meşələr səciyyəvidir. Bu tip meşələr Böyük Qafqazın və Kiçik Qafqazın, Talış dağlarının alçaq və orta dağlıq ərazilərində geniş yayılmışdır. Meşələrin mövcud sahəsi Azərbaycan Respublikasında ekoloji tarazlığın və ekosistemlərin qorunub saxlanması üçün heç də yetərli deyildir. Bu səbəbdən meşələr ciddi şəkildə mühafizə olunmalı, qorunmalı və onların sahəsi artırılmalıdır [2].

Mövcud meşələrin yaxşılaşdırılması və meşə ərazilərinin genişləndirilməsi yaxın dövr üçün əsas prioritetlərdəndir. Hazırda meşə ərazilərinin genişləndirilməsi üçün kütləvi şəkildə meşə əkinləri və

aqrobağların salınması işləri həyata keçirilir. Son illər ərzində (2018-2024-cü illər) meşə fondunun açıq ərazilərində müxtəlif cinslərdən ibarət 11 milyondan artıq ağac əkilməklə 12,6 min hektar ərazidə yeni meşə sahələri salınmışdır. Görülmüş qabaqlayıcı tədbirlər nəticəsində əvvəlki illərlə müqayisədə özbaşına (qanunsuz) qırıntının həcmnin azalmasına nail olunmuş, yanğına qarşı görülmüş səmərəli mübarizə tədbirləri nəticəsində meşə yanğınlarının baş vermə halları və əhatə etdiyi sahələr kəskin surətdə azalmışdır.

"Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası" çərçivəsində yaxın qısa müddətli dövr üçün meşə ilə örtülü sahələrin ölkə ərazisinə nisbətdə 12,3%-ə çatdırılması əsas hədəflərdəndir. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"ə uyğun olaraq 2030-cu ilədək olan dövrdə ölkədə yaşıllıqların sahəsinin artırılması, yarırsız torpaq sahələrinin bərpası, deqradasiya və səhralaşmaya qarşı mübarizə tədbirlərinin genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası bu sahə üzrə BMT-nin "İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası" və onun "Kioto Protokolu"na, "Səhralaşmaya qarşı Mübarizə Konvensiyası"na, "Bioloji Müxtəliflik haqqında" Konvensiya və onun "Kartagena Protokolu"na, "Avropanın canlı təbiətinin və təbii mühitinin qorunması haqqında" Avropa Konvensiyasına, "Bitki mühafizəsi haqqında" Beynəlxalq Konvensiyaya, "Yeni bitki sortlarının mühafizəsi haqqında" Beynəlxalq Konvensiyaya, İqlim dəyişmələri üzrə Paris Sazişinə, UNESCO-nun "Əsasən su quşlarının yaşama yeri kimi beynəlxalq əhəmiyyətli olan sulu-bataqlıq yerləri haqqında" Konvensiyaya, "Ozon qatının qorunması haqqında" Vyana Konvensiyası və ona dair protokollara və digər sənədlərə qoşulmuşdur.

Məhz meşə sahələrinin azalmasını nəzərə alaraq "Bonn çağırışı" sənədi hazırlanmış və ölkələr tərəfindən 2030-cu ilə kimi cəmi 130 milyon ha sahədə meşə landşaftının bərpası nəzərdə tutulmuşdur.

Bu çağırış könüllü olduğu üçün hər bir ölkə öz potensialını nəzərə alaraq, verəcəyi töhvə barədə məlumat vermiş və hazırda çağırışa 96 ölkə qoşulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının da tərəfdaş olduğu BMT-nin "Səhralaşmaya qarşı mübarizə" üzrə Konvensiyasında torpaq, su və meşə ehtiyatlarından rəşional istifadə üçün uzunmüddətli kompleks planların icrası nəzərdə tutulur. Son dövrlərdə bir sıra ölkələrdə meşə fondu torpaqları ilə yanaşı, digər kateqoriyalı torpaqlarda da meşə əkinlərinin aparılmasına başlanmışdır. Hazırda Bonn Çağırışı üzrə 2030-cu ilədək 170 min hektar deqradasiyaya məruz qalmış torpaqların bərpası, yeni meşə zolaqlarının salınması və meşəbərpa tədbirlərinin genişləndirilməsi təşəbbüsünə aid tədbirlər davam etdirilir. Paris İqlim Sazişinə uyğun olaraq Azərbaycan 2030-cu ilədək CO₂ emisiyalarını 35%-dək azaltmağı planlaşdırır.

Meşə sektorunun gücləndirilməsi sahəsində tənzimlənmə sisteminin, o cümlədən qanunvericilik bazasının, institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, meşə ehtiyatlarından daha da səmərəli istifadə olunması istiqamətində kompleks tədbirlər görülür. Meşə ehtiyatlarına təzyiqlərin azaldılması, ağacların qeyri-qanuni qırılmasının qarşısının alınması məqsədilə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin təşviqi və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi vasitəsilə odun yanacağı istehlakı azaldılmalıdır. Respublikanın yaşayış məntəqələrinin 96,7%-nin qazlaşdırılması və bu istiqamətdə işlərin davam etdirilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda odun yanacağına olan tələbat digər alternativ yanacaq növlərinə olan tələbatdan artıqdır. Ölkəmizdə yanacaq təhcizatının təmin edilməsi üzrə tələbat hazırlanarkən alternativ yanacaq növlərindən istifadə olunması, yanacaq odununa olan tələbatın mümkün qədər azaldılmasına gətirib çıxara bilər. Bunun üçün daş kömürün, günəş panellərinin, elektrik enerjisinin, neft məhsullarının və digər alternativ yanacaq məhsullarının güzəştli qiymətlərlə satışının təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qazlaşdırılması texniki-iqtisadi səmərəsiz sayılan yaşayış məntəqələrində əhalinin əsasən heyvandarlıqla məşğul olduğunu nəzərə alaraq həmin yaşayış məntəqələrində sənaye üsulu ilə hazırlanmış müasir bioqaz qurğularının, günəş panellərinin və külək turbinlərinin quraşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir.

Azərbaycanda bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasında xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin rolu əvəzəndirilməzdir [3]. 10 milli park, 10 dövlət təbiət qoruğu və 24 dövlət təbiət yasaqlığından ibarət xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin sahəsi son 20 ildə 478 min (4,5%) hektardan 893 min (10,3%) hektara qədər artırılmışdır. Hazırda 2 yeni milli parkın və bir geoloji parkın,

həmçinin xüsusi mühafizə olunan ərazilərdən kənar qalan nadir flora növlərinin mühafizəsi məqsədilə 10 mikrozəvət yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir.

Yaşılıqların və bitki örtüyünün mühafizəsində Azərbaycanın “Qırmızı kitabı” mühüm istiqamətverici sənəd hesab edilir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə də 30 illik fasilədən sonra nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsində olan növlər öyrənilərək 3-cü nəşrə daxil edilmişdir [7; 8].

III. Nəticə

Ekoloji təhlükəsizliyin və insanların sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətində ekoloji hüquqpozmalara qarşı hüquq-mühafizə orqanları ilə koordinasiyalı fəaliyyət qarşıya qoyulan hədəflərə nail olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ekoloji hüquqpozmalar xüsusi ilə meşə və qeyri-meşə fondu torpaqlarında, yaşayış məntəqələrində yaşılıqların məhv edilməsi, yanğın təhlükəsizlik qaydalarına əməl edilməməsi və s. sahələrdə daha xarakterik müşahidə edilir. Biomüxtəlifliyin, meşə və yaşılıqların mühafizəsi ilə əlaqədar qanundankənar fəaliyyətlərə qarşı prokurorluq orqanları ilə birgə tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, 2023-cü il və 2024-cü ilin ötən dövrü ərzində Nazirliyin müvafiq qurumları tərəfindən meşə ehtiyatlarının və yaşılıqların mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması ilə bağlı 12 min akt və 1 552 protokol tərtib edilib. Qeyd olunan ekoloji hüquqpozmalardan yaşillıq və meşə fonduna daxil olan ərazilərdə ağacların, kolların və ya digər yaşılıqların qanunsuz kəsilməsi ilə bağlı 2023-cü il və 2024-cü ilin ötən dövrü ərzində 404 fakt üzrə törədilmiş əməl cinayət tərkibi yaratdığından, həmin faktlara hüquqi qiymət verilməsi üçün toplanmış materiallar Baş Prokurorluğa göndərilib.

Ekoloji hüquqpozmaların qarşısının alınması məqsədilə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində həyata keçirilmiş ciddi nəzarət tədbirləri, hüquq mühafizə, xüsusilə də prokurorluq orqanları tərəfindən qanun pozucuları barəsində tətbiq edilən sərt cəzalar, eyni zamanda davamlı olaraq birgə aparılan maarifləndirmə və təbliğat işləri nəticəsində əvvəlki illərlə müqayisədə son dövrlərdə ekoloji cinayətlərin baş verməsi ilə bağlı faktların sayında azalmalar müşahidə edilir. Yaşılıqların və meşə ehtiyatlarının mühafizəsi istiqamətində ekoloji hüquqpozmalara qarşı prokurorluq orqanları ilə səmərəli əməkdaşlıq çərçivəsində maarifləndirmə, bilik və bacarıqların artırılması tədbirləri ilə yanaşı, bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, yaşılıqların qanunsuz kəsilməsi hallarının qarşısının alınması məqsədilə bu növ cinayət əməlinə görə tətbiq ediləcək cərimələrin sərtləşdirilməsi, təqsirləndirilən şəxs haqqında tətbiq edilən cəzanın daha ədalətli olmaqla, şəxsin vurduğu ziyanın həcminə adekvat olaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür.

Cəzaya və inzibati tənbeh tətbiq edilmiş şəxslərin əməyinin ekoloji problemlərin həllinə yönəldilməsi, ekoloji cinayətlər və inzibati xətalər nəticəsində kəsilmiş ağacların və ya yararsız vəziyyətə salınmış ərazilərin bərpası məqsədilə “Cərimə Park” adlanacaq yaşıllaşdırılmış ərazilərin yaradılması ilə bağlı Baş Prokurorluğun təşəbbüsləri təqdirəlayiq hesab edilir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Aliyev H.A., Akhundov N.H. Forest is wealth. Baku: Elm, 1982. 56 p (in Azerbaijani / Əliyev H.Ə., Axundov N.H. Meşə sərvətdir. Bakı: Elm, 1982. 56 s).
2. Amirov, F.A. Cultivation of productive forests. Baku: Azerbaijan Publishing House, 2003. 184 p (in Azerbaijani / Əmirov, F.Ə. Məhsuldar meşələrin yetişdirilməsi. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2003. 184 s).
3. Asadov K., İbrahimov T. National Parks of Azerbaijan. Baku, "Science and Education", 2013. 336 p (in Azerbaijani / Əsədov K., İbrahimov T. Azərbaycanın Milli Parkları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013. 336 səh).
4. Cüce, B., Ortaçəşmə, V. (2020). Accessibility in Urban Green Areas. Landscape, 2 (2), 65-77 (in Turkish / Cüce, B., Ortaçəşmə, V. (2020). Kentsel Yeşil Alanlarda Erişilebilirlik. Peyzaj, 2 (2), 65-77).

5. Mehmetali AK, Aslı Güneş Gölbey (2021). The Role of Urban Green Spaces in Sustainable Urban Planning. Journal of Urban and Landscape Planning. 6 (2021), Planning (2), 85-97 (in Turkish / Mehmetali AK, Aslı Güneş Gölbey (2021). The Role of Urban Green Spaces in Sustainable Urban Planning. Journal of Urban and Landscape Planning. 6 (2021), Planning (2), 85-97).
6. National Strategy for the protection and sustainable use of biological diversity in the Republic of Azerbaijan for 2017-2020 [Electronic resource] //Approved by Decree No. 2358 of the President of the Republic of Azerbaijan dated October 3, 2016. Baku: Ganun, 2016. URL: <http://www.eqanun.az/framework/33817> (last access 09.07.2024).
7. Red Book of Azerbaijan (Volume 1). Baku, 2023, 507 p (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. (I cild). Bakı, 2023, 507 s).
8. Red Book of Azerbaijan (Volume 2). Baku, 2023, 275 p (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. (II cild). Bakı, 2023, 275 s).
9. The website of Ministry of Ecology and National Resources. URL: www.eco.gov.az (last access 07.07.2024).
10. URL: www.president.az (last access 03.07.2024).
11. URL: www.preslib.az (last access 09.07.2024).
12. URL: www.science.az (last access 28.06.2024).
13. Yoong, Q.H., Lim, Y.K., Lee, K.L., Zakaria, A.N., Foo, Y.K. (2017). Sustainable Urban Green Space Management Practice. International Malaysia-Indonesia-Thailand Symposium on Innovation and Creativity (iMITSIC), 2 (2017), 1-4..

ADAPTATION TO CLIMATE CHANGE - INCREASING FOREST RESERVES AND GREEN AREAS

VUGAR KARIMOV¹

Abstract

The article highlights the importance of protecting and increasing forest resources in light of the effects of global climate change. In recent years, the world has seen a trend of decreasing forests, which leads to land degradation, biodiversity loss and climate change. The article provides information about the rich natural resources of Azerbaijan, the current state of the forest fund and measures taken in the direction of forest protection. Although the ratio of Azerbaijani forests to the total area is small, it is rich in species diversity. Increasing forests, planting greenery and expanding protected areas play a key role in ensuring ecological balance. The article highlights national strategies and international initiatives related to the sustainable development of forests, including documents such as the Paris Climate Agreement and the Bonn Challenge. Measures implemented in the direction of increasing green areas and protecting the environment in the field of urban planning are also discussed. The article also addresses issues of prevention of environmental crimes and strengthening of legal measures in this area.

Açar sözlər: *global climate change, forest resources, biodiversity, sustainable development, environmental security, ecosystem, forest protection.*

---

¹ Deputy Minister of Ecology and Natural Resources of the Republic of Azerbaijan / email: vugarkarimov@eco.gov.az

АДАПТАЦИЯ К ИЗМЕНЕНИЮ КЛИМАТА – УВЕЛИЧЕНИЕ ЛЕСНЫХ ЗАПОВЕДНИКОВ И ЗЕЛЕННЫХ ЗОН

ВУГАР КАРИМОВ¹

Резюме

В статье подчеркивается важность защиты и увеличения лесных ресурсов в свете последствий глобального изменения климата. В последние годы в мире наблюдается тенденция сокращения лесов, что приводит к деградации земель, утрате биоразнообразия и изменению климата. В статье представлена информация о богатых природных ресурсах Азербайджана, современном состоянии лесного фонда и мерах, принимаемых в направлении охраны лесов. Хотя соотношение азербайджанских лесов к общей площади невелико, они богаты видовым разнообразием. Увеличение количества лесов, озеленение и расширение охраняемых территорий играют ключевую роль в обеспечении экологического баланса. В статье освещаются национальные стратегии и международные инициативы, связанные с устойчивым развитием лесов, включая такие документы, как Парижское климатическое соглашение и Боннский вызов. Также обсуждаются меры, реализуемые в направлении увеличения зеленых насаждений и защиты окружающей среды в сфере градостроительства. В статье также рассматриваются вопросы предотвращения экологических преступлений и усиления правовых мер в этой сфере.

Ключевые слова: глобальное изменение климата, лесные ресурсы, биоразнообразие, устойчивое развитие, экологическая безопасность, экосистема, охрана леса.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

---

¹ Заместитель министра экологии и природных ресурсов Азербайджанской Республики / email: vugarkarimov@eco.gov.az

EKOLOJİ MAARİFLƏNDİRMƏ VƏ MƏDƏNİYYƏT EKOLOJİ POZUNTULARIN PROFİLAKTİKASINDA BAŞLICA AMİLDİR

UMAYRA TAĞIYEVA¹

Annotasiya

Bu məqalədə Azərbaycanın ekoloji maarifləndirmə və ekoloji mədəniyyət sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər və qarşıda duran problemlər təhlil olunur. Ətraf mühitin qorunması və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi dövlətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi önə çəkilir. Son illərdə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və digər dövlət qurumlarının təşəbbüsləri ilə həyata keçirilən maarifləndirici tədbirlər və ekoloji qanunvericilikdəki yeniliklər ekoloji balansın qorunmasında mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, meşələrin bərpası, tullantıların idarə olunması, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və yaşıllıqların genişləndirilməsi kimi tədbirlər də ölkədə ekoloji tarazlığın qorunmasına və ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına yönəlib. Məqalədə, xüsusilə ekoloji maarifləndirmə və mədəniyyətin artırılmasının ətraf mühitə mənfi təsirlərin qarşısının alınmasında vacib olduğu vurğulanır. Bununla yanaşı, əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi sahəsində qanunvericilikdə boşluqlar olduğu və bu istiqamətdə daha təkmil tədbirlərin tətbiqinə ehtiyac olduğu qeyd edilir.

Açar sözlər: ekoloji maarifləndirmə, ekoloji mədəniyyət, ətraf mühitin qorunması, təbii ehtiyatlar, tullantıların idarə edilməsi, meşə bərpası, iqlim dəyişikliyi, dayanıqlı inkişaf.

I. Giriş

Ölkədə ətraf mühitin qorunması və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi dövlət tədbirləri sırasında mühüm yer tutur.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın icrası üzrə bioloji müxtəlifliyin qorunması, tullantıların səmərəli idarə edilməsi, ətraf mühitin monitorinqi sisteminin modernləşdirilməsi, mineral xammal resurslarının ekoloji standartlara uyğun rəşional istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı nəticə əsaslı fəaliyyətlərə üstünlük verilmiş, indikatorlar üzrə hədəflərə nail olunmuşdur [10].

Son illər bu sahəni tənzimləyən bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul edilərək, praktiki addımlar atılıb.

II. Ətraf Mühitin Qorunmasında

Ekoloji Təhsil və Maarifləndirmə Strategiyaları

“Azərbaycan Respublikasında meşələrin davamlı inkişafına dair 2025-2030-cu illər üçün Dövlət Proqramı”nın layihəsi hazırlanıb [8]. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə birlikdə “Neftlə çirklənmiş torpaqların təmizlənməsi və çirklənmə mənbələrinin aradan qaldırılmasına dair 2024-2030-cu illər üçün Dövlət Proqramı”nın layihəsi hazırlanma mərhələsindədir.

Ovçuluq, yerin təkinin istifadəyə verilməsi ilə bağlı bir sıra qanunvericilik layihələri, habelə “Təhlükəli və təbii fəlakət törədə bilən təhlükəli hidrometeoroloji hadisələrin meyarları haqqında Təlimat” təsdiq edilib.

Azərbaycan Respublikasının 4 qanun layihəsi - “Qablaşdırma və qablaşdırma tullantılarının dövriyyəsi haqqında”, “Heyvanlarla məsuliyyətli davranış haqqında”, “Ekoloji maarifləndirilmə və ekoloji mədəniyyət haqqında” və “Atmosfer havasına atılan istixana effekti yaradan qazların idarə edilməsi haqqında” layihələr hazırda qurumlarda razılaşdırılma mərhələsindədir.

Bununla yanaşı, akvakulturanın inkişafı, meşə təsərrüfatına dəyən zərərin və itkilərin ödənilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə bir sıra qanun və ölkə başçısının fərman və sərəncamlarında dəyişiklik layihələri razılaşdırılır.

¹ Azərbaycan Respublikası Ekologiya və təbii sərvətlər nazirinin müavini / email: umayra.taghiyeva@eco.gov.az

Lakin əfsuslar olsun ki, ölkəmizdə həllini gözləyən bir sıra ekoloji problemlər hələ də mövcuddur. Obyektiv təhlil göstərir ki, bu problemlərdən bəziləri sovetlər dövründəki ətraf mühitə yanaşmanın nəticəsidir, məsələn, su hövzələrinin, o cümlədən Xəzər dənizinin məişət və sənaye suları ilə çirkləndirilməsi, atmosfer qatına zərərli qazların yol verilən normadan artıq atılması, torpaqların eroziyaya uğraması və şoranlaşması və s.

Problemlərin həllindən danışanda, təbii ki bu proses mürəkkəb və çoxcəhətlidir, çünki bir tərəfdən bəzi hallarda böyük maliyyə vəsaitləri tələb olunur, bəzi hallarda dəyişən iqlimlə bağlı risklər artır, lakin bəzi hallarda qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və maarifləndirmə işlərinin düzgün təşkili öz müsbət rolunu oynayır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu maddəsində dövlətin ekoloji tarazlığın saxlanılmasına, yabanı bitkilərin və vəhşi heyvanların qanunla müəyyən edilmiş növlərinin qorunmasına təminat qeyd edilmişdir. Heyvanlarla rəhmsiz rəftara görə sanksiyaların sərtləşdirilməsi, bu istiqamətdə geniş ictimai təbliğat və nəzarət sisteminin formalaşdırılması məsələsi tərəfimizdən aktuallaşdırılmışdır.

Məlum olduğu kimi, yaşıllıq sahələri, təbiətə estetik gözəllikdən başqa bütün canlıların həyatının davam etməsi üçün zəruri olan oksigen mənbəyidir. Xüsusilə Bakı şəhərində və digər şəhərlərimizdə yaşıllıq sahələri dünya üzrə ümumi orta normadan aşağıdır. (1 adama 5 m² yaşıllıq, dünya üzrə 20-25 m²).

Hal-hazırda Azərbaycan meşələrinin ümumi sahəsi ölkə ərazisinin 12,08%-ni təşkil edir, bu da, orta dünya səviyyəsindən 2-dəfə azdır [8].

Meşə ərazilərimizin 261 min ha (25%) meşə fondu sahəsinin işğaldan azad edilmiş ərazilərin payına düşən hissəsi düşmən tərəfindən son 30 ildə məhv edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 259-cu maddəsinə əsasən meşələrdə və ya xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində, eləcə də meşə fonduna daxil olmayan ağacların, kolların və ya digər yaşıllıqların qanunsuz kəsilməsi (götürülməsi) vurulmuş ziyanın miqdarından asılı olaraq cinayət məsuliyyətinə səbəb olur [10].

Yaşıllıqların qanunsuz kəsilməsi hallarının qarşısının alınması məqsədilə bu növ cinayət əməlinə görə tətbiq ediləcək cərimələrin sərtləşdirilməsi, təqsirləndirilən şəxs haqqında tətbiq edilən cəzanın daha ədalətli olmaqla, şəxsin vurduğu ziyanın həcminə adekvat olaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür.

Ekoloji pozuntu anlayışının kökündə ekoloji mədəniyyət durur. Ekoloji mədəniyyət isə heç də təkcə yerə tullantı atmamaq və ya ağac kəsməmək deyildir, bununla yanaşı enerjidən, sudan, qazdan, eləcə də təbiətdən və ətrafdan, gələcək nəsillər naminə təbii sərvətlərimizdən səmərəli, qənaətlə istifadə etməkdir.

“Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 2002-ci ildə qəbul edilmişdir. Etiraf etməliyik ki xeyli illər keçib, qanunda öz aktuallığını itirən normalar mövcudur. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində beynəlxalq təcrübə əsas götürülməklə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması ilə əlaqədar yeni yanaşmaların qanunvericilikdə öz əksini tapması zərurəti yaranıb. Bu səbəbdən tərəfimizdən “Ekoloji maarifləndirilmə və ekoloji mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsi hazırlanmış və razılaşdırılması üçün artıq aidiyyəti qurumlara təqdim edilmişdir.

Ekoloji hüquqpozumların qarşısının alınması üçün ətraf mühitin mühafizəsi, yaşıllıqların mühafizəsi, atmosfer havasının mühafizəsi, tullantıların idarə olunması, su ehtiyatlarının qorunması ilə əlaqədar son 3 il ərzində 4042 maarifləndirici tədbir keçirilmişdir.

Nazirlik tərəfindən “Şəfəq” Ekoturizm və “İntellekt” Sərhədsiz Maarifçi Gənclər ictimai birliklərində, Lənkəran-Astara Regional Gənclər və İdman İdarəsində, müxtəlif bələdiyyə və təşkilatlarda genişmiqyaslı maarifləndirici tədbirlər həyata keçirilmiş, habelə universitetlərdə dəyirmi maasalar təşkil edilmişdir.

"Tullantını azalt", "Təkrar istifadə et", "Təkrar emal et", "Ting ək", "Təbiətə dost ol!" sloqanlarının birləşməsindən yaranan 5T Gündəliyi elan edilmişdir.

Qlobal Təkrar Emal Günü ilə əlaqədar Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin təşkilatçılığı, Yasamal Rayon İcra Hakimiyyətinin, müxtəlif tərəfdaş qurumların dəstəyi ilə “Tullantıları hədiyyələrə dəyiş” festivalı keçirilib.

Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən “Ən yaxşı elmi məruzə” müsabiqəsi, “Yaşıl dünyaya baxış” mövzusunda təlim, “İqlim dəyişmələrinin yaranma səbəbləri” mövzusunda seminar, müxtəlif ekoloji məzmununda təlimlər, elmi seminarlar, “Təbiət elmlərinin aktual problemləri” mövzusunda XII Beynəlxalq elmi-praktik konfrans, “Yaşıl təhsil” elmi-praktik konfrans, “Qlobal ekoloji problemlər: səbəbləri, həlli yolları, yaşıl kimya” mövzusunda elmi seminar, “Yaşıl dünya naminə həmrəylik” mövzusunda elmi-praktik konfrans keçirilib. Həyata keçirilən bu silsilə tədbirlər ekoloji məsuliyyətin yaranmasına öz töhfəsini verir.

III. Nəticə

Beləliklə, onu qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın əsas məqsədlərindən biri də ölkədə yüksək keyfiyyətli ekoloji mühitin təmin edilməsidir [10].

Eyni zamanda, Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş milli prioritetlərindən biri “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” kimi müəyyən edilmişdir. Milli Prioritetlər sənədinə əsasən ölkənin yaşıl enerji məkanına çevrilməsi qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir.

Həmin prioritetə uyğun olaraq, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi məqsədilə ölkəmizdə 2024-cü il “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilib.

İqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması sahəsində Azərbaycanın həyata keçirdiyi fəaliyyət beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Məhz bu səbəbdən, iştirakçıların sayına və səviyyəsinə, müzakirəyə çıxarılan məsələlərin aktuallığına görə dünyada ən mötəbər tədbirlərdən biri hesab edilən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası (COP29) dünya ölkələrinin yekdil qərarı ilə 2024-cü ildə Azərbaycanda keçiriləcəkdir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Azerbaijan Amelioration JSC. URL: www.mst.gov.az (last access: 15.08.2024).
2. Azerbaijan Fourth National Communication to UNFCCC – Baku, 2021.
3. Azerbaijan State Statistic Committee. URL: www.stat.gov.az (last access: 15.08.2024).
4. COP29. URL: www.cop29.az (last access: 15.08.2024).
5. Mammadov R.M., Hasanov M.S., Ahmadova C.N., Taghiyeva U.R. Study of the impact of modern climate changes on some diseases in Azerbaijan (in Azerbaijani / Məmmədov R.M., Həsənov M.S., Əhmədova C.N., Tağıyeva U.R. Azərbaycanda müasir iqlim dəyişmələrinin bəzi xəstəliklərə təsirinin tədqiqi).
6. Taghiyeva U. R., Hasanov M.S., Ahmadova J.N., Ahmadova Q.B., Mammadova A.F. Risk of Abnormally hot day for the Population of Baku and Assesment of efficiency of possible Adaptation actions. Journal of Climatology and Weather Forecasting, Research Article, Vol 6(0): 228 DOI: 10.4172/2332-2594.1000228, USA, 2018.
URL: <https://www.omicsonline.org/open-access/risks-of-abnormally-hot-days-for-the-population-of-baku-and-assesment-of-efficiency-of-possible-adaptation-actions-2332-2594-1000228-100035.html> (last access: 15.08.2024).
7. Taghiyeva U. R., Hasanov M.S., Ahmadova J.N. The possible actions directed to decrease in risks and adaptation of population to climate change consequences in Azerbaijan. Евразийский союз ученых (ЕСУ). Ежемесячный научный журнал. Москва, 2016, № 3(24), часть 5, с. 63-69.
8. The website of Ministry of Ecology and National Resources. URL: www.eco.gov.az (last access: 15.08.2024).
9. URL: www.science.az (last access: 15.08.2024).
10. URL: www.president.az (last access: 15.08.2024).

ECOLOGICAL EDUCATION AND CULTURE AS A KEY FACTOR IN THE PREVENTION OF ECOLOGICAL VIOLATIONS

UMAYRA TAGHIYEVA¹

Abstract

This article analyzes Azerbaijan's achievements and challenges in the field of ecological education and ecological culture. Environmental protection and ensuring ecological safety are highlighted as key priorities of the state. In recent years, initiatives by the Ministry of Ecology and Natural Resources and other government bodies, including educational activities and innovations in ecological legislation, play a significant role in maintaining ecological balance. Measures such as reforestation, waste management, efficient use of natural resources, and expanding green spaces are also aimed at preserving the ecological balance and improving the environment. The article emphasizes the importance of raising ecological awareness and culture to prevent negative impacts on the environment. Additionally, it is noted that there are legislative gaps in public ecological education and awareness, and the need for more comprehensive measures in this area is highlighted.

Keywords: *ecological education, ecological culture, environmental protection, natural resources, waste management, reforestation, ecological legislation, ecological safety, climate change, sustainable development.*

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ И КУЛЬТУРА КАК ОСНОВНОЙ ФАКТОР ПРОФИЛАКТИКИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ НАРУШЕНИЙ

УМАЙРА ТАГИЕВА²

Резюме

В данной статье анализируются достижения и проблемы Азербайджана в области экологического просвещения и экологической культуры. Охрана окружающей среды и обеспечение экологической безопасности выделяются как ключевые приоритеты государства. В последние годы инициативы Министерства Экологии и Природных Ресурсов и других государственных органов, включая просветительские мероприятия и новшества в экологическом законодательстве, играют важную роль в поддержании экологического баланса. Меры, такие как восстановление лесов, управление отходами, эффективное использование природных ресурсов и расширение зеленых зон, также направлены на сохранение экологического равновесия и улучшение окружающей среды. В статье подчеркивается важность повышения экологического сознания и культуры для предотвращения негативного воздействия на окружающую среду. Также отмечается, что в законодательстве по экологическому просвещению населения существуют пробелы, и подчеркивается необходимость более комплексных мер в данной области.

Ключевые слова: *экологическое просвещение, экологическая культура, охрана окружающей среды, природные ресурсы, управление отходами, восстановление лесов, изменение климата, устойчивое развитие.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.08.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

---

¹ Deputy minister of ecology and natural resources of the Republic of Azerbaijan/ email: umayra.taghiyeva@eco.gov.az

² Заместитель министра экологии и природных ресурсов Азербайджанской Республики/ электронная почта: umayra.taghiyeva@eco.gov.az

EKOSİD CİNAYƏTİ: MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQİ ASPEKTDƏ

NAMİQ ƏLİYEV¹

Annotasiya

Məqalədə ekosid cinayəti milli və beynəlxalq hüquqi aspektdə təhlil edilir. Bu zaman mühüm 2001-ci il tarixli "Beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətlərə görə dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyəti haqqında" Maddələr Layihəsi, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu, o cümlədən ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlər təhlil edilir. Belə nəticəyə gəlinir ki, beynəlxalq ekoloji zərərə görə dövlətlərin məsuliyyət daşdığı qəbul edilsə də, iqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin mühafizəsi məqsədləri üçün dövlətlərin məsuliyyəti təkə zərərin qarşısını almaqdan ibarət deyil. Dövlətlərin ətraf mühitə ciddi ziyan vurmamaq öhdəliyi ilə yanaşı, iqlim probleminin mümkün təsirlərinə qarşı tədbir görmək kimi pozitiv öhdəlikləri də var. Dövlətlərin öz hərəkətlərindən və hərəkətsizliklərindən irəli gələn məsuliyyət dairəsinin müəyyən edilməməsi cavabdeh subyektlərin məsuliyyət daşımaları baxımından hüquqi boşluq yaradır. Ekosid anlayışı beynəlxalq məsuliyyət baxımından hazırkı dövrdə cinayət kimi qəbul edilməsə də, respublikamızda olduğu kimi bu anlayışı cinayət hesab edən və mövcud daxili qanunlarına tətbiq edən ölkələr mövcuddur. Ekosid konsepsiyasının beynəlxalq cinayət kimi qəbul edilməsi iqlim böhranının həlli üçün vacib şərt hesab oluna bilər.

Açar sözlər: ekosid cinayəti, beynəlxalq-hüquqi mübarizə, ekoloji problemlər, beynəlxalq hüquq, milli hüquq, iqlim problemi, ekoloji təhlükəsizlik.

I. Giriş

Müasir dünyanın aktual problemlərindən olan iqlim böhranı həm səbəblər, həm də nəticələr baxımından müxtəlif formada həll edilməyə çalışılır. Planetimizin üzləşdiyi mümkün ekoloji problemlərin həlli üçün həm beynəlxalq təşkilatlar, həm də dövlətlər tərəfindən müxtəlif səylər göstərilir.

Dövlətlər tərəfindən milli və beynəlxalq miqyasda həyata keçirilən fəaliyyətlər iqlim ədaləti çərçivəsində vacib olsa da, bu ədalətsizliyə səbəb olan dövlətlərə və qeyri-dövlət təşkilatlarına qarşı adekvat hüquqi sanksiyaların olmaması səbəbindən zərərlərin qarşısının alınması istiqamətində həyata keçirilən tədbirləri qeyri-məqbul edir.

Bunu nəzərə alaraq ilk növbədə beynəlxalq hüququn sanksiya mexanizmləri vasitəsilə məsuliyyətin verilməsini tələb edən "ekosid" anlayışı qeyd olunmaqla onun cinayət qanunvericiliyinə daxil edilməsinin vacibliyi müzakirə olunur.

II. Dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların

iqlim probleminin həllini yönəlmiş tələbləri, öhdəlikləri və məsuliyyətləri

İqlim probleminin mövcud və mümkün təsirləri nəzərə alınaraq, bu problemin aradan qaldırılması məqsədilə lazımi məsuliyyət və sanksiya mexanizmləri tətbiq edilmədikdə yarana biləcək problemlər hər gün daha çox artmaqda davam edir. Həm mövcud iqlim ədaləti problemlərinə, həm də gələcəkdə qarşılaşa biləcək problemlərə qarşı tədbir görmək üçün dövlətlərdən və qeyri-hökmət təşkilatlarından problemin həlli istiqamətində səylərini birləşdirilməsi və mühüm addımlar atması tələb olunur.

Bu sahədə ən mühüm addım Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası, Kioto Protokolu və Paris Sazişi hesab olunur.

Bu sazişlər iqlim dəyişikliyinə qarşı qlobal mübarizəni daha effektiv etmək və tərəf dövlətlərin inkişaf standartlarına uyğun planlarla davamlılıq məqsədlərinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Dövlətlər yuxarıda qeyd olunan razılaşmalarla çərçivəsində bəzi tədbirlər görməyə çalışsalar da, bu məqbul hesab oluna bilməz. Mühəribələrin, meşə yanğınlarının, terror aktlarının və müxtəlif ciddi ekoloji dağıntıların sayı artmaqda davam edir. Bu dağıntılar aradan qaldırılması qeyri-mümkün olan ekoloji problemlər yaradır.

¹ Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu / email: namiqaliyev1988@gmail.com

Ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizliyin pozulmasına görə dövlətin və ya fərdin məsuliyyət daşmasını müəyyən etmək vacibdir. Dövlətlərin dövlətlərə aid edilən hərəkətlərə görə beynəlxalq məsuliyyətinin əhatə dairəsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının xüsusi köməkçi orqanı olan beynəlxalq hüquq komissiyası tərəfindən 2001-ci il tarixli “Beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətlərə görə dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyəti haqqında” maddələr layihəsində tənzimlənmişdir. Qeyd olunur ki, dövlətləri məsuliyyətə cəlb edən beynəlxalq hüququn davranışını ehtiva edən ilkin qaydaları və bu qaydaların pozulması halında tətbiq olunacaq ikinci dərəcəli qaydaları ehtiva edir və bu sahədə adətdir [1].

Maddələr layihəsində dövlətlərin beynəlxalq hüquq pozuntularının elementləri göstərilir. Bu maddəyə uyğun olaraq bir dövlətin hərəkətindən və ya hərəkətsizliyindən ibarət davranışın kimi qiymətləndirilməsi üçün o, həmin dövlətə aid edilməli və beynəlxalq öhdəliyin pozulmasını və ya səhlənkarlığını ehtiva etməlidir.

Maddələr layihəsində dövlətlərə aid edilə bilən hərəkətləri və dövlətin məsuliyyət dairəsini müəyyən edir. Burada dövlətin zərərin, aidiyyətin və qanunsuzluğun qarşısını alan heç bir əsası olmayan hərəkətlərə görə məsuliyyət daşıyacağı və zərərin ödənilməsi üçün zəruri öhdəliklərin yerinə yetirilməli olduğu bildirilir. Hərəkətin dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə tanınmaması onun beynəlxalq hüququn pozulmasına təsir göstərmir. Maddələr layihəsinin ikinci hissəsində məsuliyyətin məzmununu tənzimləyir və dövlətin hüquqa zidd hərəkətindən sonra yaranan hüquqi nəticələr bəyan edilir. Maddələr layihəsinin 33-cü maddəsinə əsasən, qanun pozuntusuna görə məsuliyyət daşıyan dövlətin öhdəlikləri nəzərdə tutulmuşdur. Beynəlxalq öhdəliyin xarakterindən və məzmunundan və pozuntunun şəraitindən asılı olaraq başqa dövlətə, bir sıra dövlətlərə və ya bütövlükdə beynəlxalq ictimaiyyətə qarşı ola bilər. Beynəlxalq hüquqa zidd hərəkət nəticəsində hərəkəti dayandırmaq və təmir etmək öhdəliyi yaranır [1].

Qeyd olunmalıdır ki, maddələr layihəsində beynəlxalq hüquqa əsasən dövlətlərin beynəlxalq hüquqdan irəli gələn məsuliyyət mexanizmlərinin mövcudluğu görünsə də, ətraf mühitin ciddi şəkildə məhv edilməsinə və iqlim dəyişikliyinə səbəb olan hərəkətlər görə birbaşa məsuliyyəti müəyyən edilməmişdir.

Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, ətraf mühitə ciddi ziyan vuran və iqlim böhranının təsirlərini artıracaq fəaliyyətləri beynəlxalq hüququn məsuliyyət dairəsinə daxil etmək asan deyil. İqlim böhranının global təsirlərini və digər dövlətlərin də bu nəticələrdən təsirləndiyini nəzərə alaraq, zərərli fəaliyyətlərin təsirini azaltmaq üçün məsuliyyət daşıyan şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin əhatə dairəsini müəyyən etmək lazımdır. Bu sahədə əhatə dairəsinin qeyri-müəyyənliyi konseptual boşluqlar yaradır və beynəlxalq məsuliyyət hüququnda həm dövlət məsuliyyəti, həm də fərdi cinayət məsuliyyəti baxımından yeni tənzimləmələrə ehtiyac yaradır.

III. Mühəribə və sülh zamanı ekoloji cinayətlər

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin təsis nizamnaməsi olan Roma Statusunda məhkəmənin yurisdiksiyasına daxil olan cinayətlərdən bəhs edir. 8-ci maddəyə əsasən, ətraf mühitin ciddi şəkildə məhv edilməsi mühəribə cinayətləri sırasında daxil edilir və sülh dövründə törədilən pozuntular isə beynəlxalq məsuliyyət çərçivəsindən çıxarılır.

Roma Nizamnaməsinin 5-ci maddəsinə əsasən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasına daxil olan cinayətlər soyqırım cinayətləri, insanlığa qarşı cinayətlər, hərbi cinayətlər və təcavüz cinayətlərlə məhdudlaşır [3]. Ətraf mühitin ciddi şəkildə məhv edilməsi mühəribə cinayətlərinin əhatəsinə daxil edilir və bu əhatə mühəribə dövrü ilə məhdudlaşır. Sülh dövründə ətraf mühitin ciddi şəkildə məhv edilməsi əhatə dairəsindən daxil edilmir. Sülh dövründə ətraf mühitin ciddi şəkildə məhv edilməsi cinayətinin əhatə dairəsindən kənar qalması zərərin vurulması hallarında cinayət məsuliyyətinin olmamasına səbəb olur və bu da ətraf mühitin mühafizəsi üçün adekvat mühafizə tədbirlərinin görülməsinə səbəb olur.

2016-cı ildə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi ətraf mühitin ciddi şəkildə məhv edilməsi ilə bağlı cinayətləri konkretləşdirərək təqiblə bağlı siyasətini dəyişmiş və dinc dövrdə törədilmiş ətraf mühitin məhv edilməsi ilə bağlı cinayətləri öz yurisdiksiyasına daxil etmişdir.

IV. "Ekosid" anlayışı beynəlxalq ədalət tələbi kimi

Bu gün ətraf mühitin ciddi şəkildə məhv edilməsi cinayətinə görə dinc dövrdə heç bir sanksiya mexanizminin hazırlanmaması, sülh dövründə baş verən və ciddi fəsadlar törədən ətraf mühitə dəyən ziyanı görə məsuliyyət daşımaları olan dövlətlərə və digər subyektlərinə qarşı sanksiyaların tətbiq edilməməsi törədilən cinayətlərə görə cəzasızlıq mühiti yaradır və ətraf mühitin məhv edilməsinin qarşısının alınmasını çətinləşdirir. Bu cəzasızlığın qarşısını almaq üçün məsuliyyət daşıyan subyektlərə qarşı sanksiyaları nəzərdə tutan "ekosid" anlayışı ortaya çıxır [5].

Ekosid-ekosistemləri əhəmiyyətli dərəcədə zədələmək və ya məhv etməklə və ya bir növün (o cümlədən insanların) sağlamlığına və rifahına zərər vurmaqla ekoloji ədalət prinsiplərini pozan insan fəaliyyətini cinayət hesab edir [4].

Ekosid, ilk növbədə, beynəlxalq hüququn termini kimi qəbul edilməlidir. Ekosidlə bağlı normalar beynəlxalq normativ aktlardan irəli gəlir və beynəlxalq təhlükəsizliklə bağlıdır. İlk dəfə olaraq "ekosid" anlayışı "Ətraf mühitə təsir vasitələrinin hərbi və ya hər hansı digər düşmənçiliklə istifadəsinin qadağan edilməsi haqqında" 1977-ci il tarixli Cenevrə Beynəlxalq Konvensiyasında təsbit edilmişdir. Ekosidə aid digər müddəə isə 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına əlavə olan 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolun 55-ci maddəsində "təbii mühitin hərbi əməliyyatların aparılması zamanı geniş yayılmış, uzunmüddətli və ciddi zərərdən qorunması" prinsipi formasında göstərilmişdir. Bu baxımdan, ekoloji təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olaraq elə bəşəriyyətin təhlükəsizliyi deməkdir.

Cinayət hüququnda bu və ya digər əməlin kriminallaşdırılması və ya dekriminallaşdırılması dövlətin cinayət-hüquqi siyasəti ilə bilavasitə əlaqədardır ki, bu da müxtəlif tarixi-siyasi dövrlərdə dövlətin apardığı xarici və daxili siyasət, cəmiyyətin obyektiv tələbləri ilə müəyyən edilir.

Həmin tələblərdən irəli gələrək 22 oktyabr 2024-cü il tarixli 55-VIIQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Cinayət Məcəlləsinin sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər fəslinə ekosid cinayətinə görə məsuliyyət müəyyən edən norma daxil edilmişdir [2].

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə ekosid cinayətinin daxil edilməsi Ermənistan tərəfindən torpaqlarımızın işğalı zamanı ətraf mühitə vurulmuş genişmiqyaslı ziyanın real həcmi əks etdirməyə və bu əməllərin düzgün tövsifinin həyata keçirilməsinə mühüm töhfə verəcəkdir.

V. Nəticə

Beynəlxalq ekoloji zərəre görə dövlətlərin məsuliyyət daşdığı qəbul edilsə də, iqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin mühafizəsi məqsədləri üçün dövlətlərin məsuliyyəti təkcə zərərin qarşısını almaqdan ibarət deyil. Dövlətlərin ətraf mühitə ciddi ziyan vurmamaq öhdəliyi ilə yanaşı, iqlim probleminin mümkün təsirlərinə qarşı tədbir görmək kimi pozitiv öhdəlikləri də var. Dövlətlərin öz hərəkətlərindən və hərəkətsizliklərindən irəli gələn məsuliyyət dairəsinin müəyyən edilməməsi cavabdeh subyektlərin məsuliyyət daşması baxımından hüquqi boşluq yaradır. Ekosid anlayışı beynəlxalq məsuliyyət baxımından hazırkı dövrdə cinayət kimi qəbul edilməsə də, respublikamızda olduğu kimi bu anlayışı cinayət hesab edən və mövcud daxili qanunlarına tətbiq edən ölkələr mövcuddur. Ekosid konsepsiyasının beynəlxalq cinayət kimi qəbul edilməsi iqlim böhranının həlli üçün vacib şərt hesab oluna bilər.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. ILC Draft on the State Responsibility for Wrongful Actions.
2. The Law on Amendments to the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, 22 October 2024, 55-VIIQD (*in Azerbaijani* / "Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 22 oktyabr 2024-cü il tarixli 55-VIIQD nömrəli Qanunu).
URL: <https://e-qanun.az/framework/58267> accessed 27 November 2024 (last access: 12.05.24).
3. The Rome Statute of the International Criminal Court.
4. URL: <https://opiniojuris.org/2020/06/02/icl-and-environmental-protection-symposium-environmental-crimes-against-humanity/> accessed 27 November 2024 (last access: 12.05.24).

5. URL: <https://opiniojuris.org/2020/09/24/symposium-exploring-the-crime-of-ecocide-can-deforestation-amount-to-ecocide/> accessed 27 November 2024 (last access: 13.05.24).

ECOCIDE: FROM THE ASPECTS OF DOMESTIC AND INTERNATIONAL LAW

NAMIG ALIYEV¹

Abstract

The article analyzes the crime of ecocide from a national and international legal perspective. At the same time, the important 2001 Draft on the State Responsibility for Wrongful Actions, the Rome Statute of the International Criminal Court, as well as international documents adopted in the field of environmental protection are analyzed. It is concluded that although it is accepted that states are responsible for international environmental damage, the responsibility of states for the purposes of climate change and environmental protection does not only consist of preventing damage. In addition to the obligation of states not to cause serious damage to the environment, they also have positive obligations such as taking measures against the possible impacts of the climate problem. The failure to determine the scope of responsibility of states arising from their actions and inaction creates a legal gap in terms of the responsibility of responsible subjects. Although the concept of ecocide is not currently recognized as a crime in terms of international responsibility, there are countries that consider this concept a crime and apply it to their existing domestic laws, as is the case in our republic. The recognition of the concept of ecocide as an international crime can be considered an important condition for solving the climate crisis.

Keywords: *ecocide crime, international legal struggle, environmental problems, international law, national law, climate problem, environmental security.*

ЭКОЦИД: С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ВНУТРЕННЕГО И МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

НАМИГ АЛИЕВ²

Резюме

В статье анализируется преступление экоцида с национальной и международной правовой точки зрения. При этом анализируются важный Проект 2001 года об ответственности государств за противоправные действия, Римский статут Международного уголовного суда, а также международные документы, принятые в сфере охраны окружающей среды. Делается вывод о том, что хотя и признано, что государства несут ответственность за международный ущерб окружающей среде, ответственность государств в целях изменения климата и охраны окружающей среды заключается не только в предотвращении ущерба. Помимо обязанности государств не наносить серьезный ущерб окружающей среде, у них есть и позитивные обязательства, такие как принятие мер против возможных последствий климатической проблемы. Неопределенность сферы ответственности государств, вытекающей из их действий и бездействия, создает правовой пробел в части ответственности ответственных субъектов. Хотя в настоящее время понятие экоцида не признано преступлением с точки зрения международной ответственности, есть страны,

---

¹ General Prosecutor's Office of the Republic of Azerbaijan / email: namiqaliyev1988@gmail.com

² Генеральная прокуратура Азербайджанской Республики / email: namiqaliyev1988@gmail.com

которые считают это понятие преступлением и применяют его к своим действующим внутренним законам, как это имеет место в нашей республике. Признание понятия экоцида международным преступлением можно считать важным условием решения климатического кризиса.

Ключевые слова: *экоцидное преступление, международно-правовая борьба, экологические проблемы, международное право, национальное право, климатическая проблема, экологическая безопасность.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

İQLİM DƏYİŞİKLİYİNƏ DAİR MƏLUMATLARIN İCTİMAİYYƏTƏ ÇATIMLILIĞININ TƏMİN EDİLMƏSİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

TURQAY HÜSEYNOV¹

Annotasiya

Məqalədə ətraf mühit dair məlumatın çatımlılıq problemi təhlil edilir. 1992-ci il Rio Konfransından başlayaraq ətraf mühit barədə məlumatların ictimaiyyətə çatımlılığı məsələsi və bu sahədə praktiki addımların atılması dünya birliyi qarşısında qabardılan gündəliyin vacib məqamlarındandır. Ətraf mühit haqqında məlumat əldə etmək ictimaiyyətin üzvlərinə ətraf mühitdə baş verənləri bilmək və anlamaq üçün vacibdir. Bu məqsədlə məzkur hüququn beynəlxalq və milli hüquqi əsasları tədqiq olunur. Yer kürəsinin əksər sakinləri iqlim dəyişikliyinə mövcudluğunu qəbul edərək milli hökumətlərin hərəkətə keçməsinə istəyir və inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda vətəndaşların əksəriyyəti həyatlarını dəyişməyə hazırdır. Ətraf mühitlə bağlı məsələlərə dair qərarların qəbulu prosesinin əvvəlində maraqlı ictimaiyyət adekvat, vaxtında və səmərəli şəkildə ya ictimaiyyətə bildirişlə, ya da fərdi qaydada məlumatlandırılır. Danılmazdır ki, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə bir çox imkanlar açacaq: daha təmiz hava, bərpa olunan enerji, ərzaq təhlükəsizliyi, ekoloji təmiz iş yerləri və sağlam həyat şəraiti və s. Məqalədə ətraf mühit barədə məlumatların ictimaiyyətə çatımlılığının təmin edilməsinin normativ əsasları öyrənilir və bu sahədə beynəlxalq hüquqi normalarla milli qanunvericiliyin qarşılıqlı əlaqəsi təhlil edilir. Məlumat çatımlılığının təmin edilməsi istiqamətində atılacaq addımlara xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: iqlim dəyişikliyi, ətraf mühit, qlobal inkişaf, hüquqi mühafizə, ekoloji qanunvericilik.

I. Giriş

Qısa təhlili BMT Baş katibi A.Quterrişin “iqlim xaosu Yer kürəsinin hər bir bölgəsini, ölkəsini və icmasını təhdid edir” sözləri ilə başlamaq yerinə düşərdi. Odur ki, biz hamımız iqlim dəyişikliyi ilə mübarizənin önündə bir araya gəlməliyik və daha yaxşı gələcək üçün mübarizəyə başlamalıyıq [9].

Ətraf mühit haqqında məlumat əldə etmək ictimaiyyətin üzvlərinə ətraf mühitdə baş verənləri bilmək və anlamaq üçün vacibdir. O, həmçinin ictimaiyyətə məlumatlı şəkildə ətraf mühitlə bağlı qərarların qəbulunda iştirak etməyə kömək edir.

Qlobal inkişafda baş verən hadisələr iqlimin vəziyyətinə təsir edəcək problemləri gündəmə gətirir, eyni zamanda iqlim dəyişikliyinə fəsadlarını qabardır. Bu təhlükələrin qarşısının alınmasının effektivliyi, şübhəsiz ki, onların vaxtında beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsindən asılı olacaqdır.

II. İqlim dəyişikliyinə hüquqi əsasları

Bu gün istixana effekti yaradan qazların emissiyası ilə bağlı fəaliyyət dünya birliyi qarşısında duran və 2050-ci ilədək proqnozlaşdırılan hədəflərdir. Aydın ki, həmin göstəricilərin əldə olunması istehsal, istehlak və hərəkət üsulumuzun tam dəyişdirilməsindən başqa bir şey tələb etmir. Danılmazdır ki, Yer kürəsinin əksər sakinləri iqlim dəyişikliyinə mövcudluğunu qəbul edərək milli hökumətlərin hərəkətə keçməsinə istəyir və inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda vətəndaşların əksəriyyəti həyatlarını dəyişməyə hazırdır. Bununla yanaşı, cəmiyyətdə iqlim dəyişikliyi problemini qəbul etməyənlər də mövcuddur (İqlim dəyişikliyinə inkarı hərəkəti).

Danılmazdır ki, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə bir çox imkanlar açacaq: daha təmiz hava, bərpa olunan enerji, ərzaq təhlükəsizliyi, ekoloji təmiz iş yerləri və sağlam həyat şəraiti.

Məzkur problem universal və regional müstəvidə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların və dövlətlərin xüsusi nəzarətində qalmaqdadır. Misal olaraq, BMT çərçivəsində YUNESKO-nun elm, təhsil, mədəniyyət və kommunikasiya sahələrində 30-dan çox proqramı iqlim dəyişikliyi ilə bağlı

¹ Hüquq elmləri doktoru / Bakı Dövlət Universiteti / email: turguy1973@gmail.com

biliklərin yaradılmasına, maarifləndirilməsinə və ünsiyyətinə, indiki və gələcək nəsillər üçün etik nəticələrin dərk edilməsinə töhfə verir.

İqlimlə bağlı məlumat almaq imkanlarını genişləndirən Dünya Bankı Qrupu tərəfindən yaradılmış İqlim Dəyişikliyi Bilik Portalıdır (Climate Change Knowledge Portal). Portal iqlim dəyişikliyi və inkişafıla bağlı hərtərəfli məlumatlara daxil olmaq və təhlil etmək üçün onlayn platforma təqdim edir. Qərarların qəbulunda elmi məlumatın uğurlu inteqrasiyası çox vaxt geniş istifadəçilərə hərtərəfli məlumat verə bilən çevik çərçivələrdən, müvafiq məlumatlardan və informativ alətlərdən istifadə etməklə, elmi məlumatı layihə və ya siyasətin dizaynına tətbiq etməkdən asılıdır.

Regional səviyyədə Avropa İttifaqının “Ətraf mühitlə bağlı məlumatlara ictimaiyyətin çıxışı üzrə Direktiv”ini (2003/4/EC) [4] qeyd etmək olar. Direktivdə qeyd olunduğu kimi, ətraf mühitlə bağlı məlumatlara ictimaiyyətin çıxışının artırılması və bu məlumatların yayılması ətraf mühitlə bağlı məsələlər haqqında daha çox məlumatlı olmağa kömək edir, sərbəst fikir mübadiləsinə zəmin yaradır, qərarların qəbul edilməsində ictimaiyyətin daha səmərəli iştirakını təmin edir və nəticədə ətraf mühitin yaxşılaşmasına təsir edir.

Önemli məsələ müraciət edənlərə onların müəyyən etdiyi müddət çərçivəsində ətraf mühitlə bağlı məlumat mümkün qədər tez təqdim edilməsinin dövlətlər tərəfindən təmin edilməsidir. Odur ki, Direktivin 4-cü maddəsində ətraf mühit barədə məlumatın verilməsindən imtinanın tam əsaslı təhlili verilir.

Məlumat əldə etmək hüququ o deməkdir ki, məlumatın açıqlanması ümumi olmalıdır və dövlət orqanları bundan xüsusi və dəqiq müəyyən edilmiş hallarda imtina edə bilməlidirlər. İmtina əsasları məhdudlaşdırıcı şəkildə təfsir edilməlidir, buna görə bu məlumatın açıqlanmasına haqq qazandıran ictimai maraq olmalıdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının (1992) [8] 6-cı maddəsində dövlətlərin üzərinə iqlim dəyişikliyi və onun təsirləri haqqında məlumatı ictimaiyyətin əldə etməsinə təşviq etmək və asanlaşdırmaq üçün lazımi tədbirlər görmək öhdəliyi qoyulur. İqlim dəyişikliyi və onun təsirlərinin aradan qaldırılmasında və müvafiq cavab tədbirlərinin hazırlanmasında ictimaiyyətin iştirakı, iqlim dəyişikliyi və onun təsirləri ilə bağlı maarifləndirmə və ictimaiyyətin məlumatlandırılması üçün materialların hazırlanması və mübadiləsi vacibdir. Bu proses təhsil və təlim proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi, o cümlədən milli institutların gücləndirilməsi və xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin xeyrinə bu sahədə mütəxəssislərin hazırlanması üçün kadrların mübadiləsi və ya ezam edilməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Məlum olduğu kimi, məlumat almaq hüququnun ümumi mövcudluğu bir sıra universal və regional beynəlxalq hüquqi aktlardan irəli gəlir (1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 19-cu maddəsi; Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 19-cu maddəsi. 1966; 1950-ci il İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqlar haqqında Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsi və s.). Öncə qeyd etmək lazımdır ki, bu beynəlxalq sənədlərdə məlumat almaq hüququ ifadə azadlığı hüququ prizmasından baxılır. Şəxsin məlumat almaq hüququnun ətraf mühitə, xüsusən də iqlim dəyişikliyi ilə bağlı məlumatlara çıxışla bağlı həyata keçirilməsini diqqətə çatdırmaq istərdim. Bu hüquq çərçivəsində ətraf mühitin vəziyyəti haqqında məlumat əldə etmək imkanının da mövcudluğu beynəlxalq təsisatların qərarları, xüsusən də Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarları ilə təsdiqlənir (Bax: Guerra işi və digərləri v. İtaliya, 1998 [5]; Bladet Tromso və Stensaas Norveçə qarşı, 1999 [3] və s.). Elmi təhlil nöqtəyi-nəzərindən bu hüquq prosessual sayılır və insan hüquqlarının ekoloji cəhətdən təhlükəli mənbələrdən qorunmasında mühüm rol oynayır [1, s. 356-360].

Bu gün informasiya hüququnu ətraf mühitin vəziyyəti haqqında etibarlı məlumat əldə etmək imkanlarına qədər genişləndirən və bu sahədə ədalət mühakiməsinə çıxışı təmin edən ixtisaslaşmış beynəlxalq sənəd 1998-ci il Ətraf Mühit Məsələlərində İnformasiya əldə etmək, Qərarların Qəbulunda İctimai İştirak və Ədalət Mühakiməsinə Çıxış haqqında Konvensiyadır (Orhus Konvensiyası). Bu Konvensiya haqlı olaraq məlumat və ədalət mühakiməsinə çıxışın təmin edilməsi, eləcə də ətraf mühitlə bağlı qərarların qəbulunda ictimaiyyətin iştirakının təmin edilməsi üçün ən effektiv alət hesab olunur. Orhus Konvensiyası konkret fəaliyyət növləri üzrə qərarların qəbul edilməsində ictimaiyyətin iştirakının

şərtlərini nəzərdə tutan kifayət qədər müddəaları ehtiva edir. Hər bir Tərəf Orxus Konvensiyasına Əlavədə sadalanan təklif olunan fəaliyyətlərə icazə verilməsinin məqsədəuyğunluğu barədə qərarlara münasibətdə Konvensiyanın 6-cı maddəsinin müddəalarını tətbiq edir.

Ətraf mühitlə bağlı məsələlərə dair qərarların qəbulu prosesinin əvvəlində maraqlı ictimaiyyət adekvat, vaxtında və səmərəli şəkildə ya ictimaiyyətə bildirişlə, ya da fərdi qaydada məlumatlandırılır. Sözügedən Konvensiya həmçinin ətraf mühitlə bağlı planlar, proqramlar və siyasətlərlə bağlı məsələlərdə ictimaiyyətin iştirakını və bilavasitə icraedici qaydaların və/və ya ümumiyyətlə tətbiq olunan hüquqi qüvvəyə malik qaydaların hazırlanmasında ictimaiyyətin iştirakını təmin edir (Maddə 7 və Maddə 8).

Konvensiyada ədalət mühakiməsinə çatımlılığın təmin edən 9-cu maddə xüsusi yer tutur. Beləliklə, hər bir Tərəf öz milli qanunvericiliyi çərçivəsində məlumat əldə etmək üçün müraciətinə baxılmadığını hesab edən hər hansı şəxsin qismən və ya tam olaraq adekvat şəkildə təmin edilməməsinə, haqsız olaraq rədd edilməsinə təmin etməlidir. Sorğuya bu maddənin müddəalarına uyğun olmayan hər hansı başqa yolla yanaşıldığını, məhkəmə və ya qanuna uyğun olaraq yaradılmış digər müstəqil və qərəzsiz orqan tərəfindən qəbul edilmiş qərara yenidən baxılması prosedurundan istifadə etmək imkanına malik olması da əlavə edilir. Belə bir məhkəmə nəzarəti təmin edildikdə, Tərəf belə şəxsin dövlət orqanı tərəfindən yenidən baxılması və ya məhkəmədən başqa müstəqil və qərəzsiz orqan tərəfindən baxılması üçün qanunla müəyyən edilmiş, az və ya heç bir ödəniş tələb etməyən sürətli prosedurdan istifadə imkanının olmasını təmin etməlidir.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Konvensiyada ətraf mühitə dair məlumatlarda ictimai marağın mahiyyətinə dair konkret təlimat verilmir. Tərəflərin məlumatın çatımlılığında ictimai mənafeyi birmənalı şəkildə ya bütövlükdə bütün problemə münasibətdə ya da məlumatın açıqlanmasında hər biri məsələ üzrə münasibətdə ayrı-ayrılıqda tətbiqini təsəvvür etmək olar. Bəzi ölkələrdə artıq qərar verərkən istisnaların tətbiq edilib-edilməməsinə dair ictimai maraqları nəzərə alırlar. Məsələn, 1994-cü ildə İrlandiya Ombudsmanı dövlət orqanının öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən məlumatı açıqlamaması qərarının əsaslı olub olmadığını müəyyən etməli olmuşdur. Ombudsman dövlət orqanının qərarının əsaslılığını nəzərə alaraq məlumatın açıqlanması nəticəsində yarana biləcək zərəri təhlil etmişdir. Həmin halda müəyyən istisnaların mövcudluğuna baxmayaraq Ombudsman QHT-lərdən biri tərəfindən tələb edilmiş içməli suyun nəzarət nəticələrinin verilməsini Cork mahalının Şurasının üzərinə qoymuşdur [8].

Ümumiyyətlə iqlim dəyişikliyi barədə məlumatın alınmasında ictimaiyyətin maraqlı olması diqqət cəkir. Sorğu edilən bütün ölkələrdə və ərazilərdə respondentlərin əksəriyyəti iqlim dəyişikliyi haqqında daha çox məlumata ehtiyac olduqlarını bildirirlər. Məsələn, daha çox məlumata ehtiyacı olduğunu söyləyən respondentlərin faiz nisbəti belədir: Vyetnamda 52%, Nigeriyada 51%, Filippində 51%, Cənubi Afrikada 48%, Türkiyədə 45% və İndoneziyada 45%. Böyük Britaniya və Hollandiyada isə respondentlərin yalnız 12%-i məlumata daha çox ehtiyaclarının olduğunu bildirirlər. Digər tərəfdən ABŞ respondentlərinin 37%-i və Avstraliya respondentlərinin isə 36%-i isə daha çox məlumata ehtiyac duymadıklarını söyləyirlər [2].

Digər bir maraqlı fikir M.Haklay tərəfindən irəli sürülüb. Belə ki, o təzadlı mövqeləri təhlil edərək ətraf mühit barədə məlumata kompleks şəkildə yanaşır. Məsələn, onun fikrincə, ozon problemi təkcə stratosferdəki molekullar arasında reaksiya problemi deyil və daha çox insanla, iqtisadiyyatla, kənd təsərrüfatı, istehsalat və inkişaf etməkdə olan ölkələrlə bağlı məsələləri əhatə edir. Odur ki, ətraf mühit haqqında məlumat bir bütövün bir hissəsi kimi qəbul edilir və istifadəçilər onun ümumi mənzərəsini görməyi gözləyirlər [6].

Şübhəsiz ki, beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunmuş məlumat almaq hüququ milli qanunvericilik vasitəsilə həyata keçiriləcək. İştirakçı dövlətlərin bu Konvensiyanın müddəalarına əməl etməsinin əhəmiyyəti bu səbəbdəndir.

Azərbaycan Respublikasında Orxus Konvensiyasının müddəalarının həyata keçirilməsinin konstitusion əsasını Konstitusiyanın 39-cu maddəsi təşkil edir ki, bu müddəaya görə hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır. Bu maddənin ikinci hissəsinə uyğun olaraq, hər kəsə ətraf mühitin

vəziyyəti haqqında etibarlı məlumat toplamaq hüququ, ekoloji hüquqpozma nəticəsində sağlamlığına və əmlakına dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsi hüququ təmin edilir. Gördüyümüz kimi, söhbət etibarlı məlumat toplamaqdan gedir, çünki informasiya, hətta tam və etibarlı, vaxtında verilməsə, o əlverişli ətraf mühit hüququnun qorunması baxımından maraq doğura bilməz.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 mart 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq konvensiya və sazişlərdən irəli gələn məsələlər sahəsində əlavə tədbirlər təsdiq edilmişdir. Bu sərəncam Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarına beynəlxalq müqavilələrin müddələrinin həyata keçirilməsində səylərini gücləndirməyə və fəaliyyətlərin səmərəliliyini artırmağa çağırışı birləşdirir. Bundan əlavə, Orxus Konvensiyasının müddələrinin həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yanında ATƏT-in Bakı ofisinin dəstəyi ilə Ətraf Mühit üzrə İctimai Informasiya Mərkəzi (Orhus İctimai Ekoloji Informasiya Mərkəzi) yaradılmışdır.

Ətraf mühit haqqında məlumat almaq hüququnu təsbit edən əsas dövlətdaxili akt Ətraf mühitə dair məlumat əldə etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 12 mart tarixli 270-IIQ nömrəli Qanunudur [7].

Bu Qanunun 1.0.1-ci maddəsində ətraf mühit haqqında məlumat yerin, suyun, yerin təkinin, atmosferin və canlı orqanizmlərin vəziyyəti haqqında məlumat kimi müəyyən edilir; ətraf mühitə və insanların həyatına təsir edən və ya təsir göstərə bilən fəaliyyətlər nəticəsində ətraf mühitin komponentlərində baş verən və baş verə bilən dəyişikliklər; ətraf mühitin mühafizəsi və səmərəli istifadəsi ilə bağlı bu dəyişikliklərin, tədbirlərin və xərclərin qiymətləndirilməsi haqqında. Bu tərif ümumiyyətlə Konvensiyanın 2-ci maddəsində açıqlanan ətraf mühitə dair məlumatın məzmununu əks etdirir. Beləliklə, bu tərif insanların sağlamlığının və təhlükəsizliyinin vəziyyəti, insanların yaşayış şəraiti, mədəniyyət obyektlərinin və bina və tikililərin ətraf mühit elementlərinin vəziyyətinin təsir etdiyi və ya təsir edə biləcəyi dərəcədə vəziyyəti haqqında məlumatları əhatə etmir. Bu Qanunun 1.0.2-ci maddəsinə uyğun olaraq, ekoloji informasiyanın obyektləri dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları və bu orqanların sahə strukturlarıdır, halbuki Konvensiyada “dövlət orqanı” anlayışı milli, regional və digər səviyyələrdə idarəetmə kimi başa düşülür: ətraf mühitlə bağlı xüsusi öhdəliklər, fəaliyyətlər və ya xidmətlər daxil olmaqla, milli qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət inzibati funksiyalarını yerinə yetirən fiziki və ya hüquqi şəxslər; yuxarıda göstərilən orqanın və şəxsin nəzarəti altında ətraf mühitlə bağlı ictimai vəzifə və ya funksiyaları yerinə yetirən və ya əhaliyə xidmətlər göstərən hər hansı digər fiziki və ya hüquqi şəxslər; hər hansı regional iqtisadi inteqrasiya təşkilatı. Bu tərifə məhkəmə və ya qanunvericilik səlahiyyətində olan orqanlar və ya qurumlar daxil deyil. Gördüyümüz kimi, bu termin milli qanunvericiliyin müddələrində nəzərdə tutulduğundan daha geniş şəxsləri əhatə edir.

Konvensiyada mühüm şərt informasiyanın verilməsi prosedurudur. Belə ki, Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 2-ci bəndinə uyğun olaraq, müvafiq məlumatın həcmi və mürəkkəbliyi bu müddətin uzadılmasına əsas vermirsə, ekoloji məlumat mümkün qədər tez, lakin sorğu təqdim edildikdən sonra bir aydan gec olmayaraq lakin sorğu təqdim edildikdən iki ay sonra verilir. Ərizəçiyə bu müddətin hər hansı formada uzadılması və belə bir qərarı əsaslandırılan səbəblər barədə məlumat verilir. Qanunun 8.1-ci maddəsinə əsasən, ətraf mühit haqqında məlumatların əldə edilməsi ilə bağlı müraciət və ya sorğu yazılı şəkildə verilməli, dəqiq və aydın tərtib edilməli, sorğuçu haqqında dolğun məlumatlar əks etdirilməlidir. Bu zaman ərizəçiyə məlumatın əldə edilməsində hüquqi və ya digər maraqların göstərilməsinə ehtiyac yoxdur. Ətraf mühit haqqında məlumatların əldə edilməsi ilə bağlı müraciət və ya sorğu qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada qeydə alınır, baxılır və cavablandırılır. Bu halda Qanun müraciətə cavab vermə müddətini konkret müəyyən etmir və başqa qanunun müddələrinə istinad edir (Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında Azərbaycan Respublikasının 10 iyun 1997-ci il tarixli Qanunu). Müvafiq Qanunun 10-cu maddəsinə əsasən, qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, müraciətə bir ay müddətində, əlavə öyrənilməsi və yoxlanılması tələb olunmayan müraciətə isə, qanunda başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, 15 gündən gec olmayaraq baxılmalıdır. Müraciətə baxılması üçün xüsusi yoxlama aparılması, əlavə materialların tələb edilməsi və digər tədbirlərin görülməsi zərurəti yarandıqda

müvafiq orqanın, idarənin, təşkilatın, müəssisənin rəhbəri və ya onun müavini, müstəsna hallarda baxılma müddətini bir aydan çox olmayaraq uzada bilər. Bu barədə müraciət edən vətəndaşa, dövlət orqanı müraciətə baxılmasını nəzarətə götürdükdə isə dövlət orqanına məlumat verilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ətraf mühit haqqında məlumatların əldə edilməsi haqqında Qanun imtina halında müraciətlərin (sorguların) cavablandırılmasının müddətini müəyyən edir. Belə ki, 9.2-ci maddəyə uyğun olaraq ərizə və ya sorgudan imtina edildikdə, 10 gündən gec olmayaraq ərizəçiyə səbəbləri göstərilməklə cavab göndərilir. Müraciət və ya sorgunun əhatə etdiyi məlumatlar vaxtında təqdim edilmədikdə, mənasını itirdikdə dərhal, bu mümkün olmadıqda isə 24 saat ərzində cavab göndərilir. Digər hallarda müraciətə cavab və ətraf mühit haqqında məlumat sorğusu bir aydan gec olmayaraq, məlumat mürəkkəb olduqda isə iki ay müddətində (sorguçuya ilkin cavab verilməklə) göndərilir.

Konvensiya 9-cu maddədə ekoloji məlumatın verilməsindən imtina üçün əsasları müəyyən edilmişdir: 1) sorğu göndərilən dövlət orqanında sorğu edilən ekoloji məlumat yoxdur; 2) sorğu açıq-aydın əsassızdır və ya çox ümumi formada tərtib edilmişdir; 3) sorğu materiallara aiddir; 4) hazırlanmasının son mərhələsində olanlar; 5) dövlət orqanlarının daxili yazışmaları; 6) əgər belə bir istisna milli qanunvericilikdə və ya müəyyən edilmiş təcrübədə nəzərdə tutulursa, belə məlumatların alınmasında ictimai maraq nəzərə alınmaqla.

Milli qanunvericilik imtina üçün əsasların daha dar diapazonunu müəyyən edir, yəni: dövlət təhlükəsizliyi məsələləri ilə bağlı olduqda; dövlət orqanlarının beynəlxalq münasibətlər və müdafiə məsələləri üzrə məxfi materiallarına istinad edildikdə; ədliyyə orqanlarında baxılan və ya ibtidai istintaq mərhələsində olan məsələlərlə bağlı olduqda; kommersiya sirri kimi təsnif edildikdə; məlumatın açıqlanması ətraf mühit üçün təhlükə yaradarsa və ya onun komponentlərinə zərər verə bilərsə; qanunla müəyyən edilmiş müvafiq səlahiyyətlərə malik olmayan və ya üzərinə belə öhdəlik qoyulmayan və məlumatın yayılmasına razılıq verməyən üçüncü şəxs təqdim etdiyi materiallara istinad edildikdə (maddə 7).

Xüsusi ekoloji qanunvericiliyin iştirakında Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 8 iyun 1999-cu il tarixli 678-IQ nömrəli Qanunu mühüm yer tutur. Qanunun müddəalarına görə, vətəndaşların hər bir vətəndaşın həyatı və sağlamlığı üçün əlverişli ətraf mühitin mövcudluğu, onun vəziyyəti və vəziyyətinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında düzgün məlumat almaq hüququ vardır. Eyni hüquq ictimai birliklərə də verilir (qeyd olunan Qanunun 7-ci maddəsi). Ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyi müvafiq mexanizmdə ictimai iştirak üçün öz spesifik şərtlərini müəyyən edir. Beləliklə, Azərbaycan qanunvericiliyinə uyğun olaraq ictimaiyyətin iştirakının yeganə şərtləri ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ictimai nəzarətin ictimai birliklər tərəfindən həyata keçirilməsi və vətəndaşların ətraf mühitə təsirin ictimai qiymətləndirilməsi ilə bağlı təkliflər vermək hüququdur (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Qanun 6-cı və 7-ci maddələri). Qeyd etmək vacibdir ki, ictimai ekoloji qiymətləndirmənin nəticəsi daha çox məlumat və tövsiyə xarakteri daşıyır. Qanunverici dövlət ekoloji ekspertizasına əsas diqqət yetirir. Ümumiyyətlə, ekoloji qiymətləndirmə təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə mümkün təsirinə, habelə müəyyən edilmiş ekoloji standartlara uyğunluğu müəyyən edir ki, bu da ekoloji nəticələrin proqnozlaşdırılmasına və onların qarşısının alınmasına kömək edir.

Qeyd edək ki, qanunverici bu halda ətraf mühit haqqında məlumat almaq hüququ olan şəxslərin dairəsini daraldır, Ətraf mühit haqqında məlumat əldə etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda isə ümumilikdə şəxslərdən bəhs edilir. Bu Qanunun 64-cü maddəsinə əsasən, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində məlumatlara ətraf mühitin vəziyyəti, onun çirklənməsi, sağlamlaşdırılması və mühafizəsi ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsi, təbii ehtiyatların vəziyyəti, bərpası və istifadəsi, ətraf mühitə təsiri, ətraf mühitin keyfiyyətinin standartlaşdırılması, ekoloji-təsərrüfat və digər fəaliyyətlərə məntiqi tələblər aid edilir.

III. Nəticə

Yuxarıda göstərilən dövlətdaxili aktlarla yanaşı, informasiya sorğusunun verilməsi və bu sorğuya baxılması İnformasiya əldə etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının 2005-ci il 30 sentyabr tarixli 1024-IIQ nömrəli Qanunu ilə tənzimlənir. Bu Qanunun məqsədi açıq və demokratik cəmiyyət prinsipləri

əsasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsində təsbit edilmiş məlumatı hamı üçün bərabər şəraitdə pulsuz və maneəsiz əldə etmək hüququnun təmin edilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən etməkdən ibarətdir: qanunun aliliyi, habelə vətəndaşların dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək üçün şərait yaradılması. Qanunun 29-cu maddəsinə əsasən, cəmiyyətin mənafeyinin daha asan və çevik təmin edilməsi və çoxlu sayda informasiya sorgusunun azaldılması məqsədilə informasiya sahibi ətraf mühitin vəziyyəti, ətraf mühitə dəyən zərər və təhlükəli mühit haqqında məlumatları açıqlamalıdır. Bundan əlavə, informasiya sahibləri xidməti istifadə üçün verilmiş ətraf mühitin vəziyyəti, səhiyyə, demoqrafiya, təhsil, mədəniyyət, iqtisadiyyat, o cümlədən nəqliyyat və kənd təsərrüfatı, habelə cinayət haqqında məlumatlara baxa bilməzlər (Müvafiq Qanunun 37-ci maddəsi).

Ətraf mühitə dair məlumatların aşkarlığı Dövlət sirri haqqında Azərbaycan Respublikasının 09.07.2004-cü il tarixli, 733-IIQ nömrəli Qanununun 7-ci maddəsi ilə də təsdiq edilir ki, həmin maddədə dövlət sirrinə və məxfiləşdirilməyə aid olmayan məlumatların siyahısı göstərilir.

Vətəndaşların informasiya əldə etmək hüququ ilə bağlı mühüm müddəalar İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 04.03.1998-ci il tarixli, 460-IQ nömrəli Qanununda əksini tapmışdır. Həmin Qanunun 10-cu maddəsinə uyğun olaraq, daxilolma növlərinə görə məlumatlar ümumi istifadə üçün açıq olan və alınması məhdud olan informasiyaya bölünür.

Yuxarıdakı qısa təhlil təsdiq etməyə imkan verir ki, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin vacib şərtlərindən biri ətraf mühit haqqında məlumatın mövcudluğu və Orxus Konvensiyasına əlavədə göstərilən hallarla bağlı qərarların qəbulu prosesində ictimaiyyətin fəal iştirakıdır. Beləliklə, etiraf etmək lazımdır ki, müasir dövrün çağırışları mövcud informasiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və ekoloji problemlərin həllində ictimaiyyətin iştirakıdır.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Anton, D. Environmental Protection and Human Rights / D. Anton, D. Shelton. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 1124 p.
2. Anthony Leiserowitz, Jennifer Carman, Nicole Buttermore, Xinran Wang, Seth Rosenthal, Jennifer Marlon and Kelsey Mulcahy / International Public Opinion on Climate Change. 2021, 23p. URL: <https://climatecommunication.yale.edu/publications/international-public-opinion-on-climate-change/> (last access: 24.04.2024).
3. Bladet et Tromso v. Norway, 1999. URL: <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/bladet-tromso-and-stensaas-v-norway/> (last access: 02.05.2024).
4. EU Directive on Public access to environmental information. URL: <https://wecoop.eu/wp-content/uploads/2020/04/Директива-Европейского-парламента-и-Совета-ЕС-20034ЕС.pdf> (last access: 12.05.2024).
5. Guerra et others v. Italy, 1998. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58135%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58135%22]}) (last access: 06.05.24).
6. Mordechai E. Haklay Public Access to Environmental Information: Past, Present and Future. URL: <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10972/1/10972.pdf> (last access: 27.04.2024).
7. The Law on right to get information about environment (in Azerbaijani / *Ətraf mühitə dair məlumat əldə etmək haqqında*” Azərbaycan Respublikasının Qanunu). URL: <https://e-qanun.az/framework/1486> (last access: 08.07.2024).
8. United Nations Framework Convention on Climate Change (1992). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/climate_framework_conv.shtml (last access: 28.07.2024).
9. URL: <https://news.un.org/ru/story/2024/03/1450706> (last access: 06.06.2024).
10. URL: <https://unece.org/DAM/env/pp/implementation%20guide/russian/part5.pdf> (last access: 26.07.2024).

LEGAL BASIS FOR ENSURING PUBLIC ACCESS TO CLIMATE CHANGE INFORMATION

TURGAY HUSEINOV¹

Abstract

The article analyzes the problem of accessibility of environmental information. Since the 1992 Rio Conference, the issue of public access to environmental information and taking practical steps in this field is one of the important points of the agenda raised before the world community. Access to environmental information is important for members of the society to know and understand what is happening in the environment. For this purpose, the international and national legal foundations of this law are studied. Most of the world's inhabitants want national governments to act by acknowledging the existence of climate change, and most citizens in developed economies are willing to change their lives. At the beginning of the environmental decision-making process, the interested public is informed in an adequate, timely and efficient manner, either by public notice or individually. It is undeniable that tackling climate change will open up many opportunities: cleaner air, renewable energy, food security, greener jobs and healthier living conditions, and more. In the article, the normative basis of ensuring public access to environmental information is studied and the interaction of international legal norms and national legislation in this field is analyzed. Special attention is paid to the steps to be taken in the direction of providing information accessibility.

Keywords: *climate change, environment, global development, legal protection, environmental legislation.*

ПРАВОВАЯ ОСНОВА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДОСТУПА ОБЩЕСТВЕННОСТИ К ИНФОРМАЦИИ ОБ ИЗМЕНЕНИИ КЛИМАТА

ТУРГАЙ ГУСЕЙНОВ²

Резюме

В статье анализируется проблема доступности экологической информации. После Конференции в Рио-де-Жанейро 1992 года вопрос доступа общественности к экологической информации и принятия практических шагов в этой области является одним из важных пунктов повестки дня, стоящей перед мировым сообществом. Доступ к экологической информации важен для того, чтобы представители общественности знали и понимали, что происходит в окружающей среде. С этой целью изучаются международные и национальные правовые основы данного закона. Большинство жителей мира хотят, чтобы национальные правительства действовали, признавая существование изменения климата, и большинство граждан в развитых странах готовы изменить свою жизнь. В начале процесса принятия экологических решений заинтересованная общественность информируется адекватным, своевременным и эффективным способом либо путем публичного уведомления, либо в индивидуальном порядке. Нельзя отрицать, что борьба с изменением климата открывает множество возможностей: более чистый воздух, возобновляемые источники энергии, продовольственная безопасность, более экологичные рабочие места и более здоровые условия жизни и многое другое. В статье

---

¹ Doctor of Laws / Baku State University / email: turguy1973@gmail.com

² Доктор юридических наук / Бакинский государственный университет / email: turguy1973@gmail.com

исследуется нормативная база обеспечения доступа населения к экологической информации и анализируется взаимодействие международно-правовых норм и национального законодательства в этой сфере. Особое внимание уделено шагам, которые необходимо предпринять в направлении обеспечения доступности информации.

Ключевые слова: изменение климата, окружающая среда, глобальное развитие, правовая защита, экологическое законодательство.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.08.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

SAĞLAM ƏTRAF MÜHİT HÜQUQUNUN İNFORMASIYA HÜQUQİ TƏMINATI: MÜASİR HÜQUQİ TENDENSİYALAR

GÜLNAZ RZAYEVA¹, ELNUR HÜMBƏTOV², NƏZRİN ƏLİYEVA³

Annotasiya

Konstitusion qaydada təsbit olunan sağlam (və ya əlverişli) ətraf mühitdə yaşamaq hüququ hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququnu ehtiva edir. İnsan inkişafının əsasında onun sağlamlığının qorunması dayanır ki, bunu ekoloji cəhətdən təmiz ətraf mühit olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Məhz ona görə də yalnız fərdlərin deyil, xalqların toplu şəkildə əlverişli ətraf mühit hüququ üçüncü nəsil hüquqlardan biri kimi tanınır. Təsadiüfi deyil ki, Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin əksəriyyəti bu hüququn qorunmasını ön plana çəkir (6, 7, 13, 14-, 15-ci DİM-lər).

Rəqəmsal texnologiyaların inkişaf etdiyi bir dövrdə əlverişli ətraf mühit hüququnun informasiya hüquqi təminatı üçün də yeni tendensiyalar və eləcə də ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququna yeni hüquqi yanaşma formalaşmışdır. Həm aktiv, həm də passiv tərəfi ilə xarakterizə olunan bu hüququn təminatı beynəlxalq və milli-hüquqi tənzimləmənin predmetini təşkil edir. Məqalədə əlverişli ətraf mühit hüququ ilə əlaqəli formada təhlillər əsasında müxtəlif məhkəmə işləri tədqiq olunaraq, beynəlxalq yurisdiksiyada müdafiə mexanizmləri ilə bağlı əsas məqamlar araşdırılmış, paralel olaraq milli təcrübədə olan çətinliklərin aradan qaldırılması ilə bağlı təkliflər təqdim olunmuşdur.

Son dövrlərdə ətraf mühitə dair informasiya almaq və əlverişli ətraf mühitinin təminatı, bütövlükdə ətraf mühitin mühafizəsi məqsədilə yeni texnologiyalardan məqsədyönlü istifadə olunur ki, burada mobil tətbiqlərin xüsusi rolu vardır. Məqalədə Ecosia, Clean games, yaşıl hosting xidmətləri kimi tətbiqlər timsalında mobil tətbiqlərin faydalı tərəfləri haqqında məlumat verilmiş, o cümlədən bu tətbiqlərin fəaliyyəti üzrə hüquqi problemlər təhlil olunaraq, onların aradan qaldırılması üzrə tövsiyələr işlənilib hazırlanmışdır.

Mobil proqramlardan istifadə vasitəsilə fərdlər üçün konfidensiallıq və məlumatların qorunması risklərini qiymətləndirərkən, emalın baş verdiyi konteksti anlamaq risk mənbələrini, emalın fərdə potensial təsirini və azaldılmasının həyata keçirilməsinə dair məhdudiyyətləri müəyyən etmək üçün vacibdir. Proqramın tipologiyası konfidensiallıq və təhlükəsizlik tələblərinin necə həyata keçirildiyinə birbaşa təsir göstərə bilər. Avtomatik olaraq yaradılan tətbiqlərin sayı getdikcə artır. Müxtəlif növ proqramların konfidensiallıq və məlumatların qorunmasına təsirləri ilə bağlı əlavə tədqiqatlar proqram tərtibatçıları üçün dəqiq tövsiyələrin hazırlanması üçün mühüm əsas verəcəkdir.

Açar sözlər: sağlam ətraf mühit, informasiya almaq hüququ, məlumatların qorunması, yeni texnologiyalar, milli-hüquqi tənzimləmə, insan hüquqları, ekoloji hüquqlar, beynəlxalq hüquq.

I. Giriş

Ətraf mühitin mühafizəsi və insan hüquqlarının müdafiəsinin qarşılıqlı əlaqəsi, ilk növbədə, ekoloji hüquqların təminatı məsələsini ön plana çəkir. Belə ki, İnsan hüquqları Komissiyası özünün 6 mart 1990-cı il tarixdə qəbul etdiyi “İnsan hüquqları və ətraf mühit” adlı Qətnaməsində ətraf mühitin mühafizəsi və insan hüquqlarının müdafiəsi arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Məhz həmin əlaqənin nəticəsində müasir dövrdə ekoloji hüquqlar ideyası daha çox səsənlənməklə yanaşı, həm də müxtəlif elmi araşdırmaların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ekoloji hüquqlar qanunvericilik qaydasında tanınmış, təsbit olunmuş və təbiətlə

¹ Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / Bakı Dövlət Universiteti / email: gulnazrzayeva@mail.ru

² Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / Bakı Dövlət Universiteti / email: elnur_88@inbox.ru

³ Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ kafedrasının doktorantı / Bakı Dövlət Universiteti / email: nazrin.aliyeva.2000@gmail.com

qarşılıqlı əlaqədə insanın müxtəlif tələblərinin ödənilməsinə təmin edən fərdi hüquqlardır. Ümumiyyətlə, ekoloji hüquqların səmərəli realizəsi şəxsiyyətin bütün digər hüquq və maraqlarının həyata keçirilməsi üçün zəruri şərtləri yaradır.

Ətraf mühitin mühafizəsi və insan hüquqlarının qorunmasının qarşılıqlı əlaqəsi yalnız beynəlxalq hüquqi sənədlərin deyil, həm də dövlətdaxili qanunvericiliyin tənziyyətə obyektini təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 14-cü maddəsinə görə, təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsubdur. Konstitusiyanın 39-cu maddəsi isə hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququna malik olması, ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququnu təsbit etmişdir. Müvafiq subyektiv imkanların realizəsi və digərlərinin hüquqlarının qorunmasının əsas vasitəsi qismində çıxış edən vətəndaşların adekvat vəzifələri də konstitusion tənziyyətin bir hissəsini təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 78-ci maddəsində ətraf mühitin qorunmasının hər bir vətəndaşın borcu olması birbaşa olaraq təsbit olunmuşdur [1].

Bütün dünya üzrə ətraf mühitin qorunmasına istiqamətlənmiş tədbirləri əhatə edən “iqtisadiyyatın yaşıllaşdırılması” davamlı və insan potensialına əsaslanan inkişaf istiqamətində yeni tendensiya və çağırışları (“yaşıl istehsal”, “yaşıl həyat tərz”, “yaşıl istehlak”, “yaşıl davranış” və s.) meydana gətirmişdir. Qeyd olunan səbəblər ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququnun ayrıca bir qanunla tənzimlənməsini şərtləndirmişdir. Belə ki, Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında 12 mart 2002-ci il Azərbaycan Respublikasının Qanunu ətraf mühitin vəziyyətinə və təbii ehtiyatlardan istifadəyə dair dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarından, həmçinin məsul şəxslərdən tam, dəqiq, vaxtında informasiya almaqla bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyir [2].

Məqalədə əlverişli ətraf mühit hüququnun informasiya-hüquqi təminatı ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququ ilə qarşılıqlı əlaqəli təhlil olunacaq və virtual məkanın bu informasiya təminatında rolu hüquqi cəhətdən təhlil olunacaqdır.

II. Əlverişli ətraf mühit hüququnun beynəlxalq və milli-hüquqi təsbiti

Əlverişli ətraf mühit hüququ beynəlxalq səviyyədə ilk dəfə olaraq 1972-ci ildə keçirilmiş Konfransda Ətraf mühit üzrə Stokholm Bəyannaməsinin qəbulu zamanı geniş şəkildə müzakirə edilərək öz normativ təsdiqini tapmışdır. Qeyd edilən beynəlxalq sənəddə fərdlərin optimal təbii şəraitdə yaşamaq və işləmək hüququ, dövlətlərin isə ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına hərtərəfli kömək etmək, həmçinin öz vətəndaşlarının və digər xalqların ekoloji maraqlarına hörmət etmək öhdəliyi ifadə edilir. BMT Baş Məclisi tərəfindən 1982-ci ildə qəbul edilmiş Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyasının I prinsipində göstərilmiş “insanlar təbiət ilə vəhdət təşkil edən sağlam və məhsuldar həyat tərz hüququna malikdir” müddəası isə əlverişli təbii mühit hüququnun normativ təfsir forması sayıla bilər. Əlverişli ətraf mühit hüququnun şərhli ilə bağlı müddəaya, həmçinin müvafiq sənədin 23-cü maddəsində də rast gəlmək olar.

Bundan əlavə, müvafiq hüquqla bağlı müddəalar həm də insan hüquqlarına dair bir sıra regional beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir. Məsələn, İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyasına 1988-ci il tarixli İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar sahəsində insan hüquqları haqqında Əlavə Protokolun (əksər hallarda onu San-Salvador Protokolu da adlandırırlar) 11-ci maddəsi sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, həmçinin ətraf mühitin mühafizəsi, saxlanılması və yaxşılaşdırılmasına kömək göstərilməsi sahəsində üzv-dövlətlərin öhdəlikləri ilə bağlı münasibətləri nizamə salır. İnsan və xalqların hüquqlarına dair 1981-ci il Afrika Xartiyasının 24-cü maddəsində isə birbaşa olaraq göstərilir ki, bütün xalqlar onların inkişafına şərait yaradan ətraf mühitin ümumi qənaətbəxş səviyyəsi hüququna malikdir. ATƏM-in 1986-cı il Vyana Görüşünün Yekun Sənədində mülki, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər hüquq və azadlıqların birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik olması ilə yanaşı, onların bütün mümkün vasitələrlə tam şəkildə həyata keçirilməsi xüsusi olaraq vurğulanmışdır. 1992-ci ildə MDB çərçivəsində imzalanmış Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qarşılıqlı fəaliyyət haqqında

Sazişin preambulasında hər bir insanın əlverişli təbii mühit və ekoloji təhlükəsizlik hüququ ilə bağlı müddəa mövcuddur.

Əlverişli ətraf mühit hüququ ilə bağlı məsələlər təkcə beynəlxalq-hüquqi sənədlərin konkret müddəaları qismində deyil, həm də ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarının tənzimləmə obyektini kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, dövlətlərin konstitusiyalarında müxtəlif formalarda ifadə olunmasına baxmayaraq, son nəticədə insan üçün əlverişli ətraf mühitin qorunub saxlanması və bununla bağlı insan hüquqlarının təmin olunmasına yönəlmişdir. Məsələn, hər bir kəsin ekoloji baxımdan tarazlaşdırılmış ətraf mühit hüququna təminat verilməsi hüququ (Braziliya Federativ Respublikası, Portuqaliya və s.); hər bir kəsin əlverişli ətraf mühit hüququ və bu hüququn pozulması nəticəsində dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsi hüququ (Rusiya Federasiyası, Azərbaycan Respublikası, Belarus Respublikası və s.); hər bir kəsin sağlamlığının müdafiəsi üçün qənaətbəxş ətraf mühitin dəstəklənməsi hüququ (Honduras və s.); sağlam və rahat ətraf mühit hüququ (Koreya Respublikası və s.); insanın sağlam, ekoloji baxımdan tarazlaşdırılmış və ətraf mühitin müvafiq inkişafı şəraitində yaşamaq hüququ (Peru və s.).

Bundan əlavə, bəzi hallarda dövlətlərin konstitusiyalarında əlverişli ətraf mühit hüququnun kollektiv insan hüquqları kateqoriyasına aid edilməsi (məsələn, 1991-ci il Kolumbiya Konstitusiyasında müvafiq hüquq Kollektiv hüquqlar və ətraf mühit haqqında adlı III fəsilə öz əksini tapmışdır) ilə yanaşı, qeyd olunan subyektiv imkanın məhkəmə presedenti vasitəsilə müəyyənləşdirilməsi tendensiyasına da rast gəlmək mümkündür. Nümunə qismində İrlandiyanı göstərmək olar.

Aparılan elmi araşdırmalarda əlverişli ətraf mühit hüququ ilə əlaqəli digər subyektiv imkanların da adı çəkilir. Nümunə qismində təbii ehtiyatlar hüququnu göstərmək olar. Onun tərkib elementləri qismində isə torpaq hüququ, meşə və bitkiçilik hüququ, su hüququ və s. göstərilir.

1972-ci ildə BMT tərəfindən keçirilən Ətraf mühit üzrə Stokholm Konfransında qəbul olunmuş Stokholm Bəyannaməsinin 1-ci prinsipinə əsasən, hər bir insan azadlıq, bərabərlik və firavan həyat sürməyə imkan verən əlverişli ətraf mühit hüququna malikdir, həmçinin indiki və gələcək nəsillər naminə ətraf mühitin mühafizəsi və yaxşılaşdırılması üçün məsuliyyət daşıyır. Ətraf mühitin mühafizəsi və əsas insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsini, həmçinin ilk dəfə olaraq beynəlxalq səviyyədə əlverişli ətraf mühitə dair insan hüquqlarını müstəqil problem kimi özündə birləşdirən Bəyannamənin 1-ci prinsipi insanların əlverişli ətraf mühit hüququ, eyni zamanda ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşdırılması üzrə məsuliyyətini də özündə təsbit etmişdir. Qeyd edilən prinsip, həm də 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 25-ci və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsi ilə uyğunluq təşkil edir. Stokholm Bəyannaməsinin 2-5-ci prinsiplərində müxtəlif növ təbii ehtiyatların insan üçün əhəmiyyəti, həmçinin onlardan səmərəli istifadə və mühafizəsinin zəruriliyi qeyd edilir. Bəyannamənin 6-cı prinsipində zərərli və digər buna bənzər maddələrin ətraf mühitdə qadağan edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. 7-ci prinsip isə dövlətləri dəniz mühitinin çirkləndirilməsinin qarşısını almaq üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirməyə çağırır. 8-ci prinsipdə iqtisadi, sosial inkişafın ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsi olması və həmin prosesin inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqları nəzərə alınmaqla həyata keçirilməsi göstərilir. 9-cu prinsip ətraf mühit problemlərinin həll edilməsinin mühüm usulu kimi maliyyə və texniki yardım hesabına inkişafın sürətləndirilməsindən bəhs edir. Bu prinsipi tamamlayan 12-ci prinsip inkişaf etmiş ölkələrin ətraf mühitin mühafizəsində iştirakı ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, onların xahişi ilə beynəlxalq maliyyə və texniki yardımın göstərilməsi zərurətini əlaqələndirir. Bəyannamənin 13-cü prinsipi təbii ehtiyatların səmərəli rejiminin təmin edilməsi və ətraf mühitin yaxşılaşdırılması ekoloji faktorları nəzərə alan planlaşdırma əsasında mümkün olmasını müəyyən edir. Bəyannamənin 17-ci prinsipi dövlətlərin milli idarələrinin üzərinə ətraf mühitin vəziyyətini yüksəltmək məqsədilə müəyyən planlaşdırılmış idarəetmə və nəzarət vəzifələrini qoyur. Bəyannamənin 18 və 20-ci prinsiplərində göstərilir ki, elmi-texniki tərəqqi öz nailiyyətlərini ətraf mühitin problemlərinin həll edilməsinə yönəltməlidir. Bəyannamənin 24-cü prinsipinə əsasən, ətraf mühitə zərərli təsirlərin qarşısını almaq üçün onları mümkün qədər azaltmaq və qarşısını almaq, eləcə

də səmərəli nəzarət təşkil etmək üçün müqavilə qaydasında əməkdaşlığa üstünlük verilməsi göstərilir. Belə əməkdaşlıq mütləq bütün suveren dövlətlərin maraqları əsasında həyata keçirilir və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti ilə fasiləsiz olaraq möhkəmləndirilir. Beynəlxalq təşkilatların ətraf mühitin mühafizəsində və təkmilləşdirilməsində səmərəli və dinamik rol oynaması 25-ci prinsipin əsas məzmunudur. 26-cı prinsip qlobal problem olaraq kütləvi qırğın silahlarının ləğv edilməsi istiqamətində dövlətlərin əməkdaşlığına nail olmanı müəyyən edir və buna çağırır.

Stokholm Konfransının mühüm sənədlərindən biri də ətraf mühitin mühafizəsinin konkret cəhətləri ilə bağlı problemlərin həll edilməsi üçün əsas münasibətləri tənzimləyən Tədbirlər Planı hesab edilir. Bu sənəddə nəinki bu və ya digər tədbirlərin keçirilməsi zərurəti, hətta onların həyata keçirilmə formasını nəzərdə tutan 109 tövsiyə BMT-nin orqan və müəssisələrinə, beynəlxalq təşkilatlara və milli hökumətlərə şamil edilir.

Ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi prinsipləri BMT Baş Məclisi tərəfindən 28 oktyabr 1988-ci ildə qəbul edilmiş Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyasında daha da inkişaf etdirilmişdir. Həmin beynəlxalq sənəddə təbiətlə ahəngdar olan həyatın insanın yaradıcı fəaliyyəti, istirahəti və asudə vaxtının təşkilinin inkişafı üçün daha yaxşı imkanlar yaratması bildirilir. Hər bir insan öz ölkəsinin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, birbaşa ətraf mühitin mühafizəsinə aid qərarların işlənilib hazırlanması prosesində fərdi və ya kollektiv şəkildə iştirak etmək, ətraf mühitə ziyan vurularkən və ya pis vəziyyətə salınarkən onun bərpası üçün bütün vasitələrdən istifadə etmək imkanına malik olmalıdır (Xartiyanın 23-cü maddəsi).

1992-ci ilin iyununda Rio-de-Janeyroda keçirilmiş Ətraf mühit və inkişaf üzrə BMT Konfransında 179 dövlətin nümayəndəsi tərəfindən qəbul edilmiş XXI əsrin Gündəliyində isə torpaq, hava və suyun vəziyyətinin pisləşməsinin qarşısının alınması, meşələrin və həyatın müxtəlif formalarının qorunub saxlanmasının çoxistiqamətli üsulları təsbit edilmişdir. Konfransda qəbul edilmiş Ətraf mühitin mühafizəsi və inkişaf üzrə Bəyannamə isə ətraf mühitin mühafizəsinə dair rəhbər başlanğıcların formalaşdırılması ilə yanaşı, həm də ətraf mühitin mühafizəsi ilə insan hüquqlarının müdafiəsi arasında qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsində mühüm rola malikdir. Bəyannamədə təsbit olunmuş bir sıra müvafiq müddəalar təkcə ətraf mühitlə insan meyarının qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirmir, eyni zamanda bu sahədə dövlətlərin üzərinə qoyulmuş öhdəlikləri özündə birləşdirir. Məsələn, insanlar davamlı inkişafın əsas bələdçisi və əsas qayğı predmetidir, onlar təbiət ilə vəhdət təşkil edən sağlam və məhsuldar həyat tərzini hüququna malikdirlər (prinsip 1); inkişaf hüququ indiki və gələcək nəslin inkişaf və ətraf mühit sahəsində ehtiyaclarının ədalətli təmin edilə biləcəyi şəkildə həyata keçirilməlidir (prinsip 3); bütün insanlar üçün daha yüksək səviyyəli həyat tərzinə və davamlı inkişafa nail olmaq məqsədilə dövlətlər istehsalın və istehlakın qeyri-rasional modellərini ixtisar və ləğv etməli, həmçinin zəruri demografik siyasət həyata keçirməlidir (prinsip 8); ekoloji məsələlər bütün maraqlı vətəndaşların müvafiq səviyyədə iştirakı zamanı daha yaxşı həll olunur (prinsip 10); qadınlar ətraf mühitin və inkişafın mənimsənilməsində vacib rol oynayır (prinsip 20); davamlı inkişafa nail olmaq və hər bir şəxs üçün daha yaxşı gələcəyin təmin olunması məqsədilə qlobal tərəfdaşlığın müəyyənləşdirilməsi üçün dünya gənclərinin yaradıcı imkanları, idealları və cəsarətini səfərbərliyə almaq zəruridir (prinsip 21); bilikləri və ənənəvi təcrübələri sayəsində ətraf mühitin və inkişafın mənimsənilməsində yerli əhali və onların icmaları, eləcə də digər yerli icmalar həyati əhəmiyyətli rol oynayır (prinsip 22); əsarət, asılılıq və işğal şəraitində yaşayan xalqın ətraf mühiti və təbii ehtiyatları mühafizə olunmalıdır (prinsip 23).

Göstərilənlərlə yanaşı, ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi sahəsində çoxsaylı universal beynəlxalq sənədlər də mövcuddur ki, bunlar da ekoloji vəziyyətin sabit saxlanması və ətraf mühitin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması ilə yanaşı, həm də müvafiq sferada insan sağlamlığı və maraqlarının qorunmasına yönəlmişdir. Nümunə qismində Ozon qatının mühafizəsi haqqında 22 mart 1985-ci il tarixli Vyana Konvensiyası və həmin Konvensiyaya əlavə olunmuş 1987-ci il Monreal Protokolu, Təhlükəli tullantıların transsərhəd daşınması və onların aradan qaldırılması üzərində nəzarət haqqında 1989-cu il tarixli Bazel Konvensiyası, Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 1976-cı il tarixli

Konvensiya, Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il tarixli BMT Konvensiyası, Bioloji müxtəliflik haqqında 1992-ci il tarixli Konvensiya, 11 dekabr 1997-ci il tarixli Kioto Protokolu, İqlim dəyişikliyi haqqında 9 may 1999-cu il tarixli BMT Konvensiyasını və s. göstərmək olar. Müvafiq müddəanı regional beynəlxalq aktlara da şamil etmək olar. Məsələn, Havanın uzaq məsafədə transsərhəd çirkləndirilməsi haqqında 1979-cu il tarixli Avropa Konvensiyası, Ekologiya və təbii ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qarşılıqlı təsir haqqında 8 iyun 1992-ci il tarixli MDB Sazişi və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər sahəvi beynəlxalq-hüquqi sənədlər ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş beynəlxalq normaların səmərəli realizəsi kontekstində insan hüquq və azadlıqlarının təminatına istiqamətlənmişdir. Ümumiyyətlə, hazırda ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində 350-dən artıq çoxtərəfli, 1000-dən çox ikitərəfli müqavilə, habelə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müvafiq sferada qəbul edilmiş çoxsaylı konsepsiya, fəaliyyət proqramı, qətnamələr və s. qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq regional təşkilatlardan danışarkən Avropa İttifaqı çərçivəsində ətraf mühitin mühafizəsi üzrə qəbul edilmiş aktları, həmçinin bu istiqamətdə həyata keçirilən fəaliyyəti xüsusilə vurğulamaq yerinə düşərdi. Bütövlükdə isə təşkilat çərçivəsində ətraf mühitin mühafizəsinə dair 250-dən artıq beynəlxalq sənəd qəbul edilmişdir. Avropa Birliyi haqqında 1957-ci il tarixli Müqavilənin 174-cü maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən, müvafiq qurumun ekoloji sferada fəaliyyətinin əsas məqsədləri qismində aşağıdakı istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir: ətraf mühitin qorunması, saxlanması və vəziyyətinin yaxşılaşdırılması; insanların sağlamlığının qorunmasına töhfə bəxş etməsi; təbii ehtiyatlardan ağılabatan və rəşional şəkildə istifadə olunmasına cəhd göstərilməsi; ətraf mühitin mühafizəsinin ümumdünya və regional problemlərinə dair beynəlxalq səviyyədə yardım edilməsi.

Göstərilənlərlə yanaşı, Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul olunmuş digər sənədlərdə də ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində siyasətlə bağlı müəyyən istiqamətlər təsbit edilmişdir. Nümunə qismində müvafiq beynəlxalq qurum çərçivəsində işlənilən hazırlanmış və həyata keçirilən fəaliyyət proqramlarını göstərmək olar. Bu günə qədər 8 Fəaliyyət Proqramı qəbul edilmişdir ki, sonuncu Proqram 2030-cu ilədək olan dövrü əhatə edir [3].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji təhlükəsizliklə insanın qarşılıqlı əlaqəsini bir sıra amillərlə əlaqələndirmək olar. Belə ki, insan fəaliyyəti nəticəsində təbiətə göstərilən təsir heç bir dövlət sərhədi tanımaqla yanaşı, antropogen təsir nəticəsində baş verən ekoloji böhranın dərinləşməsi, artması ümumbəşəri maraqlara toxunur. Məsələn, atmosfərə atılmış bir ton karbon qazı, daxilolma yerindən asılı olmayaraq, bütövlükdə yer atmosferi üçün mühüm istilik effektinin meydana çıxmasına gətirib çıxarır. Bir məsələni də xüsusilə vurğulamaq yerinə düşərdi ki, müasir dövrdə ekoloji böhranın həllinin əsası qismində ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması çıxış edir. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasının əsas məqsədi isə insanı onun həyat və sağlamlığına təhlükə törədən ətraf mühitin neqativ təsirlərindən qorumaqdır. Bundan əlavə, ekoloji təhlükəsizliyi təbii proseslərin özünütənzimləməsini mühafizə edən ətraf mühitin müəyyən xüsusiyyətlərinin məcmusu kimi qəbul etmək olar. Bu zaman insanın ətraf mühitə təsiri ekoloji sistemdə mənfi hallar istisna olmaqla, ekosistemdə tarazlığın qorunması çərçivəsində minimum səviyyədə saxlanılır.

Azərbaycan Respublikası bilavasitə insanların ekoloji hüquqlarının qorunması sahəsində qəbul edilmiş bir çox beynəlxalq müqavilələrə qoşulmuşdur. Həmin beynəlxalq müqavilələrə misal olaraq, İqlim dəyişkənlikləri üzrə BMT-nin 19 may 1992-ci il tarixli Çərçivə Konvensiyasını, Ozon qatını məhv edən maddələr haqqında 16 sentyabr 1987-ci il tarixli Monreal Protokolu, həmçinin 29 iyun 1990-cı il də Londonda və 25 noyabr 1992-ci ildə Kopenhagenə Monreal Protokoluna edilmiş düzəlişləri, Tullantı qalıqları və digər maddələrlə dənizin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması haqqında 29 dekabr 1972-ci il tarixli Konvensiyayı, Enerji Xartiyası haqqında 17 dekabr 1994-cü il tarixli müqaviləni, Effektivlik və müvafiq iqtisadi aspekt məsələlərinə dair Enerji Xartiyası müqaviləsinə Əlavələri, Ciddi quraqlıq və səhrələşmə keçirən ölkələr, xüsusilə Afrikada səhrələşmə ilə mübarizə haqqında 17 iyun 1994-cü il tarixli BMT Konvensiyasını, Məhv olmaq təhlükəsi olan vəhşi fauna və flora növləri ilə beynəlxalq ticarət haqqında 3 mart 1973-cü il tarixli Konvensiyayı, Transsərhəd kontekstində ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında 25 fevral 1995-ci il tarixli Konvensiyayı, Bioloji

müxtəlifliklər haqqında 12 iyun 1992-ci il tarixli Konvensiyanı, Transsərhəd sututarların və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi haqqında 17 mart 1992-ci il tarixli Konvensiyanı və s. xüsusi qeyd etmək olar.

Milli səviyyədə konstitusiya müddəalarından başqa, bir çox qanunvericilik aktlarında əlverişli ətraf mühit hüququnun təminatı ilə bağlı məsələlər tənzimlənir ki, həmin normativ mənbələr məqalənin növbəti paraqraflarında nəzərdən keçiriləcəkdir.

III. Ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququ və onun hüquqi tənzimlənməsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Ətraf mühitə dair informasiya əldə etmək hüququnun predmetini ətraf mühitə dair informasiya təşkil edir. Adı çəkilən Qanunun 1-ci maddəsinə görə, ətraf mühitə dair informasiya – torpağın, suyun, yerin təkinin, atmosferin və canlı orqanizmlərin vəziyyəti, ətraf mühitə, insanların sağlamlığına təsir edən və ya təsir edə biləcək fəaliyyət nəticəsində ətraf mühitin komponentlərində baş verən və baş verə biləcək dəyişikliklər, onların qiymətləndirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və səmərəli istifadəsinə yönəldilmiş tədbirlər və məsrəflər barədə məlumatlardır. Ətraf mühitə dair informasiya obyektlərinə isə – əhalinin sağlamlığı və ətraf mühitin mühafizəsi, onlara nəzarət, torpağın, suyun, yerin təkinin, atmosferin, meşələrin, yaşıllıqların, heyvanlar və bitkilər aləminin qorunması, təbii ehtiyatlardan, habelə təkrar xammaldan istifadə, bu sahədə qayda və standartları müəyyənləşdirmək, həmçinin ətraf mühitin vəziyyətinə təsir göstərə bilən qərar qəbul etmək səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanların, sahə strukturları, digər ixtisaslaşdırılmış fəaliyyət növləri daxildir. Deməli, insan fəaliyyətindən asılı olmayaraq onu əhatə edən canlı və cansız təbiətin məcmusu ətraf mühiti təşkil edir və bununla bağlı olan bütün məlumatlar ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququnun predmetinə daxildir.

Ətraf mühitə dair informasiya əldə edilməsi qaydasına görə açıq və alınması məhdudlaşdırılan informasiya növlərinə bölünür. Açıq informasiyaya alınması məhdudlaşdırılmayan bütün məlumatlar aiddir (maddə 3). Alınması məhdudlaşdırılan informasiya növünün təsnifatı isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 fevral 2003-cü il tarixli 26 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş Ətraf mühitə dair alınması məhdudlaşdırılan informasiya növünün Təsnifatına müvafiq olaraq, ətraf mühitə dair alınması məhdudlaşdırılan informasiya növləri mahiyyətinə və əlaqədar olduğu sahəyə görə təsnifləşdirilmişdir.

Həm ekoloji problemlərə marağın artması, həm də ətraf mühitin idarə edilməsində ictimaiyyətin səmərəli iştirakının açarı kimi xidmət etdiyi üçün ekoloji informasiya və sənədlərə çıxış ümumi hüquqi mətnlərdən ayrıca tənzimlənir. BMT-nin İqtisadi Komissiyasının ətraf mühitlə bağlı informasiya əldə etmək hüququnu tənzimləyən, habelə ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən araşdırması olan 25 iyun 1998-ci il tarixli Ətraf mühitlə bağlı məsələlərdə informasiya əldə etmək, qərarların qəbul edilməsində iştirak və ədalət mühakiməsinə çıxış haqqında Orxus Konvensiyası xüsusi qeyd olunmalıdır ki, respublikamız bu beynəlxalq sənədi 1999-cu ildə ratifikasiya etmişdir. Konvensiya adından da göründüyü kimi, ekoloji məsələlərlə bağlı üç mərhələni tənzimləyir: informasiya əldə etmək, qərarların qəbulunda iştirak və ədalət mühakiməsinə çıxış [4].

Konvensiya ətraf mühitlə bağlı məlumat hüququna dair aydın standartları təsbit edən ilk hüquqi qüvvəyə malik beynəlxalq sənəd hesab olunur. Konvensiya 1990-cı il Direktivinə oxşar müddəaları ehtiva etsə də, bir çox məsələlərdə daha təsviredici və yenilikçidir. Çünki bu beynəlxalq-hüquqi sənəd birincisi, ətraf mühitə dair hüquqların insan hüquqları sistemində vəhdətinin əsasını qoydu. İkincisi, ətraf mühitin qorunmasının gələcək nəsillər qarşısında öhdəliyimiz olduğunu təsbit etdi. Üçüncüsü, davamlı inkişafın yalnız bütün maraqlı tərəflərin iştirakı ilə əldə edilə biləcəyini müəyyənləşdirdi. Dördüncüsü, inzibati idarəetmənin şəffaflığı və ətraf mühitin qorunması ideyasını birləşdirdi. Bu o deməkdir ki, Konvensiya ictimai və ictimaiyyəti birləşdirərək, demokratik kontekstdə hakimiyyət orqanları arasında qarşılıqlı fəaliyyətə diqqət yetirir.

Ən başlıca üstünlük Konvensiyanın ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququnun məzmununu daha konkret təsbi etməsidir ki, bu məzmun dövlət orqanlarının əlində olan ətraf mühitlə bağlı informasiya əldə etmək hüququ, ekoloji qərarların qəbulunda iştirak etmək hüququ, ətraf mühitlə bağlı məsələlərdə məhkəməyə müraciət etmək hüququnu ehtiva edir. Lakin Konvensiya ekoloji informasiya əldə etmək hüququna müstəqil hüquq kimi deyil, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun bir hissəsi kimi baxır.

Konvensiyanın ekoloji məsələlərlə bağlı məlumat almaq hüququnu özündə ehtiva edən 3-cü maddəsində qeyd olunur ki, tərəflər şəxslərin ətraf mühitlə bağlı informasiya əldə etmələri, qərarların qəbul edilməsində iştirakı və ekoloji məsələlərlə bağlı ədalət mühakiməsinə çıxışı ilə bağlı bütün zəruri hüquqi tənzimləmələri etməlidirlər. Bundan əlavə, maddəyə uyğun olaraq, tərəflər sözügedən məsələlərlə bağlı ekoloji maarifləndirmə səviyyəsini artıracaq fəaliyyətlər həyata keçirməklə yanaşı, ekoloji maarifləndirmə işlərini də inkişaf etdirməyə borcludurlar. Tərəflər yuxarıda qeyd olunan işləri həyata keçirərkən istər fiziki, istərsə də hüquqi şəxslərdə milli mənsubiyyətinə görə heç bir ayrı-seçkiliyə yol verməməyə borcludurlar [5]. Sözügedən tənzimləmə ətraf mühit kimi xüsusi sahədə informasiya əldə olunması hüququnun tənzimlənməsi baxımından mühüm mənbədir.

İnformasiya ətraf mühitin səmərəli milli və beynəlxalq idarə olunması, ətraf mühitin mühafizəsi və əməkdaşlığın ilkin şərtlərindən biridir. Məlumatın əlçatanlığı qabaqlayıcı və yumşaldıcı tədbirlərin görülməsinə və vətəndaşların milli qərarların qəbulunda iştirakına imkan verir və fərdlərin, istehlakçıların və şirkətlərin davranışlarına təsir göstərir. İnformasiya həm də beynəlxalq ictimaiyyətə dövlətlərin öz qanuni öhdəliklərinə əməl edib-etməmələrinə dair qərar verməyə imkan verir. 1976-cı ildə İtaliyada fabrikdə baş vermiş qəza (Seveso qəzası) və 1986-cı ildə Ukraynanın Çernobıl bölgəsində baş verən nüvə fəlakəti nəticəsində baş verən sənaye çirklənməsi göstərdi ki, necə baş versə də, ətraf mühitin çirklənməsi sərhəd tanımır və ətraf mühitin mühafizəsi yeni hüquqi nizamlama tələb edir.

Bu gün ekoloji problemlər yerli problem hesab olunmur, əksinə bütün cəmiyyətləri əhatə edən global problem kimi qəbul edilir. Bununla belə, problemlərin böyüklüyü və mürəkkəbliyi beynəlxalq restrukturizasiyanı və əməkdaşlığı zəruri edir. Bu öhdəliklərin nəticəsi olaraq beynəlxalq təşkilatlar və hüquqi tənzimləmələrlə bağlı araşdırmaların sayı getdikcə daha çox artır. Ətraf mühitlə bağlı beynəlxalq aləmdə baş verən ən mühüm hadisələrdən biri, şübhəsiz ki, ekoloji problemlərin həlli yollarının qanuni əsaslara qoyulması səyləridir. Əslində, dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq aləmdə həyata keçirdikləri işlər nəticəsində beynəlxalq ekoloji hüquq dediyimiz tamamilə yeni bir sahə yaranmışdır.

Beynəlxalq ekoloji hüququn əsas prinsiplərinin həyata keçirilməsində ekoloji informasiya böyük yer tutur. Ekoloji məlumatların toplanması və yayılması üçün beynəlxalq ekoloji müqavilələrdə və hökumət təcrübələrində tanınan üsullar mövcuddur. Bu üsullardan ən məşhuru Ətraf Mühitə Təsirin Qiymətləndirilməsi texnikasıdır ki, bu texnika hazırda ekoloji problemlərin sosial-iqtisadi inkişafa və qərar qəbul etmə proseslərinə inteqrasiyası üçün qəbul edilmiş beynəlxalq və milli texnikaya çevrilmişdir. Digər üsullar dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirib-yetirmədiyini yoxlamaq üçün istifadə olunan məlumat mübadiləsi, hesabat, məsləhətləşmə, monitorinq və məlumat toplama kimi müqavilə üsullarıdır.

A. Ətraf mühitə dair informasiya mübadiləsində dövlətlərin əməkdaşlığı və ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi.

Ətraf mühitə dair informasiya mübadiləsi yalnız dövlətdaxili hüquqa aid bir məsələ deyil. Dövlətlərarası mexanizmlərin olması və fəaliyyəti də vacib şərtidir. Təsadüfi deyil ki, əməkdaşlıq prinsipi əksər beynəlxalq ekoloji hüquq mətnlərinə daxil edilmişdir. Ümumbəşəri mətnlərdə əməkdaşlığın əhəmiyyətinin vurğulanmasının və xüsusilə Rio Konfransında bu mövzuya geniş yer verilməsinin səbəbi 1970-ci illərdən etibarən baş verən proseslərin əməkdaşlığın vacibliyini ortaya qoymasındadır. Stokholm Bəyannaməsinin 24-cü maddəsində ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı işlərdə beynəlxalq əməkdaşlığa dair ümumi siyasi öhdəlik də öz əksini tapmışdırsa, Rio bəyannaməsinin 7-ci və 27-ci prinsiplərində məsələ müxtəlif rakurslardan vurğulanır.

Bununla bağlı, maraqlı məhkəmə işləri vardır. Məsələn, Macarıstan və Slovakiya arasında Gabcikovo-Nagymaros layihəsi üzrə Macarıstanın ilkin iddia etdiyi məsələ əməkdaşlıqdır. Belə ki, Macarıstan Çexoslovakiya və Slovakiyanın transsərhəd resurslara təsir edən prinsiplərin həyata keçirilməsində vicdanla əməkdaşlıq etmədiklərini və güzəştə getmək və mübahisələri vicdanla və sülh şəraitində həll etmək öhdəliklərini yerinə yetirmədiklərini iddia etmişdi [6].

Mox işində isə mübahisə Böyük Britaniyanın qərbindəki Sellafilddə yeni obyektin açılmasına icazə ilə bağlı yaranmışdır. Bu qurğu işlənmiş nüvə yanacağı qarışıq oksid yanacağı adlanan yeni yanacağı çevirmək üçün nəzərdə tutulub. İrlandiya Hökuməti iddia etmişdir ki, qurğunun istismarı İrlandiya dənizini çirkləndirəcək və emal üçün gəmilərlə nüvə materialının obyektə gətirilməsi və daşınması ilə məşğul olan naviqasiya potensial risk yaradır. 25 oktyabr 2001-ci il tarixli bəyannamədə Böyük Britaniya və İrlandiya bu məsələni BMT-nin Dəniz Hüququ Konvensiyasına uyğun olaraq Arbitraj Məhkəməsinə verməklə həll etməyi xahiş etdilər. Məhkəmə əvvəlcə Birləşmiş Krallığın iddiasını araşdırdı ki, BMT-nin Dəniz Hüququ Konvensiyasının 282-ci maddəsinə uyğun olaraq, mübahisənin əsas elementləri regional razılaşmalarla tənzimləndiyi üçün Məhkəmə müvəqqəti tədbirlər haqqında qərar vermək səlahiyyətinə malik deyil. Məhkəmə hesab etdi ki, mübahisə başqa müqavilənin deyil, Konvensiyanın tətbiqi və şərhinə aiddir. Böyük Britaniya da 283-cü maddədə tələb olunan şərtlərin yerinə yetirilmədiyini iddia edirdi. Bu arqumentə cavab olaraq, Məhkəmə qərara gəldi ki, tərəflər razılığa gəlmək imkanlarını tükəndirmişlərsə, fikir mübadiləsi məcbur edilə bilməz. Buna görə də Məhkəmənin bu işdə birinci dərəcəli yurisdiksiyaya malik olduğuna qərar verildi. Bundan sonra isə əmrin ləğvinin zəruri olub-olmadığı müzakirə edildi. Məhkəmə qeyd etdi ki, Böyük Britaniya 2002-ci ilin yayına qədər Mox qurğusunun istismarına icazə verilməsi nəticəsində Sellafilddən nüvə materialının əlavə dəniz nəqliyyatı ilə daşınmayacağına zəmanət verib. Məhkəmə İrlandiyanın tələb etdiyi kimi müvəqqəti tədbirlər tələb edən hər hansı təcili vəziyyəti görmür. Bununla belə, əməkdaşlıq öhdəliyinin fundamental prinsip olduğunu qəbul edərək, onlarla ehtiyatlı əlaqə saxlamaq zəruri hesab olunur. Bu səbəblərə görə, Məhkəmə aşağıdakı ehtiyat tədbirlərini görməyə qərar verdi: İrlandiya və Böyük Britaniya aşağıdakı məsələlər üzrə əməkdaşlıq edəcək və məsləhətləşəcəklər - Mox qurğusuna icazə verilməsi nəticəsində İrlandiya dənizində mümkün nəticələrə dair əlavə məlumat mübadiləsi; İrlandiya dənizi üçün Mox qurğusunun fəaliyyətinin risklərinin və nəticələrinin monitorinqi; Müvafiq hallarda, Mox qurğusunun istismarı nəticəsində yarana biləcək dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər hazırlamaq. Bu kontekstdə Məhkəmə hər iki tərəfə aralıq tədbirlərə uyğun olaraq 17 dekabr 2001-ci il tarixindən gec olmayaraq ilkin hesabat təqdim etməyə göstəriş verdi və həmin tarixdən sonra Məhkəmənin Sədri uyğun hesab edərsə, digər hesabatların da tələb oluna biləcəyinə qərar verdi [20]. Ardınca İrlandiya Birləşmiş Krallığın yazışmalara və məlumat sorğularına cavab vermədiyini bildirdi və bu da Birləşmiş Krallığa qarşı arbitraj prosesinin başlanması üçün əsas rolunu oynadı. İrlandiya iddia edirdi ki, onun tələb etdiyi ekoloji məlumatı saxladığına və ekoloji vəziyyətə dair hesabat hazırlamaqdan imtina etdiyinə görə Krallıq BMT-nin Dəniz Hüququ Konvensiyasının 123 və 197-ci maddələrinə əsasən əməkdaşlıq etmək öhdəliyini pozmuşdur [21]. Dəniz Hüququ üzrə Beynəlxalq Tribunal İlk qərarında belə nəticəyə gəldi ki, əməkdaşlıq vəzifəsi ümumi beynəlxalq hüquqda və 290-cı maddə çərçivəsində dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısının alınması üçün əsas prinsipdir. Əməkdaşlıq qarşılıqlı fikir mübadiləsi, məlumat, sənədlər və texnologiya mübadiləsi, bir sözlə, həmrəyliyin təmin edilməsidir və bu məqsədlə birgə səy göstərmək deməkdir. Həm ekoloji siyasətin, planların, proqramların və hüquqi qaydaların yaradılmasında, onların həyata keçirilməsində, həm də yaranan mübahisələrin həllində birgə səy lazımdır. Bu zərurətin səbəbi ekoloji problemin universallığı, çoxşaxəliliyi, mürəkkəbliyi və kompleks xarakteridir [22].

Beləliklə, dövlətlərin bir-birinə ekoloji məlumat verməsi əməkdaşlıq prinsipinin həyata keçirilməsi üçün ən mühüm vasitələrdən biridir. Burada ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi ilə bağlı məlumatların həm qonşu dövlətlərə, həm də ayrı-ayrı vətəndaşlara təqdim olunması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi (ƏMTQ) 1972-ci il Stokholm Konfransından sonra beynəlxalq səviyyədə yaranmış və hazırda ekoloji problemlərin sosial-iqtisadi

inkişaf və qərar qəbuletmə proseslərinə inteqrasiyası üçün qəbul edilmiş beynəlxalq və milli üsula çevrilmişdir. Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi qərarların qəbuluna rəhbərlik edən yazılı bəyanat yaradan bir prosesdir. İlk növbədə, ƏMTQ qərar qəbul edən orqanlara planlaşdırılan fəaliyyətlərin, proqramların və ya siyasətlərin ekoloji nəticələri haqqında məlumat verməlidir. İkincisi, bu məlumatların təsir etdiyi şəxslərlə bağlı qərarlar tələb olunur. Üçüncüsü, hesabat potensial təsirə məruz qalanların qərar qəbul etmə prosesində iştirakını təmin edən mexanizmin yaradılmasını təmin etməlidir. ƏMTQ 1972-ci ildə ABŞ-da Milli Ətraf Mühitin Mühafizəsi Aktı ilə qəbul edildiyindən, bir çox milli hüquq sistemlərində sürətlə qəbul olunmağa başladı. Beynəlxalq miqyasda ƏMTQ bir çox beynəlxalq müqavilələrdə, o cümlədən milli və qlobal səviyyədə bir çox məcburi olmayan sənədlərdə təsbit edilmişdir. Stokholm Bəyannaməsi ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsini milli və ya beynəlxalq siyasətin aləti kimi açıq şəkildə qəbul etməsə də, ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil edən əsas məntiq Bəyannamənin 14-cü və 15-ci prinsiplərindən götürülə bilər. Bəyannamənin 14-cü prinsipində inkişaf və ekoloji ehtiyacları uzlaşdırmaq üçün ən zəruri alətin rəşional planlaşdırma olduğu, 15-ci prinsipdə isə planlaşdırmanın ətraf mühitə mənfi təsirlərinin qarşısını almaq və maksimum sosial təminat təmin etməklə urbanizasiyaya tətbiq edilməli olduğu bildirilir.

ƏMTQ açıq şəkildə Rio Konfransının yekun sənədlərinə də daxil edilmişdir. Xüsusilə Rio Bəyannaməsi və Gündəlik-21 bunun aparıcı nümunəsidir. Rio Bəyannaməsinin 17-ci maddəsində milli alət kimi ƏMTQ-nin ətraf mühitə əhəmiyyətli mənfi təsir göstərə biləcək fəaliyyətlərə tətbiq ediləcəyi və səlahiyyətli milli orqan tərəfindən qərar veriləcəyi bildirilir. On yeddinci prinsipin mətni də çox ümumidir və dövlətlərin cavab verməli olduğu minimum tələbləri müəyyən etmir. Bu prinsipin qəbulundan sonra bəzi sənədlərdə və beynəlxalq işlərdə ümumi yanaşma ilə bağlı təfərrüatlar ifadə edilmişdir.

Avropa Şurasının 85/337/EEC sayılı Direktivi ətraf mühitin qiymətləndirilməsinin strukturu və əhatə dairəsi, ondan istifadə və prosesdə iştirak hüquqları ilə bağlı təfərrüatları tənzimləyən ilk beynəlxalq sənəddir. 1988-ci ildə ilk dəfə qüvvəyə mindiyi vaxtdan bəlli olan məhdudiyətlərinə baxmayaraq, Direktiv sonrakı hüquqi sənədlər üçün nümunə oldu. Direktiv 10 üzv dövlət tərəfindən yekdilliklə qəbul edilmişdir. 1997-ci ildə Direktiv 97/11/EC sayılı Şura Direktivi ilə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilmiş və 1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir. 2001-ci ildə Aİ müəyyən plan və proqramların ətraf mühitə təsirlərinin qiymətləndirilməsinə dair 2001/42 EC Direktivini qəbul etdi.

Ətraf mühitlə bağlı məlumatlara çıxışa dair 1990-cı il tarixli EC 90/313/EEC Direktivi[6] ətraf mühit haqqında məlumatlara çıxış hüququnu yaradan ilk beynəlxalq-hüquqi sənəddir. Direktiv informasiyanın əldə edilməsi üçün ən sadə şərtləri qəbul etməklə, dövlət orqanlarının əlində olan ekoloji məlumatlara Avropa Birliyi daxilində sərbəst çıxışı və yayılmasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Direktiv dövlət orqanlarının əlində olan ətraf mühitə dair məlumatlara çıxışın ətraf mühitin mühafizəsini artıracağı ideyasına əsaslanaraq qəbul edilmişdir. Direktivin iki əsas məqsədi vardır: üzv dövlətlər tərəfindən sorğu əsasında ayrı-ayrı şəxslərə ekoloji məlumatı vermək öhdəliyinin təmin edilməsi; ətraf mühitin vəziyyəti haqqında ümumi məlumatın ictimaiyyətə verilməsi vəzifəsi. Göründüyü kimi, burada dövlət orqanlarının üzərinə həm ətraf mühitlə bağlı açıq informasiyanı təqdim etmək, həm də qapalı məlumatlarla bağlı sorğuları icra etmək öhdəliyi qoyulur.

Direktiv çox təfərrüatlı deyil və öz sahəsində ilk olduğu üçün ümumi çərçivəni müəyyənləşdirir. Belə ki, burada sorğunun necə edilməsi ilə bağlı heç bir müddəa yoxdur. Üzv dövlətlər sorğunun formal şərtlərini özləri müəyyən edə biləcəklər. Dövlət orqanı məlumat tələb edən şəxsə ən qısa zamanda və istənilən halda qanunla nəzərdə tutulmuş müddət ərzində cavab verməlidir. İmtinanın səbəbləri əsaslandırılmalıdır. Üzv dövlətlər təqdim etdikləri məlumatlara görə rüsum tələb edə bilər, lakin ödəniş əğlabatan olmalıdır. Direktiv müəyyən edir ki, üzv dövlətlər bəzi hallarda ətraf mühitlə bağlı məlumat tələblərini rədd edə bilərlər ki, bu dalegitim maraqların müdafiəsinə xidmət edir.

Sorğunun əsassız olaraq rədd edildiyini, ona məhəl qoyulmadığını və ya qeyri-adekvat cavablandırıldığını hesab edən şəxs müvafiq milli məhkəmə sisteminə uyğun olaraq hüquqi və ya

inzibati tədbirlər görə bilər. Direktiv yalnız minimum standartları müəyyən edir. Üzv dövlətlər informasiyaya çıxışı təmin etmək üçün daha uyğun tədbirlər tətbiq edə bilərlər.

1995-ci ilin oktyabrında Sofiyada qəbul edilmiş Ətraf Mühitlə bağlı İnformasiyaya Çıxış və Ətraf Mühitlə bağlı Qərarların Qəbulunda İctimai İştirak üzrə Təlimatları[7] da qeyd etməliyik ki, bu təlimat Aİ Direktivinə əsaslanır. Sənəd üzv dövlətlər üçün minimum standartları formalaşdırır. Üzv dövlətlərin qanunvericiliyi və ya təbə olduqları konvensiya bu hüquqların daha geniş tətbiqini nəzərdə tutursa, bununla bağlı milli qanunvericilik tətbiq ediləcəkdir. Orxus Konvensiyası kimi, Təlimat da üç sütuna əsaslanır: ətraf mühitə dair məlumatlara çıxış, ictimaiyyətin iştirakı və məhkəməyə müraciət. Sənədin 1-ci maddəsinə əsasən, ekoloji informasiyaya hava, su, torpaq, flora və fauna, təbii və süni obyektlər, ətraf mühitin elementlərinə zərər vuran və ya zərər verə bilən və bu elementləri mühafizə edən, ətraf mühit, o cümlədən ətraf mühitin idarə edilməsi proqramları, tədbirlər və hərəkətlər haqqında istənilən məlumat daxildir. Növbəti maddə məlumat əldə etmək üçün müraciət edənlərin dairəsini müəyyən edir. Müvafiq olaraq, arzu edən hər bir fiziki və ya hüquqi şəxs vətəndaşlıq əlaqələrindən, milliyyətindən və yaşayış yerindən asılı olmayaraq, qanuni marağı sübut etmədən bu Təlimatda göstərilən şərtlər və müddətlərdə ekoloji məlumatı sərbəst şəkildə əldə edə biləcəkdir. Təlimatda deyilir ki, məhkəmə və qanunvericilik sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət orqanları istisna olmaqla, ətraf mühitə dair məlumatların verilməsinə milli, regional və yerli dövlət orqanları və ətraf mühitə görə ictimai məsuliyyət daşıyan qruplar məsuliyyət daşıyır. Dövlət orqanları mütəmadi olaraq ətraf mühitə dair məlumatların toplanmasına və məlumatın əlçatan olmasına cavabdehdir. Bundan əlavə, dövlətlər könüllü sistemlərin qeyri-adekvat olduğu yerlərdə ətraf mühitə əhəmiyyətli təsir göstərən hərəkətlər və proseslər haqqında məlumatın adekvat axını təmin edən məcburi sistem yaratmalı, ekoloji informasiya sistemlərinin daha şəffaf olması üçün lazımi tədbirlər görməlidirlər.

B. Ətraf mühitlə bağlı informasiya mübadiləsinin üsulları

Ümumilikdə, beynəlxalq ekoloji sənədləri qiymətləndirərkən, bu müqavilələrdə dövlətlərin ətraf mühitlə bağlı məlumat mübadiləsi üçün nəzərdə tutulan üsulları qeyd etmək lazımdır. Müqavilələrdə ətraf mühitlə bağlı məlumatların mübadiləsi üçün ən çox istifadə edilən texnika informasiya mübadiləsi texnikasıdır. Müxtəlif formalarda informasiya mübadiləsi demək olar ki, hər bir beynəlxalq ekoloji müqaviləyə ümumi öhdəlik kimi daxil edilmişdir. İnformasiya mübadiləsi o deməkdir ki, dövlət bir və ya bir neçə məsələ üzrə, xüsusilə elmi və texniki informasiya ilə bağlı xüsusi məlumatı digər dövlətə təqdim edir [17].

Ətraf mühitlə bağlı müqavilələrə əsasən informasiya mübadiləsi öhdəliyi dövlətlər, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq təşkilatlar arasında müəyyən edilmişdir. Ümumi məlumat mübadiləsi üzrə elmi və texniki məsələlərdə müvafiq milli reyestrlər, təcrübələr və qanunvericilik üçün tədqiqat nəticələri və elmi proqramlar tələb olunur. Bu kontekstdə ekoloji problemlərin həllini asanlaşdırmaq üçün cari və elmi məlumatların sərbəst axını və təcrübənin ötürülməsi dəstəklənməlidir. Ətraf mühit texnologiyaları inkişaf etməkdə olan ölkələrə bu texnologiyaların yayılmasını təşviq edəcək və iqtisadi yük yaratmayacaq şərtlərlə təmin edilməlidir.

Ekoloji məlumatların istifadəsi ilə bağlı beynəlxalq ekoloji müqavilələrdə qəbul edilmiş digər üsul hesabat və məlumatların təqdim edilməsidir. Fövqəladə hal və ya konkret hadisə və ya fəaliyyət istisna olmaqla, müəyyən məlumatları müntəzəm və dövri olaraq bildirmək və ya açıqlamaq öhdəliyi beynəlxalq ekoloji müqavilələrin ümumi xüsusiyyətidir. Beynəlxalq ətraf mühit müqavilələrində ən azı üç növ hesabat və informasiya təminatı tələblərindən istifadə edilmişdir. Bunlardan birincisi beynəlxalq təşkilat tərəfindən müqavilə tərəflərinə təqdim olunan dövri hesabat öhdəliyidir. Bəzi ekoloji sazişlər bir və ya bir neçə institusional qurumun tərəflərə müntəzəm hesabat təqdim etməsini nəzərdə tutur. Bu texnika müqavilə çərçivəsində görülən tədbirlər barədə bütün tərəfləri məlumatlandırmaq üçün istifadə olunur. İkinci növ tələb öhdəlikləri müqavilə tərəfinin həmin müqavilə əsasında yaradılmış qurumlara və ya müqavilənin digər tərəflərinə təqdim etməli olduğu dövri hesabatlardır. Məsələn, BMT-nin

Dayanıqlı İnkişaf Komissiyasının öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün dövlətlər Gündəlik-21-i həyata keçirmək üçün gördükləri fəaliyyətlər haqqında məlumat verməyə borcludurlar.

Üçüncü növ hesabat öhdəliyi fəvqəladə hallar baş verdikdə baş verir. Bunun ən ümumi nümunələri obyektin quraşdırılması və ya ekoloji risklər yaradan fəaliyyətlər barədə əvvəlcədən xəbərdar edilməsidir. Belə hallarda fəaliyyətin həyata keçirildiyi ölkənin dövləti fəaliyyətin təsirinə məruz qala bilən dövlətlərə və ya müvafiq beynəlxalq təşkilata məlumat verməlidir. Qonşu dövlətlərin lazımı məlumatları almasını təmin etmək fəvqəladə vəziyyətlərdə ən zəruridir. Bu tip məlumatların verilməsi zərurəti beynəlxalq ictimaiyyətdə 1970-ci illərin ortalarından etibarən qəbul edilmiş və bir çox ekoloji sazişlərdə öz yerini tutmuşdur. Rio Bəyannaməsinin 19-cu maddəsi buna bariz nümunədir.

IV. Əlverişli ətraf mühit hüququ və ətraf mühitə dair informasiya əldə etmək hüququna İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin yanaşması: məhkəmə qərarları əsasında təhlil.

Əlverişli ətraf mühit hüququ təkcə beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə təsbit edilməsi və elmi-nəzəri araşdırmaların obyektinə olması baxımından deyil, həm də məhkəmə təcrübəsi nöqtəyi-nəzərindən də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nümunə qismində İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi tərəfindən baxılan işləri göstərmək olar. Məsələn, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin 9 dekabr 1994-cü il tarixli Ostra İspaniyaya qarşı, 21 fevral 1990-cı il tarixli Pauell və Reyner Birləşmiş Krallığa qarşı, 25 fevral 1993-cü il tarixli Funke Fransaya qarşı, 8 fevral 2002-ci il tarixli Keslassi Fransaya qarşı, 8 fevral 1978-ci il tarixli Uitqins Birləşmiş Krallığa qarşı, 1 dekabr 1986-cı il tarixli Paramanafan Almaniyaya qarşı, 18 dekabr 1996-cı il tarixli Loizidu Türkiyəyə qarşı və s. işləri üzrə çıxarılmış qərarlarında birbaşa olaraq göstərmişdir ki, hüquqi təbiəti baxımından mənzil hüququ yaşayış yerində vətəndaşların əlverişli ətraf mühit hüququ ilə ayrılmaz əlaqəyə malikdir.

Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ Avropa Konvensiyasında birbaşa tənzimlənməsə də, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi bu hüququ dolayısı ilə tanımışdır, eləcə də ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququnu həm 10-cu maddə, həm də 8-ci maddə qoruma altına almışdır. Bununla bağlı, Məhkəmənin bir neçə maraqlı işi vardır ki, bunlardan Pauel və Reyner Birləşmiş Krallığa qarşı [16], Öneriyıldız Türkiyəyə qarşı (bu işdə ətraf mühitin çirklənməsi Konvensiyanın 2-ci maddəsi (yaşamaq hüququ) baxımından müzakirə edilmişdir) [14], Lopez Ostra İspaniyaya qarşı [13], Hatton və başqaları Böyük Britaniyaya qarşı (bu iş üzrə Böyük Palata ekoloji insan hüquqları terminini qəbul etmişdir) [12] işlərinə diqqət yetirmək olar. Bu işlərdən daha diqqət çəkən məqamlara nəzər salaıq.

Pauell və Rayner Böyük Britaniyaya qarşı işində London Hetrou beynəlxalq hava limanının yaxınlığında yaşayan ərizəçilər qəbul edilməz səs-küy səviyyəsindən şikayət edərək, bunu 8-ci maddə ilə təmin edilən şəxsi həyata hörmət hüququnun pozulması hesab etmişlər və buna görə dövlətin məsuliyyət daşdığını iddia etmişlər. Məhkəmə təyyarələrin yaratdığı səs-küyün insanların şəxsi həyatının keyfiyyətini aşağı saldıığını, lakin hava limanlarının ölkənin iqtisadi rifahı üçün zəruri olduğunu vurğulayaraq, müraciətlərin 8-ci maddə çərçivəsində qiymətləndirilə bilməyəcəyinə qərar vermişdir [16].

Lopez Ostra İspaniyaya qarşı işində ərizəçi Lopez Ostra dəri sənayesinin cəmləşdiyi Lorca rayonunda yaşayır. SACURSA adlı şirkətə aid dəri zavodları ərizəçinin evindən 12 metr aralıda ictimai torpaqda bərk və maye tullantıların emalı üçün fabrik yaratmışlar. Mövcud əsasnaməyə görə, yerli bələdiyyədən lisenziya almalı olan şirkət bu şərti yerinə yetirmədən fabriki işə salmağa başlamışdır. Fabrik zəif işlədiyi üçün ətraf mühitə xəstəliklərə səbəb olacaq tüstü və pis qoxular buraxmağa başlamışdır. Bu, bir çox insanların, xüsusən də ərizəçinin yerləşdiyi ərazidə yaşayanların səhhətində problemlər və narahatlıq yaratmışdır. Müəyyən edilmiş nöqsanları nəzərə alan bələdiyyə bu ərazinin sakinlərinə üç ay ərzində evlərini boşaldıb şəhərin mərkəzində pulsuz yaşaya biləcəkləri evlərə köçməyə icazə vermişdir. Ərizəçi və ailəsi tezliklə bələdiyyə tərəfindən ayrılmış evi tərk edərək öz yaşayış yerlərinə qayıtmışlar. Bələdiyyəyə edilən müraciətlər nəticəsiz qaldıqdan sonra ərizəçi İnzibati Məhkəməyə müraciət edərək evinə hörmətlə bağlı konstitusion hüquqlarının və əmlakından dinc istifadə hüququnun pozulduğunu əsas gətirərək fabrikin işinin dayandırılması barədə qərar çıxarılmasını iddia etmişdir. Ərizəçi, həmçinin onun yaşayış yerini sərbəst seçmək hüququnun

pozulduğundan, onun maddi və mənəvi toxunulmazlığına, şəxsi azadlığına və təhlükəsizliyinə təhdid edildiyindən şikayət etmişdir. İnzibati Məhkəmə fabrikdən çıxan qoxu, tüstü və səs-küyün ətraf ərazilərdə yaşayanların sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaratmadığını, sadəcə olaraq həyat keyfiyyətini aşağı saldığını əsas gətirərək konstitusion hüquqların pozulmadığı əsası ilə ərizəçinin vəsatətini rədd etmişdir. Ərizəçi İnzibati Məhkəmənin bu qərarından Ali Məhkəməyə şikayət vermiş, lakin Ali Məhkəmə də ərizəçinin vəsatətini rədd etmişdir.

Daxili hüquqi müdafiə vasitələri tükəndikdən sonra ərizəçi 14 may 1990-cı ildə Avropa İnsan Hüquqları Komissiyasına ərizə ilə müraciət edərək iddia etdi ki, Konvensiyanın 3 və 8-ci maddələri yerli orqanların hərəkətsizliyi ucbatından pozulmuşdur. Məhkəmənin rəyinə görə, insanların sağlamlığına ciddi təhlükə yaratmadan ətraf mühitin kəskin çirklənməsi onların rifahına təsir edə bilər və onların şəxsi və ailə həyatı üçün mənfi nəticələrlə öz evlərinə hörmət hüququndan istifadə etmələrinə mane ola bilər. Hazırkı işdə problemin 8-ci maddənin birinci bəndində nəzərdə tutulmuş ərizəçinin hüquqlarını qorumaq üçün dövlətin əqlabatan və zəruri tədbirlərin görülməsi ilə bağlı pozitiv öhdəliyi baxımından, yoxsa dövlət orqanlarının əsaslandırılmış müdaxiləsi baxımından təhlil edilib-edilməməsi müəyyənləşdirilərkən, hər iki kontekstdə fərdin və cəmiyyətin rəqabət aparan maraqları arasında ədalətli mütənəsblik axtarılmalıdır. Hər iki halda dövlətin müəyyən qiymətləndirmə marjası vardır. Üstəlik, 8-ci maddənin birinci bəndindən irəli gələn pozitiv öhdəlik baxımından ədalətli tarazlıq yaradılarkən belə, ikinci bənddəki məqsədlər arasında müəyyən əlaqə ola bilər. Daxili qanunvericiliyi şərh etmək və tətbiq etmək ilk növbədə milli orqanların, xüsusən də milli məhkəmələrin işidir. Məhkəmənin vəzifəsi ərizəçinin evinə, şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnu qorumaq üçün milli hakimiyyət orqanları tərəfindən tədbirlərin görülmə-görülmediyinə qərar verməkdir. Faktları nəzərə alaraq başa düşülür ki, cavabdeh dövlət şəhərin iqtisadi rifahı ilə ərizəçinin evinə, şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququndan səmərəli şəkildə istifadə etmək hüququ arasında ədalətli tarazlıq yarada bilməmişdir. Ona görə də Məhkəmə belə qənaətə gəlmişdir ki, Konvensiyanın 8-ci maddəsinin pozuntusu mövcuddur. Lakin Məhkəmə ətraf mühitin çirklənməsi, qoxu və tüstünün yaratdığı narahatçılıq səbəbindən ərizəçi və ailəsinin illərdir hiss etdiyi ağrı və sıxıntının Konvensiyanın 3-cü maddəsinə uyğun olaraq alçaldıcı davranışa görə ərizəni bu qərar üçün ən əsaslı səbəb kimi rədd etmişdir [13].

İHAM-ın Guerra və digərləri İtaliyaya qarşı qərarına nəzər salaq. Qərar İtaliyada insanların yaşadıkları bölgədəki kimya fabrikinin çatışmazlıqları barədə məlumatlandırılmaması və baş verə biləcək qəzalarla bağlı tədbir görülməməsi ilə bağlıdır. Ərizəçilər gübrə istehsalı dayandırılana qədər ərazidə qalmışlar və səlahiyyətli bələdiyyənin onlara torpaqlarında yaşamağa davam etsələr, özlərinin və qohumlarının qarşılaşa biləcəkləri riskləri qiymətləndirməyə imkan verəcək vacib məlumatları təqdim etməsini gözləmişlər. Fabrikdə qəza baş verərsə, bölgə böyük təhlükə ilə üzləşəcək vəziyyətdədir. Ərizəçilər iddia edirdilər ki, onların informasiya əldə etmək hüquqları təmin olunmamış, səlahiyyətli orqanlar tərəfindən fabrikin yaratdığı risklər barədə ictimaiyyəti məlumatlandırmaq üçün böyük bir təhlükənin yaranması ehtimalına qarşı lazımi tədbirlər görülməmişdir. Məhkəmə bildirmişdir ki, həyata keçirilən ictimai tədbirlərlə ərizəçinin şəxsi və ailə həyatı arasında birbaşa və sıx əlaqənin mövcud olduğu şəraitdə dövlətlərin yerli əhalini qarşılaşa biləcəkləri neqativlər barədə məlumatlandırmaq üçün obyektiv öhdəlikləri vardır. Fabrikdən çıxan zəhərli emissiyaların ərizəçilərin şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququna birbaşa təsiri Konvensiyanın 8-ci maddəsinin tətbiqini tələb edə bilər. Məhkəmə dövlətin informasiya vermək öhdəliyini ərizəçilərin arqumentlərinə uyğun olaraq iki aspektdən müzakirə etmişdir. Əvvəla, işlətdiyi fabrik haqqında məlumat vermək istəməyən operatorun məsuliyyətini dövlət üzərinə götürməsi şəklinə pozitiv öhdəliyin mövcudluğu qəbul edilməyib. Bu səbəblərə görə, ərizəçinin 10-cu maddənin tətbiq oluna biləcəyi ilə bağlı arqumentləri əsaslandırılmır. Digər tərəfdən, kimya fabrikinin yaxınlığında yaşayan ərizəçilərin risk faktoru və qəza zamanı necə hərəkət etmələri barədə məlumatlandırılmaması müqavilənin 8-ci maddəsi çərçivəsində qiymətləndirilib. Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, İtaliya 8-ci maddəni pozub, ona görə ki, ərizəçilərə və onların ailələrinə sözügedən fabrikdə qəza baş verdikdə,

xüsusilə də əgər onlar baş verərsə, hansı cür çətinliklərlə üzləşəcəklərini öyrənmək imkanı verən lazımi məlumat verilməyib. Qərarda vurğulanmışdır ki, ətraf mühitlə bağlı məlumatlara çıxış bəzi konkret hallarda əsas insan hüququ ola bilər [11].

Göründüyü kimi, İHAM presedent hüququnda ətraf mühitə dair informasiya əldə etmək hüququ 10-cu maddə kontesktində dəyərləndirilmir, şəxsi toxunulmazlıq hüququnun əhatə dairəsinə düşür.

Başqa bir iş üzrə, daha dəqiq desək, Tatar Rumıniyaya qarşı qərarında Ata Vasile Tatar və oğlu Paul Tatar Baia Maredə (Rumıniya) qızıl mədəninin yaxınlığında yaşayırlar. Qızıl mədəninə işlədən S.A.Aurul S.A. şirkəti 1998-ci ildə mədəndən istifadə etmək üçün lisenziya almışdır. Natrium siyaniddən istifadə etməklə mineralı çıxaran şirkətin fəaliyyəti ərizəçilərin evlərinin yaxınlığında aparılırdı. 2000-ci il yanvarın 30-da rayonda baş vermiş qəza nəticəsində bənd dağılmış və 100 000 m³ sianid ətraf su ilə qarışmışdır. BMT-nin hesabatına görə, şirkət qəzadan sonra fəaliyyətini dayandırmamışdır. Qəzadan sonra ata Tatar sözügedən şirkətin fəaliyyəti zamanı ətraf mühitə buraxılan siyanidin özü və ailəsi üçün təhlükə yaratdığını iddia edərək, şirkətin lisenziyasının etibarlılığını araşdırmaq üçün inzibati ərizələr vermişdir. Rumıniyanın Ətraf Mühit Nazirliyi ata Tatarın müraciətlərinə cavab olaraq şirkətin fəaliyyətinin ətraf mühitə zərər vermədiyini və əksər ölkələrdə siyaniddən istifadə etməklə mədənlərin çıxarılmasının həyata keçirildiyini bildirmişdir. Tatarlar şirkətin həyata keçirdiyi texnoloji prosesin onların həyatlarını və sağlamlıqlarını təhlükə altına atdığını, səlahiyyətli orqanların bununla bağlı heç bir addım atmadığını iddia etmişlər. Məhkəmə işin Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsinə əsasən araşdırılmasını məqsəduyğun hesab etmişdir. Məhkəmənin fikrincə, Rumıniya Hökuməti mədəndə istifadə edilən qızıl hasilatı texnikasının mümkün ciddi risklərini adekvat qiymətləndirməməklə ehtiyatlılıq prinsipini açıq şəkildə pozmuşdur. Məhkəmə, həmçinin Rumıniyanın 1993-cü ildə və qəzadan sonra şirkət üçün ətraf mühitə təsirin müsbət qiymətləndirilməsi prosesi zamanı ictimaiyyəti adekvat məlumatlandırmamasını əsas gətirərək 8-ci maddənin pozulduğuna qərar vermişdir. Bu qərarla Məhkəmə vurğulamışdır ki, ictimaiyyətin ətraf mühitlə bağlı məsələlərlə bağlı qərarların qəbulu prosesində iştirak etmək hüququnu təmin etmək dövlətin vəzifəsidir [19].

V. Əlverişli ətraf mühiti hüququnun informasiya hüquqi təminatında virtual məkanın rolu

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində rəqəmsal əsrdə dünya hər sahədə sürətli rəqəmsal transformasiyanı yaşayır və virtual mühit həyatımıza sirayət etmişdir. Bu gün veb-texnologiyaların istifadəsi elə səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, internet yalnız məlumat əldə edilməsi üçün deyil, məlumat mübadiləsi, virtual əməkdaşlıq edilməsi üçün geniş formada istifadə olunur. 2010-cu ildən Web 3.0 texnologiyasına keçid sayəsində məzmunu nəzarət proqram təminatının tətbiqi ilə virtual mühitlər formalaşmışdır. Bu virtual mühitlər fərdlərə iş, təhsil və sosiallaşma imkanları təqdim edir. Dövrün ən aktual mövzusu olan virtual dünya insanların avatarların köməyi ilə təmsil olunduğu, çoxsaylı istifadəçinin və qarşılıqlı əlaqənin olduğu, yaşadığımız fiziki dünyanı virtual reallıqla üçölçülü simulyasiya edən mühitlər kimi qiymətləndirilə bilər. Fiziki dünyanın rəqəmsal əkizi kimi həyatımıza daxil olan virtual dünyada real insanlar özlərini istədikləri cins və formada təqdim edə bilirlər. Bu vəziyyətdə fiziki kainatda həyata keçirilə bilən alqı-satqı, təhsil, ictimailəşmə, əyləncə, fəaliyyət, səyahət kimi bir çox fəaliyyətin üç ölçüdə edilə bildiyi virtual dünyada rəqəmsal şəxsiyyətlər formalaşır.

Rəqəmsal texnologiyalar Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin əldə edilməsinə töhfə vermək potensialı da daxil olmaqla böyük imkanlar təklif etməklə yanaşı, həm də cəmiyyətlərə və ətraf mühitə zərər verə bilər. BMT-nin Baş Katibi Antonio Quterreşin söylədiyi kimi: Gələcəyə baxsaq, iyirmi birinci əsri iki seysmik sürüşmə formalaşdıracaq ki, bunlar iqlim böhranı və rəqəmsal transformasiyadır [25]. Planetimizin sağlamlığını qorumaq üçün beynəlxalq əməkdaşlığın nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, rəqəmsal texnologiyaların risklərini azaltmaqla yanaşı, onların faydalarını əldə etmək üçün beynəlxalq səylərə ehtiyac vardır [10].

Bu gün rəqəmsal dünyanın sürətli inkişafı ilə hər şeyin internetinə aparan proses beynə yerləşdirilmiş bir implantla insan beynini internetə bağlı bir cihaza çevirmək üçün layihələrin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, İlon Maskın təsis etdiyi Neuralink şirkəti insan beynini kompüter sistemləri və süni intellektə birləşdirəcək rəqəmsal interfeyslər hazırlayır. Nanotexnologiya, gen klonlama, süni intellekt və s. qabaqcıl texnologiyaların insanlar üzərində istifadəsini dəstəkləyən və bununla da insanın fiziki və idrak qabiliyyətlərini artırmağı, arzuolunmaz cəhətləri aradan qaldırmağı hədəfləyən transhumanizm anlayışı və bu inkişafın insan həyatını və bir növ olaraq insanları necə dəyişdirəcəyi günümüzün etika və insan hüquqları kontekstində ən çox müzakirə edilən mövzulardan biridir. Texnoloji inkişafın sürətinin yüksək olmasından irəli gələrək, insanların yalnız uzaq gələcəkdə mümkün gördüyü texnoloji dünya planlarının gözlənilmədiyindən daha qısa müddətdə ortaya çıxması mümkün görünür. Aydın ki, bu dəyişikliklərdən yaranacaq ən mühüm problemlər insan hüquqları ilə bağlı olacaqdır. Rəqəmsallaşma dünyamızı o qədər sürətlə əhatə edir ki, rəqəmsallaşma etikası, etikanın rəqəmsallaşması və insan hüquqlarının inkişafı dövrün aktual mövzusu olmaqda davam edir.

İnsanın təbiəti dəyişdirməsi, onu idarə edə bilməsi və bununla əlaqədar olaraq sənəti, texnikanı və texnologiyayı üzə çıxarmağa imkan yaradan və digər canlılar arasında öz yerini və dəyərini təyin edən xüsusiyyətləri qoruyub saxlaması, onun həmçinin minlərlə illik insanlıq əməyinə də sahib çıxması, qoruması mənasına gəlməkdədir. İnsanın qurduğu dünyanı məhv olmaqdan qoruması öz dəyərlərindən irəli gələn bəşəriyyətin ümumbəşəri dəyərlərini yaşatmaqla mümkündür. İnsanların bu dünyada insan olmayanlarla qurduğu münasibət də etika və insan hüquqlarının mövzudur. Həm təbiəti, həm də insanın özünü, onların məna və qavrayış dünyasını dəyişən, hətta bəşəriyyətin və təbiətin məhvinə səbəb ola biləcək təsirlər yaradan texnologiyayı istehsal edən və ya istifadə edənlər qeyd etdiyimiz fəlsəfi prinsiplərə əsaslanan etika və insan hüquqları biliklərinə əsaslanaraq hərəkətə keçməlidirlər.

İnformasiya istehsal edən, vəziyyətləri təhlil edən və məsuliyyət daşıyan yeganə varlıq insandır. Öz xüsusiyyətləri ilə insan öz dünyasını yaradarkən, həm də formalaşdırma bildiyi bu dünyanın canlı qalmasını təhlükə altına alan və qeyri-təbii səbəblər yaradır. Ona görə də insan bu səbəbləri aradan qaldırmaq öhdəliyini daşıyır. Bəşəriyyətin evi hesab edə biləcəyimiz ətraf mühitlə bu mühitdə yaşayan canlılar arasında insan müdaxiləsinə son dərəcə açıq olan ekoloji münasibətdə tarazlığın pozulmasının qarşısının alınması, insanın və formalaşdırdığı dünyanın varlığını davam etdirə bilməsi üçün ən əsas tələbdir.

Bu gün inkişaf etdirilən texnologiya ilə təbiətdə və insan həyatında baş verənlərin, demək olar ki, limitsiz şəkildə məlumat kimi saxlanıla və işləyə bilməsi ondan istifadə edə bilənlərə böyük güc verir. Elmin proqnozlaşdırma qabiliyyətini böyük dərəcədə təkmilləşdirə bilən süni intellektlə dəstəklənən böyük məlumat texnologiyaları bu kontekstdə aqlın ictimai istifadəsindən yararlandıqda bəşəriyyət üçün bir çox faydalar təmin edə bildiyi kimi eyni zamanda ədalətsizlik, ayrı-seçkilik, bərabərsizlik və zorakılıq da yarada bilər. İnformasiya gücdür deyiminin verilənlər gücdür ifadəsinə çevrildiyi dünyamızda məlumat istehsal edən şəxs də alətə çevrilir.

İnsan dünyanı dəyişdirmək gücünə malik bir varlıq olaraq qiymətləndirilir. Şərəf, hörmət, azadlıq, bərabərlik, ədalət kimi anlayış və dəyərləri yaradan insan öz tarixi səyahətində intellektlə insanlara və bəşəri problemlərə üz tutaraq, insanların formalaşdırdığı dünyanı ön plana çıxarmaqla insan hüquqları anlayışının yaranmasının əsasını qoymağa başlamışdır. O zaman hər cür bilik anlayışlar və onları ifadə edən söz və terminlər vasitəsilə bilik istehsal edən ictimai-tarixi-mədəni və əsasən linqvistik varlıq olan insanla münasibətdə nəzərə alınmalıdır. Çünki bilik insanlara məxsusdur və bütün biliklər insanın varlıq quruluşuna aid olan bilik olmalıdır. Bu səbəbdən, insanların yaratdığı dünyanı dərk etmək ilk növbədə insanın nə olduğunu, onun struktur xüsusiyyətlərini və imkanlarını dərk etməyi tələb edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərə görə, texnologiya-insan qarşılıqlı əlaqəsi və xüsusilə rəqəmsallaşmanın insan həyatına təsiri çağımızın fəlsəfi və elmi sahələrində ən mühüm gündəm mövzularından biri olmalıdır. Bəşəriyyəti bu təhlükələrdən qorumağın ən mühüm zəmanətini təmin edən hüquq institutları da fənlərarası bir anlayışla davamlı inkişafa açıq və uyğun bir şəkildə qurulmalıdır. Qanun etik prinsiplərin məcmusu kimi etikanı təcəssüm etdirən insan hüquqları bilikləri ilə ehtiyaclar

və dəyərlər balansını, həmçinin şəxsi və ictimai faydalar tarazlığını qurmalıdır. Buna görə də texnologiyanın sürətli inkişafı ilə insan və onun dəyəri ilə əlaqədar olaraq, əksəriyyəti sosial media vasitəsilə əldə edilən fərdi məlumatların işlənməsi nəticəsində yaranan təhlükələrin və beləliklə də konfidensiallığın tədricən itirilməsinin qarşısının alınması fəlsəfi məhfulmlarla formalaşmış və fəlsəfənin tənqidi ruhunu daşıyan təhsil almış insanların şüurunun artırılması ilə mümkündür. İctimai sahədə tənzimləmələr etmək üçün etik biliklərə əsaslanan hüquq normaları müəyyən edilməlidir. Odur ki, insanın tarixi dövr ərzində onu bu günə gətirən bütün təcrübələri, insanın varlıq quruluşu haqqında biliklərin dərk edilməsinə əsaslanan fəlsəfi mövqe ilə, hər bir insanı qorumaq üçün dəyər bilgisi ilə universallaşan təhsil sistemi və hüquqi nizam yaradılmalıdır.

VI. Ətraf mühitə dair informasiya əldə olunmasında və əlverişli ətraf mühit hüququnun təminatında mobil tətbiqlərin rolu

Biz mobil tətbiqlər əsrində yaşayırıq. Hələ 2000-ci illərdə informasiya cəmiyyəti quruculuğuna dair ilkin beynəlxalq sənədlər qəbul edilərkən İKT-nin istifadəsini asanlaşdıran mobil əlavələrin inkişaf etdirilməsi əsas prioritet istiqamətlər sırasında yer almışdı. Azərbaycan Respublikasında da elektron Azərbaycan dövlət proqramlarında mobil tətbiqlərin geniş istifadəsi üçün imkanların yaradılması məsələsi hər zaman xüsusi qeyd olunurdu. Bu gün nəinki respublikamızda, bütün dünya dövlətlərində mobil tətbiqlərdən çox asan və rahat olduğu üçün geniş formada istifadə olunur. Dünyada 6,3 milyardan çox smartfon istifadəçisi və Android və iOS platformalarında yeddi milyondan çox proqramla mobil proqramlar sənayesinin sürətlə inkişaf etməsi təəccüblü deyil. Grand View Research-ə görə, global mobil proqramlar bazarı 2022-ci ildə 206,85 milyard dollar dəyərində qiymətləndirilmişdir və 2023-cü ildən 2030-cu ilə qədər 13,8% CAGR ilə artmağı gözlənilir [15].

Müasir şərhələrdə mobil tətbiqlərin ətraf mühitin mühafizəsində faydalı tərəfləri aşağıdakı kimi sıralanır [23]:

Birincisi, mobil tətbiqlər kağız tullantılarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla ətraf mühitin qorunmasına öz müsbət təsirini göstərir. Məsələn, adi bir smartfon proqramı kağız fakturanı, restoran menyusunu və ya bütöv bir kitabı əvəz edə bilər. QR skaneri vasitəsilə elektron biletlərdən istifadə kağız biletlərin effektiv şəkildə əvəz olunmasını mümkün edir və s. Bütün bunlar kağız tullantıların sayının azalmasına və nəticə etibarilə az ağac kəsiminə nail olmaqla təbiətin qorunmasına xidmət edir.

İkincisi, mobil tətbiqlər karbon qazının təbiətə buraxılmasının qarşısını almaqla havanın çirklənməsinə qarşı mübarizə aparmış olur. Belə ki, vaxta və zaman qənaət etməyə imkan verən mobil tətbiqlər hər hansı bir xidmətdən yararlanmaq üçün məsafə qət etmənin və bu zaman avtomobildən istifadə etmənin qarşısını alır.

Üçüncüsü, mobil tətbiqlər davamlı inkişaf üçün maarifləndirmə işində çox faydalıdır. Ekoloji cəhətdən təmiz davranışların və həyat tərzi seçimlərinin dəyəri haqqında məlumatlılığı artırmaqla, mobil proqramlar davamlı fəaliyyətləri təşviq edə bilər. Məsələn, mobil tətbiqlər ev təsərrüfatlarında enerji istifadəsini düzgün şəkildə təkrar emal etmək və ya azaltmaq üçün təlimat təklif edə bilər. Həmçinin, hər hansı bir proqram istifadəçiləri ekoloji cəhətdən məsuliyyətli variantları seçməyə sövq etmək üçün mükafatlar təklif edə bilər. Məsələn, Ailuna tətbiqi bütün dünyada əlçatan olan və ömürlük davamlı verdişlər formalaşdırmağa təşviq edən ekoloji cəhətdən təmiz proqramdır. Proqram başa çatdırmağınız üçün həftəlik problemlər təqdim edir ki, bunlar peşəkar mütəxəssislər tərəfindən yaradılır. Məsələn, problem heç bir yeni alış-veriş etmədən bir həftə getmək ola bilər. Bu çağırış istehlakçılığı azaldarkən daha yaxşı, daha davamlı həyat tərzi təşviq edəcəkdir [25].

Mobil proqramlar istifadəçilərə davamlı məlumat əldə etmək üçün sadə üsul verməklə insanları ekoloji cəhətdən təmiz davranışları mənimsəməyə təşviq edə və ətraf mühitə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər [23].

Bundan əlavə, mobil tətbiqlərin ekoloji tarazlıq üçün faydası onların ətraf mühitin mühafizəsi məqsədilə yaradılan növlərinin effektivliyində də özünü büruzə verir. Məsələn, məşhur Ecosia proqramını misal göstərə bilərik. Ekosia – pulsuz axtarış sistemindən istifadə edildiyi zaman ağaclar əkilir. Ecosia onlayn reklamdən əldə etdiyi pulu Efiopiya, Madaqaskar, Seneqal və digər dövlətlər

kimi quraq bölgələrdə ağac əkmək üçün istifadə edir. 2009-cu ildən bəri firma bir milyondan çox ağac əkməyə davam etmişdir. Təkcə 2024-cü ilin iyun ayında Ecosia vasitəsilə əldə olunmuş vəsaitin €645,072 dəyərində ağac əkilmişdir [8]. Ecosia ilə siz internetə təqsirsiz baxa bilərsiniz, çünki axtarırlarınızın ətraf mühiti qorumaq üçün öz üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirdiyini bilirsiniz. Ecosia hər yerdə pulsuzdur.

Clean games tətbiqi isə ilk dəfə Sankt-Peterburqda tətbiq olunmuş ümumdünya ekoloji layihədir, təbii əraziləri zibildən və ayrı-ayrı tullantılardan təmizləmək üçün artıq 17 ölkədə keçirilən komanda yarışlarını ehtiva edir. Oyun statistikasını real vaxt rejimində veb-saytda və mobil proqramda saxlanılır. Bir oyun zamanı orta hesabla 1-3 ton zibil yığılır. Mobil proqram birbaşa oyunlarda istifadə olunur və zibil yığılmalarını və ən yaxın toplama məntəqələrini tapmağa, qeydiyyatdan keçməyə, fotosəkillərlə təmizlənmiş yerlərin geoteqlərini, interaktiv təmizləmə xəritəsini yaratmağa, şəxsin daxil olduğu komandanın reytingini onlayn izləməyə imkan verir [24].

Eyni zamanda, yaşıl hosting xidmətlərini də misal göstərə bilərik. Yaşıl veb hosting ekoloji davamlılığa diqqət yetirən veb hosting sənayesində bir tendensiyadır. Bu tip hosting günəş və ya külək enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edir və karbon izlərini azaltmaq üçün ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri qəbul edir və bu, ətraf mühitə təsirlərini bilən veb-sayt sahibləri üçün məsuliyyətli seçimdir [18]. 2023-cü ilin ən məşhur yaşıl veb hosting provayderlərindən GreenGeeks, A2 Hosting, DreamHost, Bluehost, InMotion kimi provayderlərin adlarını çəkmək olar.

Lakin qeyd etməliyik ki, yeni texnologiyaların ekoloji məqsədlər üçün istifadəsi üzrə bir sıra problemlər mövcuddur. İlk növbədə, informasiya çatışmazlığı xüsusi vurğulanmalıdır. Əksər hallarda ekoloji məlumatlar pərakəndə toplanır və bu da onların əlyətərlik səviyyəsini aşağı salır.

Digər bir problem dövlət qurumları ilə qarşılıqlı əlaqədə çətinliklərin mövcudluğundan irəli gəlir. Ətraf mühit haqqında məlumat verən və ya ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına kömək edən proqramların yaradılması çox vaxt dövlət qurumları ilə əməkdaşlıq tələb edir. Lakin səlahiyyətli orqanlar tərəfindən məlumatların vaxtında təqdim edilməməsi və əməkdaşlığın olmamasından irəli gələrək bu prosesdə çətinliklər meydana çıxa bilər.

Növbəti problem istifadəçilərin marağının və motivasiyasının aşağı səviyyədə olması ilə əlaqədardır. Unutmamalıyıq ki, insanlar bu cür proqramlardan istifadənin şəxsi faydalarını görmürlər və ya onların dəyərini başa düşmürlər, bu da onların istifadəsini çətinləşdirir.

Qeyd olunan problemlərin aradan qaldırılması üçün dövlət orqanlarının ətraf mühitlə bağlı fəaliyyətində səmərəliliyin artırılmasına, eləcə də insanların ekoloji savadlılığın artırılmasına zərurət vardır. Bu, həm dövlətdaxili qaydada tədbirlər planının işlənilməsi və icrası yolu ilə, həm də beynəlxalq tənzimləmələrlə çirklənmənin izlənməsi proqramlarının, tullantıların idarə edilməsi proqramlarının, ekoloji cəhətdən təmiz məhsul və xidmətləri tapmaq üçün proqramların və başqa mobil tətbiqlərin sayının artırılması vasitəsilə mümkün ola bilər.

VII. Nəticə

Ətraf mühitlə bağlı məlumat əldə etmək dövlət orqanlarına məlumat toplamaq və yaymaq öhdəliyi qoyur və şəxslər bu məlumatı tələb etmək və əldə etmək hüququna malikdirlər. Müasir cəmiyyətlərdə ətraf mühitlə bağlı məlumatların əldə edilməsi həyati əhəmiyyət kəsb edir. İnsanlar yalnız ətraf mühitə dair məlumat əldə etməklə və ətraf mühitlə bağlı qərarların qəbulu prosesində iştirak etməklə onlara verilmiş ekoloji hüquqlarından səmərəli şəkildə istifadə edə bilərlər.

Ətraf mühitlə bağlı məlumat almaq hüququ, əsasən, pozitiv status hüququ hesab edilir. Çünki informasiya hüququndan səmərəli istifadə dövlətin sağlam informasiya şəbəkəsi yaratmaq vəzifəsini yerinə yetirməsindən asılıdır.

Ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququnun həm aktiv, həm də passiv tərəfi vardır. Passiv tərəf qanunvericiliklə dövlət orqanlarının üzərinə ətraf mühitə dair informasiyanın ictimaiyyətə çatdırılması ilə bağlı vəzifələr qoyulmasını əhatə edir. Aktiv tərəf isə hər bir şəxsin ətraf mühitə dair informasiya almaq üçün müraciət və ya sorğu verməklə öz hüququnu həyata keçirməsini ifadə edir.

Ətraf mühitə dair informasiya almaqla bağlı normaların təcübədə tətbiqi üçün əlverişli şəraitin olması da vacib şərtidir. İlk növbədə, ətraf mühitin mühafizəsi mədəniyyətinin aşılınması məqsədilə ictimaiyyətin məlumatlandırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çünki informasiya savadlılığı aşağı olan şəxs dövlətin ona verdiyi hüquqdan yetərincə yararlanmaya və eyni zamanda digər şəxslərin hüquqlarını poza bilər. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyasında ətraf mühitin mühafizəsinə dair qanunvericiliyin tətbiqi üzrə səmərəli monitoring və nəzarət mexanizmlərinin yaradılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi, ekologiya və təbiətin mühafizəsi sahəsində elmi araşdırma fəaliyyətinin dəstəklənməsi, maarifləndirmə işlərinə geniş yer verilməsi xüsusi qeyd olunur və qarşıya məqsəd kimi qoyulur.

Ətraf mühit məsələlərinə dair xalqın maarifləndirilməsi texnikası bir çox beynəlxalq ekoloji sazişlərlə dövlətlərin üzərinə qoyulan pozitiv öhdəlikdir. Ətraf mühitin mühafizəsi yolu ilə inkişafı təmin etmək, yəni davamlı inkişafa nail olmaq üçün fərdlər ekoloji məlumat almaq hüququndan istifadə edərək ekoloji qərarların qəbulu prosesində söz sahibi olmalıdırlar. Yanlış məlumatlandırma nəticəsində atılan addımlar ətraf mühitin çirklənməsinin daha da artmasına səbəb olacaqdır. Deməli, ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququnun məzmununa daxil olan ətraf mühitlə bağlı informasiya açıq və qapalı olaraq təsnifləşdirilməlidir. Dövlətlərin üzərinə qoyulmuş öhdəlik açıq informasiya ilə bağlıdır. Bunun üçün dövlətlər inteqrasiya olunmuş ekoloji informasiya sistemləri yaratmalıdırlar. Ətraf mühitlə bağlı məlumatların toplanması, paylanması və təhlili sistemləri yaradılmalı və bu sistemləri işlədəcək mütəxəssislər yetişdirilməlidir. Lakin qapalı informasiya ilə bağlı isə müxtəlif sorğuların verilməsi ilə bu hüquq reallaşdırılır ki, bu zaman qanunla nəzərdə tutulmuş qaydalara riayət edilməsi mütləqdir.

Mobil tətbiqlərin ətraf mühitin qorunmasında və əlverişli ətraf mühit hüququnun təminatında istifadəsi və faydası iki istiqamətdə səmərəli ola bilər:

Bir tərəfdən bu tətbiqlərdən istifadənin vaxta və zamana qənaətə səbəb olması ilə karbon qazı istehsalının azaldılması ilə havanın çirklənməsinin qarşısını almaq mümkündür. Ecosia, yaşıl hosting xidmətləri buna bariz nümunədir. Digər tərəfdən isə, nəzərə alınmalıyıq ki, insan təbiəti dəyişdirmək iqtidarında olan əsas varlıq kimi hər zaman maddi maraqlara daha çox üstünlük verir. Belə ki, daha çox gəlir əldə etmək məqsədilə ətraf mühitdən istifadə zamanı insan üçün ətraf mühitin qorunması ikinci plana keçə bilər. Bu baxımdan, mobil tətbiqlərdən istifadə zamanı stimullaşdırıcı təkliflərlə istifadəçilərin diqqətini cəlb etmək və bu yolla ətraf mühitin qorunmasına nail olmaq olar. Eyni zamanda, mobil tətbiqlərdən maarifləndirmə məqsədilə istifadə olunması ətraf mühitin davamlı mühafizəsinin bəşəriyyət üçün vacibliyinin cəmiyyət üzvləri tərəfindən dərk olunmasında da çox faydalıdır. Ona görə də bu istiqamətə yönəlmiş tətbiqlərin sayının artırılması və həmin tətbiqlərin şəffaflığının və hesabatlılığının təminatı da zəruri sayılır. Bu kontekstdə sosial yardım tətbiqləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Belə tətbiqlər həm istifadəçilərə ətraf mühitin qorunması üzrə sosial məsuliyyətlərini dərk etməkdə yardımçı olur, həm də elmi və statistik təhlillərə əsaslanaraq təhlükəsiz, sağlam, yaşıl və sosial məsuliyyətli məhsulları tapmağa imkan verir. Həmçinin Clean games kimi tətbiqlər vasitəsilə yarış və müsabiqələrin təşkili formasında da ekoloji problemlərin həllində cəmiyyət üzvlərinin aktiv iştirakını təmin etmək mümkündür.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Aliyev A.I. Human Rights. Textbook, second edition. Baku, Nurlar, 2019. 352 p (in Azerbaijani / Əliyev Ə.İ. *İnsan hüquqları. Dərslük. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşr.* Bakı, "Nurlar" nəşriyyatı, 2019, 352 s).
2. Aliyev A.I., Rzayeva G.A., Ibrahimova A.N., Maharramov B.A., Mammadrzali Sh. Information law. Textbook. Baku, Nurlar, 2019, 448 p (in Azerbaijani / Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. *İnformasiya hüququ. Dərslük.* Bakı, "Nurlar", 2019, 448 s.).
3. Action programme of the EU (Environment action programme to 2030).

- URL: https://environment.ec.europa.eu/strategy/environment-action-programme-2030_en (last access: 24.12.23).
4. Aarhus Convention: General info (in Azerbaijani / *Orxus Konvensiyası haqqında ümumi məlumat*).
URL: https://eco.gov.az/frq-content/plugins/pages_v1/entry/20190420145531_99302500.pdf (last access: 28.07.24).
  5. Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention).
URL: <https://unece.org/environment-policy/public-participation/aarhus-convention/text> (last access: 26.06.24).
  6. Council Directive 90/313/EEC of 7 June 1990 on the freedom of access to information on the environment.
URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:31990L0313> (last access: 02.07.24).
Draft Guidelines on Access to Environmental Information and Public Participation in Environmental Decision-making / submitted by the ECE Working Group of Senior Governmental Officials "Environment for Europe".
URL: <https://digitallibrary.un.org/record/227361?ln=en> (last access: 13.06.24).
  7. Ecosia: Financial reports.
URL: <https://blog.ecosia.org/ecosia-financial-reports-tree-planting-receipts/> (last access: 28.03.24).
  8. Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia), 1992.
URL: <http://www.icjci.org/docket/index.php?p1=3&p2=3&k=8d&case=92&code=hs&> (last access: 26.06.24).
  9. Global Digital Compact: Background Note, 17 January 2023.
URL: https://www.un.org/techenvoy/sites/www.un.org.techenvoy/files/Global-Digital-Compact_background-note.pdf (last access: 02.05.24).
  10. Guerra and Others v. Italy, Application No. 116/1996/735/932, 19 February 1998.
URL: <https://leap.unep.org/en/countries/national-case-law/case-guerra-and-others-v-italy> (last access: 05.06.24).
  11. Hatton and others v. The United Kingdom, Application No. 36022/97, 8 July 2003.
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-61188%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-61188%22]}) (last access: 23.05.24).
  12. Lopez Ostra v. Spain. Application no. 16798/90, 09 December 1994.
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/FRE#{%22itemid%22:\[%22001-57905%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/FRE#{%22itemid%22:[%22001-57905%22]}) (last access: 13.12.23).
  13. Oneryildiz v. Turkey, Application No. 48939/99, 30 November 2004.
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-67614%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-67614%22]}) (last access: 26.06.24).
  14. Peeyush S. Top 11 Legal Issues to Consider to Protect Your App in 2024.
URL: <https://appinventiv.com/blog/legal-issues-in-mobile-app-development/> (last access: 23.03.24).
  15. Powell and Rayner v. United Kingdom, Application No. 9310/81, 23 February 1990.
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-57622&filename=CASE%20OF%20POWELL%20AND%20RAYNER%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM.docx&logEvent=False> (last access: 03.05.24).
  16. Sands P. Principles of International Environmental Law, second edition, Cambridge University Press, 2003, p. 829. 1246 p.
  17. Santanu D. 5 Best Green Web Hosting Providers in 2023 (Sustainable Hosting Solutions).
  18. Tatar v. Romania, Application No. 67021/01, 27 January 2009.

- URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-83052&filename=TATAR%20%20AND%20TATAR%20v.%20ROMANIA.pdf&logEvent=False> (last access: 26.06.24).
19. The MOX Plant Case (Ireland v. United Kingdom).
URL: <https://pca-cpa.org/en/cases/100/> (last access: 14.06.24).
20. The MOX Plant Case (Ireland v. United Kingdom), Provisional Measures.
URL: <https://www.itlos.org/en/main/cases/list-of-cases/case-no-10/> (last access: 05.05.24).
21. The MOX Plant Case, Ireland v. United Kingdom, 3 December 2001.
URL: http://www.itlos.org/case_documents/2001/document_en_197.pdf (last access: 26.04.24).
22. Tripti R. Going Green: How Mobile Applications are Helping the Environment.
URL: <https://customerthink.com/going-green-how-mobile-applications-are-helping-the-environment/> (last access: 02.07.24).
23. URL: <https://cleangames.org/about> (last access: 24.05.24).
24. We need to build digital diplomacy for a sustainable and inclusive future, 02 December, 2022.
URL: <https://unece.org/media/news/373653> (last access: 26.06.24).
25. What is Ailuna?
URL: <https://ailuna.com/about-us/what-is-ailuna/> (last access: 28.06.24).

INFORMATIONAL LEGAL PROTECTION OF THE RIGHT TO A HEALTHY ENVIRONMENT: MODERN LEGAL TRENDS

GULNAZ RZAYEVA¹, ELNUR HUMBATOV², NAZRIN ALIYEVA³

Summary

The constitutionally established right to live in a healthy (or favorable) environment includes the right of everyone to collect information about the true state of the environment and to receive compensation for damage to his health and property due to environmental violations. The basis of human development is the protection of his health, which cannot be imagined without an ecologically clean environment. That is why the right to a favorable environment, not only of individuals, but of people as a whole, is recognized as one of the third generation rights. It is no coincidence that most of the Sustainable Development Goals prioritize the protection of this right (SDGs 6, 7, 13, 14, 15).

In the era of development of digital technologies, new trends have been formed for the informational legal guarantee of favorable environmental rights, as well as a new legal approach to the right to receive environmental information. The guarantee of this right, which is characterized by both active and passive sides, is the subject of international and national legal regulation. In the article, based on analyzes related to the right to favorable environment, various court cases were studied, the main points related to protection mechanisms in the international jurisdiction were examined, and proposals were presented in parallel to overcome the difficulties in the national practice.

In recent times, new technologies are purposefully used for the purpose of obtaining information about the environment and ensuring a favorable environment, as a whole, for the protection of the environment, in which mobile applications have a special role. The article provides information about the useful aspects of mobile applications such as Ecosia, Clean games, and green hosting services, as well as analyzing legal problems related to the operation of these applications and developing recommendations for their elimination.

---

¹ PhD / Baku State University / email: gulnazrzayeva@mail.ru

² PhD / Baku State University / email: elnur_88@inbox.ru

³ PhD student / Baku State University / email: nazrin.aliyeva.2000@gmail.com

When assessing the privacy and data protection risks to individuals through the use of mobile applications, understanding the context in which the processing takes place is important to identify the sources of risk, the potential impact of the processing on the individual, and the limitations to implementing mitigation. The typology of the application can have a direct impact on how confidentiality and security requirements are implemented. The number of automatically generated applications is increasing. Further research on the effects of different types of software on privacy and data protection will provide an important basis for developing accurate recommendations for software developers.

Keywords: *healthy environment, right to receive information, data protection, new technologies, national-legal regulation, human rights, environmental rights, international law.*

ИНФОРМАЦИОННО-ПРАВОВАЯ ЗАЩИТА ПРАВА НА ЗДОРОВУЮ ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ: СОВРЕМЕННЫЕ ПРАВОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

ГЮЛЬНАЗ РЗАЕВА¹, ЭЛЬНУР ГУМБАТОВ², НАЗРИН АЛИЕВА³

Резюме

Конституционное право жить в здоровой (или благоприятной) окружающей среде включает право каждого на сбор информации об истинном состоянии окружающей среды и на получение компенсации за ущерб, нанесенный его здоровью и имуществу вследствие экологических правонарушений. Основой развития человека является охрана его здоровья, которое невозможно представить без экологически чистой окружающей среды. Именно поэтому право на благоприятную окружающую среду не только отдельных лиц, но и нации в целом признается одним из прав третьего поколения. Неслучайно в большинстве Целей устойчивого развития защита этого права отдается приоритету (ЦУР 6, 7, 13, 14, 15).

В эпоху развития цифровых технологий сформировались новые тенденции информационно-правового обеспечения права на благоприятную окружающую среду, а также новый правовой подход к праву на получение информации об окружающей среде. Гарантия этого права, характеризующаяся как активной, так и пассивной сторонами, является предметом международного и национального правового регулирования. В статье на основе анализа, связанного с правом на благоприятную окружающую среду, изучены различные судебные дела, рассмотрены основные моменты, связанные с механизмами защиты в международной юрисдикции, и параллельно представлены предложения по устранению сложностей в национальной практике.

В последнее время целенаправленно используются новые технологии с целью получения информации об окружающей среде и обеспечения благоприятной среды в целом для защиты окружающей среды, в которой мобильным приложениям принадлежит особая роль. В статье представлена информация о полезных аспектах мобильных приложений, таких как Ecosia, Clean gates и услуги зеленого хостинга, а также анализируются правовые проблемы, связанные с работой этих приложений, и разрабатываются рекомендации по их устранению.

При оценке рисков конфиденциальности и защиты данных для физических лиц посредством использования мобильных приложений, понимание контекста, в котором происходит обработка, необходимо для выявления источников риска, потенциального воздействия обработки на человека и ограничений для реализации мер по смягчению

---

¹ Доктор философии по праву / Бакинский Государственный Университет / email: gulnazrzayeva@mail.ru

² Доктор философии по праву / Бакинский Государственный Университет / email: elnur_88@inbox.ru

³ Докторант / Бакинский Государственный Университет / email: nazrin.aliyeva.2000@gmail.com

последствий. Типология приложения может оказывать непосредственное влияние на реализацию требований конфиденциальности и безопасности. Количество автоматически генерируемых приложений увеличивается. Дальнейшие исследования влияния различных типов программного обеспечения на конфиденциальность и защиту данных обеспечат важную основу для разработки точных рекомендаций для разработчиков программного обеспечения.

Ключевые слова: *здоровая окружающая среда, право на информацию, защита данных, новые технологии, национальное правовое регулирование, права человека, экологические права, международное право.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.08.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

MÜASİR DÖVRDƏ ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ: HÜQUQİ ASPEKTLƏR

ETİBAR ƏLİYEV¹, LEYLA MİRZƏYEVA²

Annotasiya

Məqalədə müəlliflər tərəfindən müasir dövrdə ətraf mühitin ekoloji problemlərin tənzimlənməsinin hüquqi aspektləri nəzərdən keçirilir. Qeyd edilir ki, ətraf mühitin və ekologiyanın, eləcə də təbii sərvətlərin qorunması mühüm dövlət və ümumxalq əhəmiyyəti olan bir məsələdir. Bəşəriyyətdə insan həyatı, cəmiyyətin inkişafı təbiət və ətraf mühitlə sıx bağlı olduğuna görə, insanların və gələcək nəsillərin sağlam mühitdə yaşaması ətraf mühitin və təbii sərvətlərin səmərəli mühafizə edilməsi amili ilə şərtlənir. Dünyada baş verən sənaye inqilabları, müharibələr və artan demografik problemlər təbiətdəki tarazlığı pozmaqla dünyanı bərpası, bəlkə də, mümkün olmayan ekoloji fəlakətlərlə qarşı-qarşıya qoyur. Hər bir dövlətin sosial-iqtisadi inkişafı, əhalinin maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsi, xalqların güzəranının yaxşılaşdırılması, habelə ekoloji təhlükəsizliyin etibarlı formada təmin edilməsi ətraf mühitin mühafizəsi məsələsini ciddi şəkildə qarşıya qoyur. Müvafiq sahəni tənzimləyən mövcud normalar vasitəsi ilə həyata keçirilən beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə iki əsas məsələyə yönəlmişdir: həmin məsələlərdən biri ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınmasından, digəri isə təbii resurslardan rasional istifadəni təmin etməkdən ibarətdir. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması üçün ətraf mühitin çirklənməsinin minimuma endirilməsi, indiki və gələcək nəsillərin tələbatını ödəmək məqsədilə təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə Azərbaycan dövlətinin ekoloji siyasətinin əsas istiqamətlərindən, başlıca prioritetlərdən biridir. Bu kontekstdə ekoloji-hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Açar sözlər: ətraf mühit, təbii sərvətlər, ekoloji təhlükəsizlik, insan hüquqları, atmosfer, fauna və flora aləmi, ekoloji-hüquq münasibətləri, hüquqi tənzimləmə.

I. Giriş

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, müasir dövrdə ətraf mühitin və ekologiyanın, eləcə də təbii sərvətlərin qorunması mühüm dövlət və ümumxalq əhəmiyyəti olan bir məsələdir. Bəşəriyyətdə insan həyatı, cəmiyyətin inkişafı təbiətlə, ətraf mühitlə sıx bağlı olduğuna görə, insanların və gələcək nəsillərin sağlam mühitdə yaşaması ətraf mühitin və təbii sərvətlərin səmərəli mühafizə edilməsi amili ilə şərtlənir [8, s. 4]. Odur ki, ətraf mühiti qoruyub saxlamaq və gələcək nəsillərə ötürmək bəşər övladının qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biridir. Bu aspekt isə cəmiyyət və təbiət arasında qarşılıqlı daimi münasibətlərin mövcud olmasını, insan hüquqlarının qorunmasını zəruri edir [1]. Dünyada baş verən sənaye inqilabları, müharibələr və artan demografik problemlər təbiətdəki tarazlığı pozmaqla dünyanı bərpası, bəlkə də, mümkün olmayan ekoloji fəlakətlərlə qarşı-qarşıya qoyur. Nəticədə ekoloji təhlükəsizlik, yəni ekosistemin tarazlığı pozulur, fauna və flora aləmi mənfi təsirə məruz qalır, atmosfer, torpaq və su ehtiyatları çirkləndirilir, eləcə də ətraf mühitə ciddi ziyan vurulur. Ekoloji təhlükəsizlik dedikdə isə insanın və cəmiyyətin həyatı vacib maraqlarının, ətraf mühitin ona antropogen və təbii təsirlər nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsi başa düşülür. Belə halda təbiətin bir parçası olan insan fərdi və kollektivləri törətdikləri hüquqpozmalarla ekosistemə birbaşa müdaxilə edən bir varlıq kimi ön plana çıxır [7, s. 3].

Bu baxımdan, hər bir dövlətin sosial-iqtisadi inkişafı, əhalinin maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsi, xalqların güzəranının yaxşılaşdırılması, habelə ekoloji təhlükəsizliyin etibarlı formada təmin edilməsi ətraf mühitin mühafizəsi məsələsini ciddi şəkildə qarşıya qoyur. Göstərilən məsələnin ayrı-ayrı dövlətlər və dünya birliyi tərəfindən dərk edilməsi ekoloji fəlsəfənin və hüququn ən mühüm problemlərindədir. Cəmiyyətdə ekoloji mədəniyyətə nail olunması da vacib məsələlərdəndir [8, s. 211-213].

¹ Hüquq elmləri doktoru, professor / Bakı Dövlət Universiteti / email: a-etibar@rambler.ru

² Hakim / Sumqayıt İnzibati Məhkəməsi / email: leylamirzayeva88@mail.ru

II. Ətraf mühitin mühafizəsinin aktual problemləri və hüquqi yanaşmalar

Bu kontekstdə qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında (1995-ci il) ekologiya sektorunda ümumi münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları öz əksini tapmışdır [14, s. 52]. Belə ki, Konstitusiyada təsbit olunmuşdur ki, təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafelərinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsubdur (maddə 14). Həmçinin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ ilə bağlı Konstitusiyada qeyd edilir ki, hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır. Hər kəs ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququna malikdir. Heç kəs ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq təhlükə törədə və ya zərər vura bilməz. Dövlət ekoloji tarazlığın saxlanılmasına, yabani bitkilərin və vəhşi heyvanların qanunla müəyyən edilmiş növlərinin qorunmasına təminat verir (maddə 14). Konstitusiyanın digər maddəsi belə adlanır: Sağlamlığın qorunması hüququ (maddə 41). Burada göstərilir ki, hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır. Dövlət müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görür, sanitariya-epidemiologiya salamatlığına təminat verir, tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaradır. İnsanların həyat və sağlamlığı üçün təhlükə törədən faktları və halları gizlədən vəzifəli şəxslər qanun əsasında məsuliyyətə cəlb edirlər. Eləcə də tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması (maddə 77) və ətraf mühitin qorunması (maddə 78) Konstitusiyada əsas vəzifə kimi müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, ətraf mühit və ekoloji münasibətlərin tənzimlənməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tərkib hissəsini təşkil edən aşağıdakı spesifik normativ hüquqi aktlar qəbul olunmuşdur:

- Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999-cu il);
- Ekoloji təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999-cu il);
- Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1997-ci il);
- İstehsalat və məişət tullantıları haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu (1998-ci il);
- Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2000-ci il);
- Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2002-ci il);
- Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2008-ci il);
- Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2002-ci il) və s. [18].

Ekoloji təhlükəsizlik probleminə onun aktuallığı və rəşional həlli nəzərə alınaraq, dünya birliyi tərəfindən xüsusi səylər göstərilir. Təsadüfi deyildir ki, bu istiqamətdə yeni hüquq sahəsi – beynəlxalq ekologiya hüququ təşəkkül tapmışdır. Beynəlxalq ekologiya hüququ dedikdə ətrafmühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan istifadə olunması ilə bağlı beynəlxalq (publik) hüquq subyektləri arasında yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Bu normalar vasitəsi ilə həyata keçirilən beynəlxalq-hüquqi tənzimətmə iki əsas məsələyə yönəlmişdir: həmin məsələlərdən biri ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınmasından, digəri isə təbii resurslardan rəşional istifadəni təmin etməkdən ibarətdir [12, s. 618-621]. Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resurslardan rəşionalist ifadə sahəsində beynəlxalq-hüquqi tənzimətmə həm də beynəlxalq ekoloji əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Belə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq olmadan ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resurslardan rəşional istifadə qeyri-mümkündür.

Müasir beynəlxalq hüquq elmində (doktrinada) «ekologiya» terminindən istifadə daha geniş xarakter almaqdadır. Bu isə təsadüfi xarakter daşıyır. Belə ki, ekologiyanın beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi məsələsi müasir dövrün qlobal problemləri sferasına daxildir. İnsan fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitə və təbiətə olan təsirlər ekoloji böhranın yaranmasına səbəb olur ki, belə böhran tək-cə ayrı-ayrı ölkələrin deyil, dünya birliyinə daxil olan bütün dövlətlərin maraqlarına toxunur. Ekoloji böhrandan çıxmaq isə ekoloji təhlükəsizliyə nail olunmasını zəruri edir. Ekoloji təhlükəsizlik XX əsrin axırlarında ümumi təhlükəsizlik sisteminin komponentlərindən biri kimi tanınmağa başlamışdır. Bu məsələ öz

ifadəsini Ətraf mühit və inkişaf üzrə Ümumdünya Komissiyasının Bizim ümumi gələcəyimiz adlı məruzəsində (1987-ci il) tapmışdır.

Ekoloji təhlükəsizliyi beynəlxalq səviyyədə təmin etməkdən ötrü dövlətlər arasında müvafiq əməkdaşlıq həyata keçirilməlidir. Belə əməkdaşlıq həm də onun üçündür ki, beynəlxalq aləmdə universal ekoloji hüquq qaydaları formalaşsın və möhkəmlənsin.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ekologiya (yunanca onkos – ev, yaşayış yeri və loqos – elm mənalarnı ifadə edir) canlı orqanizmlər və onların birliklərinin öz aralarında və onlarla ətraf mühit arasında münasibət haqqında elmdir [9, s. 23]. Elmi termin kimi ekologiya anlayışını ilk dəfə 1866-cı ildə alman alimi E.Nekkel işlətməmişdir [15, s. 310].

Beynəlxalq hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi beynəlxalq ekologiya hüququnun tanınmasında və formalaşmasında onun sahəvi (xüsusi) prinsipləri böyük rol oynayır. Belə ki, xüsusi prinsiplər beynəlxalq ekologiya hüququnun müstəqil hüquq sahəsi hesab edilməsini şərtləndirən meyarlardan biridir. Bu sıradakı aşağıdakı prinsipləri fərqləndirə bilərik: ətraf mühitin müdafiəsi, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək, dövlətlərin öz milli ehtiyatlarına suveren hüququ, dövlətlərin ekologiyaya ziyan yetirməsinə görə məsuliyyət daşması, ekologiyaya transsərhəd zərər vurulmasının qarşısının alınması, ekologiyaya vurulmuş ziyanın kompensasiya olunması, ekologiya sahəsində dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlıq etməsi, ekologiyanın çirkləndirilməsinin qarşısının alınması, ekologiyanın çirkləndirilməsinə görə haqq ödəmək prinsipi, beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik prinsipi və s.

Ümumi beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə bir neçə element daxildir ki, ekoloji təhlükəsizlik onlardan biridir. Unutmaq olmaz ki, ekologiyanın beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi və beynəlxalq təhlükəsizlik amilləri arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik prinsipi də məhz bu əlaqənin mövcud olmasını müəyyənləşdirir.

Hüquq doktrinasında ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən beynəlxalq ekologiya hüququnun həm də digər sahəvi (xüsusi) prinsipləri fərqləndirilir. Belə prinsiplərə aşağıdakılar aiddir: 1) ətraf mühiti elmi tədqiq etmə azadlığı prinsipi; 2) fəvqəladə hallarda əməkdaşlıq etmək prinsipi; 3) ətraf mühitin müdafiəsinə dair bağlanmış beynəlxalq müqavilələrə əməl olunmasına nəzarət prinsipi; 4) ətraf mühiti fəvqəladə hallardan ya təbii fəlakətlərdən ziyan çəkən dövlətlərə kömək etmək prinsipi və s. [10, s. 105-126]. Ekologiya sahəsində beynəlxalq mexanizmlər kontekstində dövlətlərin COP formatında əməkdaşlıq etməsini, xüsusilə vurğulamalıyıq. Belə ki, global ekoloji problemlərin həlli istiqamətində BMT sistemi səmərəli fəaliyyət həyata keçirir [11, p. 103-127]. Təqdirəlayiq hal kimi qeyd etməliyik ki, BMT İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası insanın iqlim sisteminə təhlükəli müdaxiləsinin qarşısını almaq məqsədi ilə 1992-ci ilin iyun ayında Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilmiş Yer Sammitində imzalanmış sənəddir. COP (Conference of Parties) abreviaturasının ingilis dilindən tərcüməsi “Tərəflər Konfransı” deməkdir. Tərəflər Konfransı İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının icrasına nəzarət edən ali orqan statusuna malikdir. Burada Tərəflər Konvensiyaya üzv olan 198 ölkədir və əgər tərəflərin fərqli qərarı olmazsa, COP hər il keçirilir. COP-un ilk tədbiri 1995-ci ilin martında Berlində baş tutub, katibliyi Bonn şəhərində yerləşir. COP-a sədrlik rotasiya əsasında BMT-nin 5 regionunun – Afrika, Asiya, Latın Amerikas, Karib Hövzəsi və Avropa (Mərkəzi, Şərqi, Qərbi və digər) ölkələrinə keçir. Həmçinin bu regionlardakı qrup ölkələri arasında da sədrliklə bağlı növbələşmə mövcuddur. Azərbaycanın təşkilatə sədrliyinə dair qərar da məhz Şərqi Avropa Qrupu ölkələrinin yekdil rəyi əsasında verilib. BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası, yəni COP29 bu il Azərbaycanda keçiriləcək. Bununla bağlı qərar COP28-in ötən il dekabrın 11-də Dubayda keçirilmiş plenar iclasında qəbul olunmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, COP29 konfransına ev sahibliyini Azərbaycan üçün 2024-cü ilin ən mühüm hadisəsi və ölkənin yaşıl iqtisadiyyata keçid strategiyasının məntiqi davamı kimi qiymətləndirilir. Bu missiyaya uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2024-cü il Azərbaycanda “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilmişdir. “Azərbaycan neft-qaz ölkəsi kimi bu sahədə də özünü göstərəcəkdir və dünyada hər kəs bir daha görəcek ki, bizim gündəliyimiz yaşıl enerji ilə bağlıdır. Yaşıl enerji növlərinin yaradılması və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəqli hazırda

bizim enerji siyasətimizin prioritetidir. Bu, reallıqdır və bütün dünya bunu bir daha görəcək”, – deyər Prezident İlham Əliyev ötən il dekabrın 15-də COP29-un ölkəmizdə keçirilməsi ilə əlaqədar müşavirədə vurğulayıb [19]. Bu tədbirin Bakıda keçirilməsi Azərbaycanın nüfuzunun daha da artmasına və ölkə reallıqlarının dünya ictimaiyyətinə birbaşa və asan çatdırılmasına böyük töhfə verəcəkdir [22; 24]. Qeyd etməliyik ki, COP tədbirlərinin məqsədi dünyada karbon qazının (CO₂) miqdarını sənayeləşmədən əvvəlki dövrdə olduğu kimi, 1,5 dərəcə selsi ilə məhdudlaşdırmaq üzrə irəliləyişə nail olmaqdan ibarətdir. Bundan başqa, inkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrə iqlim dəyişikliyinə təsirini azaltmaq və uyğunlaşmaqda kömək etmək üçün maliyyə yardımı üçün fond toplayırlar. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin artıq üzləşdiyi iqlim dəyişikliyinə qəçınılmaz təsirlərinə və bu təsirlərin aradan qaldırılması üçün maliyyə və digər dəstəyə ehtiyacı var. Bu dəstək olmadan inkişaf etməkdə olan ölkələr təmiz enerji mənbələrinə keçid edə, qlobal karbon qazı ifrazını azalda bilməzlər. COP29 Konfransı iştirakçı ölkələr üçün yeni öhdəliklər götürmək və iqlim böhranını həll etmək üçün konkret addımlar atmaq üçün bir fürsətdir [21].

Ətraf mühitin qorunması tədbirləri ilə bağlı neqativ hal kimi qeyd etməliyik ki, dünyada baş verən müharibələr, kimyəvi və hərbi silahların sınaq edilməsi və digər hadisələr təbiətdə ekoloji sistemin pozulmasına gətirib çıxarır. Modern müharibələr isə daha acınacaqlı vəziyyət yaradır. Hal-hazırda ən vacib məsələlərdən biri bəşəriyyət üçün təhlükəli olan atom silahlarının istehsalının qarşısının alınması və onların məhvi prosesidir. Belə ki, bu silahların tətbiqi nəticəsində həm havanın tərkibi çirklənir, həm də canlı aləm məhv olur. İri çaplı silahların istifadəsi hətta yer landşaftının dəyişməsinə səbəb olur. Müharibəyə hazırlıq mərhələsində keçirilən hərbi təlimlər zamanı hərbi texnikadan ətraf mühitə atılan zəhərli tullantılar, bombardmançı təyyarələrdən çıxan tüstü və bombaların şok dalğaları təbiətin məhvinə gətirib çıxarır.

Müasir müharibələrin ətraf mühitə göstərdiyi zərərli təsirlər üç qrupa bölünür: 1) Müharibəyə hazırlıq mərhələsində olan təsir; 2) Müharibə zamanı ətraf mühitə təsirlər; 3) Müharibədən sonra ortaya çıxan problemlər.

Praktiki olaraq, fikrimizcə müasir silahlar həm partlayıcı gücünə görə, həm də toksiki kimyəvi tərkiblərinə görə öldürücü hesab edilir. Belə ki, ağır bombardmançı təyyarədən atılan bomba ətrafa 3 min dərəcəlik isti yayır, bununla da, flora-fauna ilə yanaşı, torpağın qalın qatları da yanır. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, müharibə zamanı əhali yaşadıkları ərazini tərk edərək başqa yerlərə köçürlər, beləliklə, iqtisadi və sosial infrastruktur məhv olur. Deməli, göstərilən faktorlar bütövlükdə ekosistemə, bioloji aləmin və bitkilərin məhvinə səbəb olur. Müharibə zamanı meşə massivlərinin məhv edilməsi, yandırılması atmosferdə karbon tullantılarının artmasına və oksigen səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Hal-hazırda dünyanın bir çox ərazisində radiasiya çirklənmələri mövcuddur və bu amil uşaqlarda fiziki, əqli inkişafa sərt maneə yaradır. Müharibə zamanı, təbii ki, su mənbələri də çirklənir. Dünyada içməli su ehtiyatları çox az hissəni təşkil edir ki, əgər bu hal davam etsə dünyada içməli su qıtlığı yarana bilər. Hal-hazırda BMT tərəfindən bu halların qarşısını almaq üçün bir sıra tədbirlər görülür, müvafiq müqavilələr imzalanır. Bu müqavilələrdən biri də səhrələşmənin dayandırılması prosesi ilə bağlıdır.

Postmüharibə dövründən sonra yenə də müharibənin zərərləri davam edir. Məsələn: mülki əhali və heyvanlar minə qurbanı olurlar, yaşayış yerləri dağıdılır, tarixi-mədəni abidələr məhv olur və s. Dünyada olan müharibələr Rusiya-Ukraniya müharibəsi, Qarabağ müharibəsi, Körfəz müharibəsi, ən əsası 1-ci və 2-ci Dünya müharibələri ətrafa ağır zərbələr vurmuşdur. Ekoloji cəhətdən ən təmiz hesab olunan ərazilər Amerika və Kanadada olan meşə, Tundra əraziləridir. Müharibə qalıqları atmosferin ozon təbəqəsinə də öz mənfi təsirini göstərir. Müharibə zamanı ətraf mühitin çirkləndirilməsinin bir səbəbi də odur ki, döyüşən tərəflər neft anbarlarını, elektrik enerji terminallarını bombalayırlar. Belə ki, Vyetnam müharibəsi zamanı ümumi meşə örtüyünün 44 faizi məhv edilmişdir. Yəməni, Suriya, Liviya kimi ərazilərdə neft məhsulunun yandırılması nəticəsində atmosferdə CO₂ faizi artmışdır. 2017-2018 illərdə Böyük Britaniya ordusunun yaratdığı çirklə tullantılar 60 ölkənin ümumi emissiyalarından çox olub. Müharibələr hər zaman biosferi dəyişmək gücünə malikdir. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı nəticəsində Azərbaycanın sosial-iqtisadi

infrastrukturunu, maddi-mənəvi irsi, ətraf mühit və təbii sərvətlərinə vurulmuş zərərin miqdarı 300 milyard dolları ötmüşdür [25]. Vurulmuş zərər, əsasən, sahə-faydalı qazıntı yataqlarının talanı, biomüxtəlifliyin, meşələrin və nəqliyyat infrastrukturunun məhv edilməsi, torpaqların sıradan çıxarılması, istifadədən məhrum olunması, su, su anbarları və ətraf mühitin çirkləndirilməsi üzrə ekoloji zərərləri, o cümlədən əhaliyə dəymiş mənəvi-ekoloji zərərləri əhatə edir [23]. Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərimizdə hələ də ekoloji fəlakət hökm sürməkdədir. Son məlumatlara görə, Qarabağ bölgəsində erməni işğalı altında qalan 269 min hektar meşə sahəsi qəddarcasına qırılıb, həmin ərazilərdə nadir bitki və heyvanat aləmi məhv edilib. Qubadlı və Laçın rayonlarında qırmızı palıdların, Kəlbəcərdəki "Ayı findığı meşələri"nin yerində boş ərazi qalıb. Bu isə o deməkdir ki, müharibə təkcə insanları deyil, həm də digər canlıları məcburi köçkün vəziyyətinə salır. Beləliklə, müharibə nəticəsində digər fəsadlarla yanaşı, ətraf mühitə, təbiətə xeyli miqdarda zərər yetirilir. Elə buradaca ümummillə lider Heydər Əliyevin söylədiyi bir kəlamı xatırlamaq yerinə düşür: "Biz təbiətə qarşı zor işlədə bilmərik... Təbiət Allah tərəfindən yaradılmışdır. Onu qorumaq isə bizim müqəddəs vəzifəmizdir" [4]. İnsanların sağlam ətraf mühitdə yaşaması üçün bu tezis daim xüsusi aktualıq kəsb edir.

Həmçinin avtomobil və dəmir yolları, körpülər, su təchizatı və çirkab sularının atılması kimi infrastrukturlar müharibənin hədəfləri sferəsindədir. Təbii mühitin bir hissəsini təşkil etsələr də, müharibə və terror hücumları zamanı çirkab su təmizləyici qurğunun dağıdılması suyun və torpağın keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Belə ki, 1990-cı ildə Xorvatiyada kimyəvi istehsal müəssisələrinin bombalanması nəticəsində kimyəvi tullantılar su və torpaqla qarışaraq təbiəti məhv etmişdir. Bir sözlə, müharibələr təbii mühitə əhəmiyyətli dərəcədə zərər verir. Müharibə zamanı əsgərləri qidalandırmaq ehtiyacı brakonyerliyə sövq edən bir amildir. Məsələn, Sudandakı müharibə vaxtı əsgərlər və mülki şəxslər üçün ət axtarışında olan brakonyerlər bu bölgədəki heyvan (fauna) populyasiyasının azalmasına səbəb olmuşdur.

Müharibənin ekologiyaya göstərdiyi mənfi təsir faktorununəzərə alaraq, BMT konvensiyaları müharibə taktikası olaraq, təbiətə zərər vurulması hallarını qadağan edir. Belə ki, BMT-nin müvafiq qətnamələrində təbiətin bəşəriyyətin ortaq dəyəri və mirası olduğuna işarə edilir. Təşkilatın Ətraf Dəyişiklik Konvensiyası ilə qarşıdurmalarda bitki və ağacları susuzlaşdırılması üçün herbisidlərin istifadəsini qadağan edilir. Müharibələrin dağıdıcı təsiri insanlara qarşı yönəlməklə yanaşı, eyni zamanda, əhalinin və digər canlıların məskunlaşdığı təbiət və ətraf mühit üçün də ciddi təhdiddir. Hərbi obyektlərin istifadə etdiyi kimyəvi dərman və silahlar, yüksək enerji və hərbi nəqliyyat vasitələri də ekologiyaya ciddi zərər yetirir. Hərbi texnika, partlayıcı maddələr və silahlar da meşələrin qırılmasına və yaşayış massivlərinin məhv edilməsinə səbəb olur. Məsələn, Vyetnam müharibəsində törədilən bombardmanlar nəticəsində 2 milyon hektar ərazi məhv edilmişdir. Eləcə də Kambocada vətəndaş müharibəsi nəticəsində meşələrin 35%-i məhv edilib, atom bombasının yaratdığı radiasiya insanlarda və heyvanlarda genetik mutasiyaya səbəb olub və s. bioloji, kimyəvi və nüvə silahlarına dair sınaqların keçirilməsi, onların istifadəsi və daşınması təbiətə ciddi dağıdıcı təsir göstərir. Bu silahlar torpaq və su üzərində qalıcı təsirlər qoyaraq gələcək nəsillərin sağlamlığına, eləcə də yaşayış mühitinin məhv edilməsinə birbaşa zərərli təsir göstərir. Bu, başqa sözlə ifadə etsək, yaşayış sahələrinin kimyəvi, bioloji və nüvə silahlarının istifadəsi ilə məhv edilməsidir. Bunun ən əsas nümunəsi, Vyetnam müharibəsi zamanı "Agent Orange" adlı herbisidin istifadəsidir. ABŞ bu herbisidləri partizan əsgərləri gizlənən bataqlıqlara və meşələrə püskürürdü. Bu zaman istifadə edilən herbisid məmulatı geniş miqyasda kənd ərazisini məhv etmişdir. Herbisid insanlarda və məməlilərdə əzələ və sümük xəstəlikləri və anadangəlmə anomaliyalar kimi təsirlər göstərir.

Müharibə insanların kütləviləşməsinə, yeni yaşayış yerlərinin axtarılmasına səbəb olur ki, bu axtarış nəticəsində ekoloji fəlakətlər baş verir. İnsanlar yeni ərazilərə yerləşməli olduqda, meşə massivlərinin qırılması, nəzarətsiz ov, torpaq və suyun insan tullantıları ilə çirklənməsi kimi ekoloji problemlər meydana gəlir. Belə ki, müharibə vaxtı bir çox flora və fauna növləri məhv edilir. Müharibə aparılması vasitələri inkişaf etdikcə isə, təbiətə daha ciddi zərərli təsirlər göstərilir, habelə planetin bioloji və mədəni müxtəlifliyi azalır, həm də ətraf mühitin məhvinə, yaralanmasına gətirib çıxarır. Hirosima və Naqasakinin atom bombardmanı – bəşər tarixində nüvə silahının hərbi məqsədlə tətbiq

olunduğu ilk və yeganə nümunədir. Atom bombası böyük partlayışlara və onminlərlə insanın ölümünə səbəb olmuşdur. Çernobıl, Fukusima kimi atom elektrik stansiyalarındakı qəzalar da insanlığa dəhşət, fəlakət yaşatmışdır. Onların hər birinin təbiətə, ətraf mühitə vurduğu zərbələr isə ölçüyəgəlməz səviyyədədir. Digər tərəfdən, hər bir ölkənin silahlı qüvvələri müxtəlif silah növlərini sınaqdan keçirdikdə, həmçinin köhnəlmiş silahlar və döyüş sursatlarını məhv etdikdə torpaqdan, akvatoriyadan, hava boşluğundan istifadə edərkən ekoloji problemlər yaranır.

III. Nəticə

Sözgedən sahədə ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi, qorunması və hüquqpozmalara qarşı məsuliyyət tədbirlərinin görülməsi hər bir dövlətdə qanunvericilik səviyyəsində müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin (2015-ci il) XXV fəslə (İXM, maddə 233-275) ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik qaydalarının tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur [13, s. 167-190].

Həmçinin sülhü və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin etmək, insan haqlarını, mülkiyyəti, iqtisadi fəaliyyəti, ictimai qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi, ətraf mühiti, Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunu cinayətkar qəsdlərdən qorumaq, habelə cinayətlərin qarşısını almaq Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində (CM, 1999-cu il) təsbit edilmiş mühüm vəzifələrdir. Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün CM-də cinayət məsuliyyətinin əsasları və prinsipləri, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət üçün təhlükəli olduğuna görə cinayət sayılan əməllərin dairəsi və həmin cinayətlərin törədilməsinə görə tətbiq edilən cəzaların növləri, həddi və həcmi, habelə digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər müəyyən edilmişdir. Adıçəkilən Məcəllənin on altıncı fəslə Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər, on yeddinci fəslə Mühəribə cinayətləri, iyirmi səkkizinci fəslə isə Ekoloji cinayətlər adlanır [16, s. 80-91, 203-212]. Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, ölkəmizdə flora və faunanın, təbiətin qorunması, ətraf mühitin, təbii ehtiyatların mühafizəsi və bərpası davamlı inkişaf konsepsiyamızın tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması üçün ətraf mühitin çirklənməsinin minimuma endirilməsi, indiki və gələcək nəsillərin tələbatını ödəmək məqsədilə təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə Azərbaycan dövlətinin ekoloji siyasətinin əsas istiqamətlərindən, başlıca prioritetlərdən biridir. Toxunulmuş məsələyə nə qədər önəm verildiyi amili 2010-cu ilin Azərbaycanda Ekologiya ili elan olunması ilə bir daha öz təzahürünü tapır [26].

Göründüyü kimi, ölkəmizin ekoloji qanunvericiliyi müasir dövrdə, o cümlədən mühəribə şəraitində ətraf mühitin ekoloji problemlərinin həllinə əsaslı hüquqi zəmin yaradır.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Aliyev A.I. Human Rights. Textbook, second edition. Baku, Nurlar, 2019. 352 p (in Azerbaijani / Əliyev Ə.İ. *İnsan hüquqları. Dərslük. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşr.* Bakı, "Nurlar" nəşriyyatı, 2019, 352 s).
2. Aliyev E., Huseynova F., Ganbarov H. Law of economics. Textbook. Baku, Gunesh-B Publishing House, 2019, 624 p (in Azerbaijani / Əliyev E.Ə., Hüseynova F.E., Qəmbərov H.D. *İqtisadi hüquq. Dərslük.* Bakı, "Günəş-B" nəşriyyat - poliqrafiya müəssisəsi, 2019, 624 s).
3. Aliyev E. Police law. Textbook. Second edition. Baku, Gunash-B Publishing House, 2019. 552 p (in Azerbaijani / Əliyev E.Ə. *Polis hüququ. Dərslük. Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş II nəşr.* Bakı, "Günəş-B" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2019, 552 s).
4. Aliyev H. Our independence is eternal (1-46). Ed R.Mehdiyev. (Baku, Azərnəşr, 1997-2013 (in Azerbaijani / Heydər Əliyev. *Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-46 kitab / Buraxılışa məsul: R.Ə.Mehdiyev.* Bakı, Azərnəşr, 1997-2013).
5. Aliyev I. Our goal is development (1-126). Baku, Azərnəşr, 2003-2024 (in Azerbaijani / İlham Əliyev. *İnkişaf – məqsədimizdir. 1-126 kitab / Bakı, Azərnəşr, 2003-2024).*

6. Encyclopedia of law. 5th edition. *Ed* M.Y.Tikhomirova. Moscow, Yurinformcentr, 2005, 972 p (in Russian / *Юридическая энциклопедия. Издание 5-е, дополненное и переработанное / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М.: Юринформцентр, 2005, 972 с.*).
7. Ganbarov D.M. Environmental law. General Part. Textbook. Baku, Sabah Publishing, 2016. 380 p (in Azerbaijani / *Qənbərov D. M. Ekologiya hüququ. Ümumi hissə. Dərs vəsaiti. Bakı: "Sabah" nəşriyyatı, 2016, 380 s.*).
8. Huseynov S.Y., Sariyev R.M. Philosophical and legal matters of the ecology. Baku, Taknur LLC, 2007, 216 p (in Azerbaijani / *Hüseynov S.Y., Sariyev R.M. Ekologiyanın fəlsəfi və hüquqi məsələləri. Bakı, "Təknur" MMC, 2007, 216 s.*).
9. Huseynov T.I. International national legal aspects of ecological security. Baku, Baku University Publishing, 2017. 348 p (in Russian / *Гусейнов Т.И. Международные национально-правовые аспекты экологической безопасности. Баку: Издательство «Бакы Университети», 2017, 348 с.*).
10. Maharramov A.A. International and domestic legal aspects of ecological security (theoretical and practical problems). Baku, Gənc Hüquqşünaslar Birliyi, 2010, 412 p (in Azerbaijani / *Məhərrəmov A. A. Ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqi aspektləri (nəzəri və praktiki problemlər). Bakı, Gənc Hüquqşünaslar Birliyi, 2010, 412 s.*).
11. Maharramov A.A. The International mechanisms in the sphere of environmental security. Baku, "Şirvannəşr", 2009, 490 p (in Azerbaijani / *Məhərrəmov A. A. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq mexanizmlər. Bakı, "Şirvannəşr", 2009, 490 s.*).
12. Public International Law course. *Ed* E.Aliyev. Baku, Gunesh-B Publishing House, 2018, I volume, 752 p / II volume, 704 p (in Azerbaijani / *Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Dərslik / E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, "Günəş-B" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2018, I cild, ümumi hissə, 752 s.; II cild, xüsusi hissə, 704 s.*).
13. The Code of Administrative Offences. *Ed* B.Karimli. Baku, Hüquq Yayın Evi Publishing House. 2016, 392 p (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi / Buraxılışa məsul: Kərimli B.C. Bakı, "Hüquq Yayın Evi", 2016, 392 s.*).
14. The Constitution of the Republic of Azerbaijan. Baku, N Publishing House. 2015, 52 p (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, "N" nəşriyyatı, 2015, 52 s.*).
15. The Constitution and the fundamentals of law. Textbook. 8th edition // Allahverdiyev S.S. Baku, Hüquq Yayın Evi, 2018, 452 p (in Azerbaijani / *Konstitusiya və hüququn əsasları. Dərslik. 8-ci nəşr / Allahverdiyev S.S. Bakı, "Hüquq Yayın Evi", 2018, 452 s.*).
16. The Criminal Code of the Republic of Azerbaijan. *Ed* E.Afandiyev. Baku, Hüquq ədəbiyyatı Publishing House. 2013, 248 p (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi / Buraxılışa məsul: Əfəndiyev E.M. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2013, 348 s.*).
17. URL: www.aliyev.by.ru (last access: 28.07.24).
18. URL: www.e-qanun.az ((last access: 22.05.24).
19. URL: www.president.az (last access: 15.07.24).
20. URL: www.kabmin.gov.az (last access: 15.07.24).
21. URL: <https://www.bbc.com/azeri/articles/cpr3vgv5r95o> (last access: 08.03.24).
22. URL: https://azertag.az/xeber/cop_nedir_ve_cop29_a_ev_sahibliyi_azerbaycana_ne_verecek-2875693 (last access: 25.03.24).
23. URL: https://apa.az/az/dagliq_qarabag_xeber_iscal_olunmus_erazilerde_azerbaycana_dey_-415351 (last access: 28.04.24).
24. URL: <https://cop29.az/az/pages/what-is-cop29> (last access: 22.07.24).
25. URL: <https://unec.edu.az/application/uploads/2023/10/sg-nd-rov-R-van-M-bariz.pdf> (last access: 11.04.24).
26. URL: https://www.yeniazərbaycan.com/MEDIA_e71769_az.html (last access: 04.07.24).

ACTUAL PROBLEMS OF ENVIRONMENTAL PROTECTION IN THE MODERN PERIOD: LEGAL ASPECTS

ETIBAR ALIYEV¹, LEYLA MIRZAYEVA²

Abstract

In the article, the authors consider the legal aspects of the regulation of ecological problems of the environment in the modern era. It is noted that the protection of the environment and ecology, as well as natural resources, is an important state and national issue. Since human life and development of society are closely related to nature and the environment, the healthy environment of people and future generations is determined by the factor of effective protection of the environment and natural resources. The industrial revolutions, wars and increasing demographic problems that are taking place in the world, by disturbing the balance in nature, confront the world with ecological disasters that may not be possible to restore. The socio-economic development of each state, meeting the material and moral needs of the population, improving the people's livelihood, as well as ensuring environmental security in a reliable form, seriously pose the issue of environmental protection. The international legal regulation carried out by means of the existing norms governing the relevant field is focused on two main issues: one of these issues is the prevention of environmental pollution, and the other is ensuring the rational use of natural resources. Minimizing environmental pollution in order to ensure ecological safety, efficient use of natural resources in order to meet the needs of current and future generations is one of the main directions and main priorities of the environmental policy of Azerbaijan. In this context, the regulation of environmental-legal relations is of particular importance.

Keywords: *environment, natural resources, ecological security, human rights, atmosphere, fauna and flora, ecological-legal relations, legal regulation.*

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД: ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ

ЭТИБАР АЛИЕВ³, ЛЕЙЛА МИРЗАЕВА⁴

Резюме

В статье авторы рассматривают правовые аспекты регулирования экологических проблем окружающей среды в современную эпоху. Отмечается, что защита окружающей среды и экологии, а также природных ресурсов является важным государственным и национальным вопросом. Поскольку жизнь человека и развитие общества тесно связаны с природой и окружающей средой, здоровая окружающая среда людей и будущих поколений определяется фактором эффективной защиты окружающей среды и природных ресурсов. Происходящие в мире промышленные революции, войны и растущие демографические проблемы нарушают баланс природы и ставят мир перед лицом необратимых экологических катастроф. Социально-экономическое развитие каждого государства, удовлетворение материальных и моральных потребностей населения, улучшение благосостояния народа, а также обеспечение экологической безопасности в надежной форме серьезно ставят вопрос охраны окружающей

---

¹ Doctor of laws, professor / Baku State University / email: a-etibar@rambler.ru

² Judge / Sumgait Administrative Court / email: leylamirzayeva88@mail.ru

³ Доктор юридических наук, профессор / Бакинский Государственный Университет / email: a-etibar@rambler.ru

⁴ Судья / Сумгаитский административный суд / email: leylamirzayeva88@mail.ru

среды. Международно-правовое регулирование, осуществляемое посредством существующих норм, регулирующих соответствующую сферу, ориентировано на два основных вопроса: одним из этих вопросов является предотвращение загрязнения окружающей среды, а другим - обеспечение рационального использования природных ресурсов. Минимизация загрязнения окружающей среды в целях обеспечения экологической безопасности, эффективного использования природных ресурсов в целях удовлетворения потребностей нынешнего и будущих поколений является одним из основных направлений и основных приоритетов экологической политики Азербайджанского государства. В этом контексте особое значение приобретает регулирование эколого-правовых отношений.

Ключевые слова: *окружающая среда, природные ресурсы, экологическая безопасность, права человека, атмосфера, животный и растительный мир, эколого-правовые отношения, правовое регулирование.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

YAŞAMAQ HÜQUQU EKOLOJİ KONTEKSTDƏ

DAŞQIN QƏNBƏROV¹

Annotasiya

Məqalədə əsas insan hüquqlarından biri olan yaşamaq hüququna müxtəlif rakurslardan baxışlar edilərək ətraf mühitin bu hüquqa təsir formaları təhlil edilmişdir. İnsanın ən ali hüququ olan yaşamaq hüququnun keyfiyyətli qorunması üçün ekoloji hüquq qaydalarına əməl olunmasının vacibliyi əsaslandırılmış, təbiət-cəmiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün səmərəli təkliflər irəli sürülmüşdür. Eyni zamanda məqalədə ekoloji təhlükəsizliyin milli təhlükəsizlik sistemində yeri və əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Araşdırmada heç bir dövlət sərhədi tanımayan ekologiyanın qorunmasında dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlığının vacibliyi əsaslandırılmışdır. Planetimizin ekosisteminin qorunmasında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası (UN FCCC) və onun ali qərarlar qəbul edici orqanı olan Tərəflər Konfransının (COP) əhəmiyyəti qeyd edilmişdir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən ekoloji siyasət təhlil olunmuş, ictimai qurumların, QHT və Fondların fəaliyyətinə diqqət çəkilmişdir.

***Açar sözlər:** insan hüquqları, yaşamaq hüququ, ekoloji standart, İDEA, UN FCCC, COP, ekoloji cinayət, ekologiya hüququ.*

I. Giriş

“Təbiət Allah tərəfindən yaradılıbdır. Onu qorumaq isə bizim müqəddəs vəzifəmizdir”. Heydər Əliyev – Azərbaycan xalqının ümummilli lideri.

“Biz iqtisadi cəhətdən möhkəmlənmişik. Azərbaycanın uğurlu iqtisadi inkişafı artıq gerçəklikdir, faktır və gələcəkdə bizə böyük imkanlar gətirəcəkdir. Ancaq insanların sağlamlığı, ekoloji vəziyyət, udduğumuz hava, içdiyimiz su bütün bunlara biz çox böyük diqqət göstərməliyik”. İlham Əliyev – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Müəyyən coğrafiyalar istisna olmaqla, ümumilikdə götürdükdə, bəşəriyyət çox sürətlə inkişaf edir. Bu inkişaf heç də birmənalı olaraq davamlı və dayanıqlı hesab olunmur. Bəzi elmi araşdırmalara nəzər saldıqda belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, içində bizim də olduğumuz bu proses sonu olmayan, daha dəqiq ifadə etsək, bəşəriyyəti məhvə aparan bir yüksəlişdir, inkişafdır.

İnsan övladı yaradığı gündən daha yaxşı yaşamağa can atıb. Bu məqsədlə yeni əmək alətləri yaradıb, istehsal vasitələrini təkmilləşdirib, yaşayış şəraitini daha da komfortlu etməyə zaman-zaman, addım-addım səy göstərib. Hazırkı mərhələdə texnologiya, ifrat iqtisadi maraqlar elə bir səviyyəyə gəlib çıxıb ki, artıq insanın özü özünü böyük, geridönüşü mümkünsüz olan problemlər ilə üz-üzə qoyub.

Ekologiya, ətraf mühit müasir beynəlxalq təşkilatların müzakirə etdiyi ən aktual iki məsələdən biridir. Beynəlxalq tədbirlərin gündəliklərinə nəzər salsaq biz bunun əyani şəkildə şahidi olarıq. Həmin gündəliklərin digər, birinci sütununda duran mövzunun isə insan hüquqları olduğunu müşahidə edəcəyik. Pronlemin daha dərinliyinə nüfuz etdikdə insanın da təbii mühitin bir hissəsi, elementi olduğunu görürük. Məqalədə insan hüquqlarının ekologiya və ətraf mühit ilə sıx qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olduğunu izah etməyə, nəticədə təbiət – cəmiyyət münasibətlərinin daha səmərəli qurulmasına dair təkliflər verməyə çalışmışıq.

II. Ətraf mühitin mühafizəsi ilə yaşamaq hüququ arasında səbəbli əlaqə

İqlim dəyişikliyi təhlükəsi yüksəldikcə bu təhlükə ilə mübarizə aparmaq və onu azaltmaq yolları üçün lazımi həllər və çərçivələri təmin edən və müzakirə edən platforma və resuslar daha vacib əhəmiyyət daşımağa başlayıb. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına nəzər salsaq görürük ki, hüquqi mütləq iearxiya əsaslandırması olmasa da yaşamaq

¹ Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent / Bakı Dövlət Universiteti / email: dashqin.bsu@gmail.com

hüququ Hüquq və azadlıqlar adlı bölmənin ilk maddəsidir [6], hansı ki, bütün digər hüquq və azadlıqlar daha sonra sıralanır. Doğrudur ki, bəzi hüquq ədəbiyyatlarında yaşamaq hüququ mütləq hüquq kimi göstərilmişdir, amma bütün hüquq alimləri razılaşar ki, insan ilk növbədə yaşamaq hüququnu (azadlıqlarını) reallaşdırmağa bilsin. Elmi araşdırmalarla müəyyən olunub ki, yaşamaq hüququna, daha dəqiq desək, keyfiyyətli və uzun ömürlü yaşama təsir göstərən amillərin 70-75 % - i ətraf mühit və ekologiyadan qaynaqlanır [11]. BMT UNEP proqramının hesabatlarından birinə nəzər salsaq: 2019-cu ildə təxminən dörd milyon insan incə hissəciklərin açıq havanı çirkləndirməsinə məruz qalması nəticəsində vəfat etmişdir. Ən yüksək ölüm nisbəti Şərqi Asiya və Mərkəzi Avropada baş verir [14]. Demək ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 29-cu maddəsində təsbit olunmuş bəzi müddəalar [1] və iştirakçısı olduğumuz müəyyən beynəlxalq normalara uyğun olaraq ətraf mühitin, ekologiyanın təhdid altındadır deyə bilərik. Bu məqamda diqqəti mövqeyimin möhkəmlənməsinə açıq mətnlə fayda verəcək BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin 2019-cu ilin avqustunda Portillo Kaseres və digərlərinin Paraqvaya qarşı işinə çəkmək istərdim [12]. BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin sözü gedən qərarında İnsan Hüquqları Komitəsi ilk dəfə olaraq ətraf mühitin mühafizəsi ilə yaşamaq hüququ arasında səbəbli əlaqənin mövcudluğunu tanıdı. Bu, təkcə Komitə üçün əlamətdar qərar deyil, həm də inkişaf etmiş digər regional insan hüquqları məhkəmələri və BMT-nin digər insan hüquqları orqanlarının presedent hüququ və təcrübəsinin birləşməsinə təmsil edir. O, həmçinin, yeni qəbul edilmiş Yaşamaq hüququna dair 36 sayılı Ümumi Şərhdə ətraf mühitin deqradasiyasını həm təhdidlərə şərait yaradan, həm də yaşamaq hüququna birbaşa təhlükə kimi təsvir edən iki mühüm və geniş müzakirə olunan bəndin potensialını göstərir [10]. Bu mühüm qərara – iqlim dəyişikliyi həyat üçün təhlükədir – BMT İHK-nin digər qərarında – Teitiota - Yeni Zelandiya qarşı işində də istinad edilmişdir.

Müqayisəli şəkildə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə nəzər salsaq, ali qanunumuz olan Konstitusiyamızın 39-cu maddəsində hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır müddəası təsbit olunmuşdur. Ətraf mühitin ümumi sağlamlıq vəziyyəti 2 amilin təhdidi altındadır. Onlardan biri təbii çirkləndirici (dağıdıcı) mənbələr – vulkan püskürmələri, sunamilər, kosmosdan gələn çirklənmələr, təbii baş verən yanğınlar və s., ikincisi çirklənmədə (dağıdıcılıqda) mütləq həcmdə böyük paya sahib antropogen xarakterli fəaliyyətlərdir.

BMT İHK-nin yuxarıda qeyd etdiyim qərarına bir neçə rəqəsdən baxmaq olar. Məsələn, bir anlamda aydın olan odur ki, iqlim dəyişikliyi nəticəsində ətraf mühit insan üçün təhlükə yaradır, insan sağlamlığına qəsd edir. Eyni zamanda onu da diqqətdə saxlasaq ki, təbii mühitin dağıdılmasında (çirklənməsində) daha böyük pay sahibi insandır, onda təbiətlə cəmiyyət arasındakı münasibətləri tənzimləyən ekologiya hüququnun əhəmiyyətini daha aydın görə biləyik. Ekologiya hüququ yalnız digər hüquq sahələri ilə sıx əlaqədə effektiv nəticələrə nail ola bilər. Bəşəriyyətin üzləşdiyi və səylərini birləşdirərək mübarizə apardığı bu təhlükə insan fəaliyyətinin nəticəsi olaraq, insana (və digər obyektlər) yönəlmiş dolaylı qəsd kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, hüquqi və fiziki şəxslər, iqtisadi fəaliyyət subyektləri, hətta bəzi hallarda heç bir iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmayan şəxslər belə ətraf mühiti Konstitusiyamızın 39-cu maddəsinin 3-cü bəndinin – heç kəs ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq təhlükə törədə və ya zərər vura bilməz – tələbinin ziddinə olaraq əməllər törədirlər. Bu əməllər ətraf mühitə münasibətdə birbaşa qəsdlə törədilmiş əməldirsə, cəmiyyətə, insanlara münasibətdə dolaylı yolla törədilmiş qəsdədir. Mövqeyimiz Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 25.3.-ci maddəsi – Şəxs öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) ictimai təhlükəli olduğunu dərk etmiş, onun ictimai təhlükəli nəticələrini qabaqcadan görmüş, lakin bunları arzu etməmiş və belə nəticələrin baş verməsinə şüurlu surətdə yol vermişdirsə, bu halda cinayət dolaylı qəsdlə törədilmiş hesab olunur – müddəası ilə möhkəmləndirə bilərik.

Ətraf mühit, ekologiya ilə bağlı tənzimləmələrin aparılmasında ən böyük çətinliklərdən biri, hesab edirəm hətta birincisi odur ki, təbiət sərhəd tanımır. Bu gün bir ölkənin üzərində olan hava kütlələri sabah başqa bir ölkənin hava məkanına, ərazisinə daxil ola bilər, eyni sözləri transsərhəd çaylar, transsərhəd göllər, heyvanların miqrasiyası və s. haqqında qeyd etmək olar. Odur ki, əhalisinin sağlam ətraf mühitdə yaşamasını təmin etmək heç bir dövlətin fərdi qaydada gücü daxilində deyil. Təsadüfi deyil ki, müasir dövlətlər milli təhlükəsizlik doktrinalarında digər təhlükəsizlik məsələləri – informasiya

təhlükəsizliyi, hərbi təhlükəsizlik, ərzaq təhlükəsizliyi, enerji təhlükəsizliyi və s. ilə yanaşı ekoloji təhlükəsizliyi də daxil edirlər. Nümunə olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli 2198 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında qeyd edilir ki, konsepsiyanın əsas məqsədlərinə Azərbaycan Respublikasının milli maraqları Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərini, habelə insan, cəmiyyət və dövlətin tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusundan ibarət olmaqla, həm də bura təbii sərvətlərdən tam səmərəli istifadə edilməsi, ətraf mühitin qorunması ..... Azərbaycan xalqının gələcək inkişafının, əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi də daxildir. Konsepsiyada aydın mətnlə vurğulanır ki, ekoloji problemlər iqtisadi və sosial həyata mənfi təsir göstərir, ictimai sağlamlığa, cəmiyyətin maddi sərvətinə və dövlətin müvafiq qurumlarının fəaliyyətinə ciddi maneələr yaradır.

III. Ekoloji təhlükəsizliyin təminatında beynəlxalq əməkdaşlıq

Ekoloji sahədə elmi-nəzəri, normativ-hüquqi, beynəlxalq-müqavilə, praktiki-konfrans matreallarını geniş, dərinlən araşdıran zaman iki bir birinə ziddiyyət təşkil edən, əks istiqamətli vektorlar diqqəti çəkir. Birincisi, pozitiv nəticəyə gəlməyə ruhlandırıcı vektor odur ki, problem dünyanın bütün aparıcı beyin mərkəzləri tərəfindən vurğulanır, inkişaf etmiş və hətta inkişaf etməkdə olan dövlətlər belə bəyanatlar verərək problemin həllində əməkdaşlığa hazır olduqlarını bəyan edirlər. Məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası (UN FCCC) atmosferdə istixana qazlarının konsentrasiyalarını sabitləşdirməklə insanların iqlim sistemində təhlükəli müdaxiləsi ilə mübarizə aparmaq məqsədilə ölkələr arasında 1992-ci ildə Rio De Janeyroda keçirilən BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Konfransında (UNCED) 154 dövlət tərəfindən imzalandı. Proseslərin davamı olaraq 1997-ci ildə Kiot protokolu imzalandı. Daha sonra Kioto protokolu inkişaf etdirilərək 2016-cı ildə Paris Sazişi ilə əvəz olundu. Qeyd etmək istərdim ki, hazırda UN FCCC-nin 198 iştirakçısı vardır [15]. Onun da ali qərar qəbul edici orqanı olan Tərəflər Konfransı (COP) iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə irəliləyişi qiymətləndirmək üçün hər il toplanır, müzakirələr aparır, qərarlar qəbul edir. Artıq təşkilatlanmış struktura malik olan Çərçivə Konvensiyasının ən əsas məqsədi atmosferdə istixana qazlarının konsentrasiyasının iqlim sistemində təhlükəli antropogen müdaxilənin qarşısını alacaq səviyyədə azaldılması (sabitləşdirilməsi) müəyyən edilib. Bu hədəf isə planetimizin indiki mərhələdə qorunmasında ən həlledici xüsusiyyət kimi qeyd edilə bilər.

İkinci diqqət çəkən vektor isə odur ki, planetimizin çirkləndirilməsində ən böyük pay sahibi olan dövlətlər o dövlətlərdir ki (ÇİN (30%), ABŞ (15%), Hindistan (7%), RF (5%), Yaponiya (4%) [13] və s.) onlar planetimizdə həm böyük iqtisadiyyata və təbii resurslara malikdirlər həm də dünyanın böyük güc mərkəzləridirlər. Qlobal dünya idarəçiliyinə məhz bu böyük dövlətlər daha çox istiqamət verirlər, bu səbəbdən də onlara təsir göstərmək digər dövlətlər üçün bir çox hallarda mümkünsüz ola bilər. Yuxarıda sadələşdirdiyim 5 ən çox çirkləndirici ölkələr planetimizin çirklənməsində 61%, UN FCCC-nin digər 193 iştirakçısı isə 39 % həcmində pay sahibidirlər. Bütün iştirakçı dövlətlər emissiyalarını azaltmalı olduqlarını bildirsələr də, Kioto Protokolu kimi razılaşmalara baxmayaraq, təəssüf ki, hələ də karbon qazı emissiyaları artmaqda davam edir.

IV. Ekologiyanın insan hüquqlarına dolayı təsiri

Ekoloji çirklənmələr yuxarıda qeyd etdiyim yaşamaq hüququna birbaşa qəsd etdiyi kimi digər insan hüquqlarına da birbaşa və ya dolayısi ilə qəsd edir. Məsələn, ekoloji problemlər insanların əmək hüququna da təsirsiz ötürür. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin VI bəndinə nəzər salsaq, görərik ki, hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, ... hüququ vardır. Maddədə qeyd edilən sağlam şərait ekoloji standartlar təmin olunmadan mümkünsüzdür. Digər bir konstitusion hüququmuz olan istirahət hüququna (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 37) diqqət edək. Bütün elmi tədqiqatlar sübut edir ki, sağlam ətraf mühitdə, antropogen çirklənməyə az məruz qalmış ərazilərdə edilən istirahət daha effektiv olur və itirilmiş enerjinin və psixoloji vəziyyətin bərpasına səbəb olur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının Sağlamlığın qorunması hüququ

adlanan 41-ci maddəsinin də təminatı mütləq qaydada birbaşa ekoloji hüquq qaydasına əməl olunmasından aslıdır. Bu nümunələri digər normativ-hüquqi sənədlərə istinad etməklə də sıralaya bilərik. Məsələn Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa [4] nəzər salsaq, görürük ki, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı kimyəvi-sintetik (süni) maddələr tətbiq edilmədən kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi və heyvanlarının yetişdirilməsi, habelə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının istehsalı, emalı, dövriyyəsi və sertifikatlaşdırılması kimi ifadə olunub. Hazırkı şəraitdə ekoloji hüquq qaydalarına riayət olunmadan bu mümkünsüz olacaq. Ekoloji təmiz olmayan məhsul isə növbəti mərhələdə Qida təhlükəsizliyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu [7] ilə qorunan insanların sağlam qidalanmaq hüququnun pozulması ilə nəticələcək.

V. Nəticə

Ətraf mühitin mühafizəsi və insan hüquqlarının müdafiəsinin qarşılıqlı əlaqəsi həm də ekoloji hüquqların təmini məsələsini ön plana çəkir. Belə ki, İnsan Hüquqları Komissiyası özünün 6 mart 1990-cı il tarixində qəbul etdiyi İnsan hüquqları və Ətraf mühit adlı Qətnaməsində ətraf mühitin mühafizəsi ilə insan hüquqlarının müdafiəsi arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu xüsusi olaraq qeyd etmişdir [5, s. 271]. Məqalədə araşdırma predmeti ilə əlaqədar müxtəlif nümunələrdə qeyd edilən mövqelər əsaslandırmağa çalışılıb. Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun hansı kateqoriyadan olan insan hüquqlarına aid edilməsi ətrafında mübahisələr hələ də akademik müstəvidə mübahisə predmeti olaraq qalır. Bir qrup alimlər onu ikinci nəsil – sosial, mədəni, iqtisadi hüquqlara aid edirlər, başqa bir qrup alimlər isə onu üçüncü nəsil – kollektiv hüquqlara aid olduğunu iddia edirlər. Biz də hesab edirik ki, konstitusion hüququmuz olan sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun kollektiv hüquqlar təsnifatına daxil edilməsi daha doğrudur. Birinci nəsil hüquqlardan hesab olunan yaşamaq hüququnun isə sağlam ətraf mühit olmadan təmin edilməsi mümkünsüzdür.

Diqqət çəkilməli olan xüsusi məqamlardan biri əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti və hüquq mədəniyyəti ilə ekoloji mühit arasında düz mütənəsibliyin olmasıdır. Belə ki, tədqiqatlar və müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti və hüquq mədəniyyəti nə qədər yüksək olursa ətraf mühitin qorunması tədbirləri bir o qədər effektiv və nəticə yönümlü olur.

Ətraf mühitin effektiv qorunmasında beynəlxalq təşkilatların rolu danılmazdır. Çünki geniş və böyük maliyyə tutumlu tədqiqatlar qlobal və regional informasiyaların mübadiləsi və ekoloji monitorinqinin keçirilməsini tələb edir ki, bu da beynəlxalq əməkdaşlığı qaçılmaz edir. Digər bir tərəfdən qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərin tələblərinin yerinə yetrilməsinə nəzarət etmək də lazımdır ki, bunu da ancaq beynəlxalq təşkilatlar vasitəsi ilə həyata keçirmək mümkündür.

Dünyada tanınmış ekoloq alimlərdən biri olan Barry Commoner tərəfindən yazılmış *The Closing Circle, Nature, Man & Technology* kitabında ekologiyanın 4 qanunu (prinsipini) qeyd edir ki, onlardan biri də Pulsuz nahar deyərək bir şey yoxdur müddəsidir [8]. Alim ekologiyanın dördüncü qeyri-rəsmi qanunu ilə ifadə edir ki, təbiətin istismarı həmişə ekoloji xərc daşıyır. Bu kontekstdə hesab edirik ki, planetimizi çirkləndirərək insanların və ümumilikdə bütün digər canlıların yaşamaq hüququna qəsd edən bütün subyektlər nəticələrin aradan qaldırılması üçün çirklilik fəaliyyətlərinin həcminə görə maddi cavabdehliklərini hiss etməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin tənzimlənməsi, ətraf mühitin qorunması sahəsində kompleks tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin birbaşa təşəbbüsü ilə 10-larla qanun qəbul edilib, 16 Dövlət Proqramı icra olunub, 7 Dövlət Proqramı isə icra olunmaqdadır. İnzibati və Cinayət Məcəllələrinə əlavə və dəyişikliklər edilərək ekoloji hüquqpozmalara qarşı mübarizədə daha effektiv məzmunlar formalaşdırılmışdır. Respublikada həyata keçirilən dövlət siyasətinə ictimai birliklər və fondlar da öz töhfəsini verməkdədir. Nümunə olaraq Azərbaycan Respublikasının birinci Vitse Prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın bu sahədə misilsiz zəhmətini qeyd edə bilərik. Belə ki, Mehriban xanım Əliyevanın ideya müəllifi və təşkilatçısı olduğu hərəyə bir ağac əkək devizi ilə keçirilən ümumrespublika aksiyalarda milyonlarla yeni ağac və kol bitkiləri əkilib. 2011-ci il iyulun 12-də Leyla xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə təsis olunan IDEA (Ətraf Mühitin Mühafizəsi Naminə Beynəlxalq Dialoq) İctimai Birliyi fəaliyyəti də

təqdirəlayiq qiymətləndirilməlidir. Birlik tərəfindən ekoloji sahədə həyata keçirilən marifləndirici tədbirlər, təşkil olunan yerli və beynəlxalq müzakirələr, geniş cəmiyyət üzvlərinin istirahət və sağlamlığına yönələn (abad yaşıl məhəllələr, təmiz və pulsuz çimərliklər və s.) lahiyələr Azərbaycan cəmiyyətində ekoloji şurun formalaşmasında, ekoloji mədəniyyətin inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının (UN FCCC) 11-22 noyabr 2024-cü il tarixində Azərbaycan Respublikasında keçiriləcək planetar əhəmiyyətə malik Tərəflər Konfransının 29-cu (COP 29) iclası cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin qlobal səviyyədə olan yüksək nüfuzunun bir göstəricisi olmaqla yanaşı, eyni zamanda məhz cənab Prezidentimizin rəhbərliyi altında respublikamızda ekologiya sahəsində həyata keçirilən siyasətə verilən yüksək qiymət kimi də dəyərləndirilə bilər.

Unutmamalıyıq ki, ətraf mühitin qorunması hər bir şəxsin borcudur (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 78). Ətraf mühiti qorumaqla, ekoloji hüquq qaydalarına əməl etməklə biz eyni zamanda özümüzü və gələcəyimizi qorumuş oluruq. Bu bizim konstitusiyon hüquqi borcumuz olduğu kimi, həm də milli mənəvi borcumuz olmalıdır. IDEA təşkilatının şuarı ilə desək: Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi hər birimizin IDEA-sı olmalıdır”.

Təkliflərimiz isə bunlardan ibarətdir:

1. Ətraf mühitin mühafizəsi, təbii resuslardan rəşional istifadə sahəsində inzibati nəzarət metodları daha təkmilləşdirilməli, ekologiya əleyhinə cinayətlərin sanksiyaları isə daha da sərtləşdirilməli;
2. Ekoloji marifləndirmə işləri daha da genişləndirilməli, ekoloji sahədə fəaliyyət göstərən QHT-lər motivasiya olunmalı;
3. Ekoloji maraqlar iqtisadi maraqlar dillemasında dövlət elə bir siyasət həyata keçirməlidir ki, ekoloji maraqlar iqtisadi maraqların daxilinə implant edilsin;
4. Ətraf mühitin effektiv qorunması, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində elmi araşdırmalara geniş yer ayrılmalı, maliyyə yardımları və digər həvəsləndirici addımlar atılmalı, ixtisaslı kadr (ekoloq hüquqşünas, ekoloq mühəndis, ekoloq jurnalist və s.) hazırlığı genişləndirilməli;
5. Təbiəti mühafizə sahəsində səmərəli nəticə əldə etmək, ekoloji marifləndirmə tədbirlərinin kütləvi xarakter daşmasını təmin etmək, bürün sübyektlərin təbiəti mühafizə tədbirlərinə cəlb etmək üçün qanunvericilik bazası stimullaşdırıcı normalar ilə zənginləşdirilməli;
6. Planetimizi çirkləndirərək insanların, ümumilikdə bütün canlıların yaşamaq və digər hüquqlarına birbaşa və ya dolayısı ilə qəsd edən bütün subyektlər törətdikləri əməllərin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün çirklilik fəaliyyətlərinin (vurduqları ziyanın) həcminə görə maddi (və s. məsuliyyət) məsuliyyətə cəlb olunmalarının real, işlək mexanizmləri işlənib hazırlanmalıdır.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Aliyev A.I. Human rights. Textbook. Baku, 2013 – 506 p (in Azerbaijani / Əliyev Ə.İ. *İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı. - 2013. - 506 s*).
2. Barry Commoner. The Closing Circle: Nature, Man & Technology Paperback . – Dover Publications; Reprint edition (March 18, 2020). - 352 pages.
3. Dalia Streimikiene, Asta Mikalauskiene. Climate Change and Sustainable Development Mitigation and Adaptation. - Published May 27, 2024 by CRC Press. - 238 Pages.
4. General comment No. 36 on article 6: right to life. URL: <https://www.ohchr.org/en/calls-for-input/general-comment-no-36-article-6-right-life> (last access: 24.12.23).
5. Pankaj Gupta. Environmental Health and Occupational Safety. - Published June 3, 2024 by CRC Press. - 276 Pages.
6. Portillo Cáceres and Others v. Paraguay, CCPR/C/126/D/2751/2016, Communication 2751/2016. URL: <https://www.escri-net.org/caselaw/2020/portillo-caceres-and-others-v-paraguay-ccprc126d27512016-communication-27512016> (last access: 02.06.24).
7. The Constitution of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*). URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (last access: 24.04.23).

8. The Criminal Code of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi*). URL: <https://e-qanun.az/framework/46947> (last access: 22.07.24).
9. The European Convention on Human Rights (in Azerbaijani / *İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası*). URL: <https://e-qanun.az/framework/1405> (last access: 01.05.24).
10. The Law on Ecological agriculture (in Azerbaijani / *Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında AR Qanunu*). URL: <https://e-qanun.az/framework/15321> (last access: 02.06.24).
11. The Law on Food safety (in Azerbaijani / *Qida təhlükəsizliyi haqqında AR Qanunu*). URL: <https://e-qanun.az/framework/49857> (last access: 15.06.24).
12. The State Programmes on Ecology (in Azerbaijani / *Ekologiya sahəsində Dövlət Proqramları*). URL: <https://eco.gov.az/az/ekoloji-siyaset/dovlet-proqramlari> (last access: 22.02.24).
13. TOP 5 most polluting countries. URL: https://www.activesustainability.com/environment/top-5-most-polluting-countries/?_adin=11734293023 (last access: 11.08.24).
14. UNDP. Pollution Action Note – Data you need to know. URL: <https://www.unep.org/interactives/air-pollution-note/> (last access: 14.07.24).
15. United Nations Framework Convention on Climate Change. URL: <https://unfccc.int/about-us/about-the-secretariat> (last access: 15.07.24).

THE RIGHT TO LIFE IN AN ENVIRONMENTAL CONTEXT

DASHGIN GANBAROV¹

Summary

In the article, the right to life, which is one of the basic human rights, is viewed from different perspectives and the forms of environmental influence on this right are analyzed. The importance of following the rules of environmental law for the quality protection of the right to life, which is the highest human right, was substantiated, and effective proposals were put forward for the regulation of nature-society relations. At the same time, the article emphasizes the place and importance of environmental security in the national security system. In the study, the importance of international cooperation of states in protecting the environment, which does not recognize any state borders, is justified. The importance of the United Nations Framework Convention on Climate Change (UN FCCC) and its highest decision-making body, the Conference of the Parties (COP), has been highlighted in protecting our planet's ecosystem. The article analyzes the environmental policy implemented in the Republic of Azerbaijan, and draws attention to the activities of public groups, NGOs and foundations.

Keywords: *human rights, right to life, environmental standard, IDEA, UN FCCC, COP, environmental crime, environmental law.*

---

¹ PhD in Law, Assoc. Professor / Baku State University / email: dashqin.bsu@gmail.com

ПРАВО НА ЖИЗНЬ В ЭКОЛОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ

ДАШГЫН ГАНБАРОВ¹

Резюме

В статье право на жизнь, являющееся одним из основных прав человека, рассматривается с разных позиций и анализируются формы воздействия окружающей среды на это право. Обоснована важность соблюдения норм экологического права для качественной защиты права на жизнь, являющегося высшим правом человека, и выдвинуты эффективные предложения по регулированию отношений природы и общества. При этом в статье подчеркивается место и значение экологической безопасности в системе национальной безопасности. В исследовании обоснована важность международного сотрудничества государств в охране окружающей среды, не признающего никаких государственных границ. Важность Рамочной конвенции Организации Объединенных Наций об изменении климата (РКИК ООН) и ее высшего директивного органа, Конференции Сторон (КС), была подчеркнута в защите экосистемы нашей планеты. В статье анализируется экологическая политика, реализуемая в Азербайджанской Республике, и обращается внимание на деятельность общественных групп, НПО и фондов.

Ключевые слова: права человека, право на жизнь, экологический стандарт, IDEA, ООН РКИК, КС, экологическое преступление, экологическое право.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

---

¹ Кандидат юридических наук, доцент / Бакинский Государственный Университет / email: dashqin.bsu@gmail.com

MƏDƏNİ SOYQIRIMI: ANLAYIŞI VƏ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

LEYLA HƏŞİMOVA¹

Annotasiya

Məqalədə mədəni soyqırımın anlayışı və əsas xüsusiyyətləri hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi, beynəlxalq praktika və mühüm beynəlxalq normalar əsasında geniş təhlil edilir. Göstərilənlərə əsasən qeyd edə bilərik ki, mədəni soyqırımı mahiyyət etibarilə soyqırımı cinayətinin bir növü kimi qiymətləndirilə bilər. Mədəni soyqırımın əsas xüsusiyyətləri kimi onun vahid niyyətlə törədilməsi çıxış edir. Belə ki, mədəni irsin, mədəni sərvətlərin və ya obyektlərin, habelə onların saxlandığı yerlərin məhv edilməsi, onlara ziyan vurulmasında əsas niyyət kimi həmin mədəni irsin aid olduğu qrupun izlərinin aradan götürülməsi dayanır. Mədəni soyqırımına xas olan əsas əlamətlərdən daha biri isə müvafiq əməlin törədilməsi zamanı ictimai təhlükəli əməllə zərər vurulan obyektlərin həmin qrupa aid olması ilə əlaqədardır. Mədəni soyqırımı özündə ehtiva edən əməllərin dairəsi geniş şəkildə təsbit olunmalıdır. Buraya mədəni irsin, mədəni irs nümunələrinin, mədəni irs nümunələrinin saxlandığı yerlərin, qrupa məxsus muzey, kitabxana, tarixi abidələrin, qrupun dilində olan materialların məhv edilməsi, onlara məxsus adət-ənənələrin, incəsənət və folklor nümunələrinin, ənənəvi biliklərin, yaşayış qaydaları və onları identifikasiyaya imkan verən geyimlər və s.-dən istifadənin qadağan edilməsi aid edilməlidir.

Açar sözlər: mədəni soyqırımı, beynəlxalq hüquq, beynəlxalq cinayət, ictimai təhlükəli əməl, mədəni irs, beynəlxalq hüquqi tənzimləmə, beynəlxalq sənədlər, beynəlxalq ictimaiyyət, hərbi konflikt, hüquqi məsuliyyət, hüquq pozuntusu.

I. Giriş

Beynəlxalq hüquqda ən ağır cinayətlərdən biri hesab olunan soyqırımı cinayəti öz spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən bəşəriyyətin ən ağır beynəlxalq cinayəti hesab oluna bilər. Ötən əsrdən etibarən ideyası təkmilləşən və beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini cəkmən soyqırımı ilə mübarizə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra aktivləşmiş, əsas müzakirə mövzularından birinə çevrilmişdir. Bu cinayət ictimai təhlükəliliyində xüsusi hal bir qrupun təmamilə məhv edilməsi niyyətidir. Bu cinayətin əsas fərqləndirilən növlərindən biri isə mədəni soyqırımıdır. Burada əsas diqqət nəzərə çarpan məqam soyqırımının törədilməsində obyekt və niyyətdə qismən fərqlilik mövcud olur. Mədəni soyqırımına anlayış verilməzdən öncə soyqırımı cinayətinə nəzər yetirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Adsız beynəlxalq cinayət olan soyqırımı konsepsiyasının hazırlanması, onun məzmununun müəyyən edilməsi, ən əsası isə bu əməllərə görə ən ağır cinayətlərdən biri kimi onun statusunun müəyyən edilməsi məşhur və görkəmli Amerikalı alim Rafael Lemkinin bir başa elmi fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Məhz bu, xüsusilə ağır ictimai təhlükəli əmələ anlayış verilmiş və soyqırımı olaraq adlandırılmışdır [9, s. 227]. Göründüyü kimi akademik mühitdə də bu istiqamətdə müxtəlif araşdırmalar olsa da ötən ilin ikinci rübünədək hələ soyqırımı ifadəsinə belə rast gəlinmirdi. Məhz bu cinayətin bəşəriyyətin ən ağır cinayəti olaraq identifikasiyaya verilməsi və bunun üzərində diqqətin artırılması qeyd olunan istiqamətdə inqilabi dəyişikliklərin başlanğıcı oldu.

Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında beynəlxalq Konvensiyanın 1948-ci il 9 dekabr tarixində BMT çərçivəsində qəbul edilməsi bu məsələyə universal diqqətin göstəricisi və proseslərin hüquqi əsasının qoyulmasının əyani təzahürü oldu. Sevindirici haldır ki, bu Konvensiya ilə məhz soyqırımı cinayətinə anlayış verilmişdir. Soyqırımı cinayətinə verilmiş anlayışa əsasən, o hər hansı qrupun təmamilə və ya bir hissəsinin məhv edilməsi üçün törədilən ictimai təhlükəli əməlləri ifadə edir. Bu qruplar kimi milli, etnik, irqi və ya dini qruplar Konvensiyada təsbitini tapmışdır. İctimai təhlükəli əməllər qismində isə qrup üzvlərinin bu niyyətlə öldürülməsi, onların sağlamlıqlarına

¹ Bakı Dövlət Universiteti / email: hashimova_leyla@yahoo.com

ciddi ziyan yetirilməsi, onların məhvinə gətirib çıxaracaq şəraitin yaradılması həmin qruplarda nəsil artımının qarşısını alan fəaliyyətin həyata keçirilməsi göstərilmişdir [3]. Göründüyü kimi soyqırımı cinayətini əhatə edən ictimai təhlükəli əməllərin əhatə dairəsi olduqca genişdir. Məhz verilmiş anlayışdan da, həmin Konvensiyanın hüquqi məzmunundan da o da aydın olur ki, bu cinayətlərin tövsifi üçün əsas əməlin törədilməsi və niyyətin mövcudluğudur. Bunun xüsusi vurğulanmasının səbəbi odur ki, məhz mədəni soyqırımında hüquqi tənzimlənməsində eyni məsələyə rast gəlinir. O da qeyd edilməlidir ki, verilmiş anlayışda qrupların dairəsi dar yanaşma ilə müəyyən olunmuşdur. Bu gün danılmaz faktır ki, müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə insanları bir araya toplayan qrupların da soyqırımına məruz qalması ehtimalı olduqca yüksəkdir.

Soyqırımına İkinci Dünya Müharibəsindən sonra BMT səviyyəsində anlayış təsbit edən beynəlxalq Konvensiya hazırlansa da mədəni soyqırımına dair belə yanaşma sərgilənməmişdir. Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, mədəni irsin, mədəni sərvətlərin, hətta bütöv bir mədəniyyətin tam və ya hissəvi şəkildə məhvə dair təhdid kimi çıxış edən mədəni soyqırımının anlayışı bugünədək normativ hüquqi aktlarda təsbit olunmamışdır. Bir sözlə mədəni soyqırımı və onunla mübarizə beynəlxalq ictimaiyyət, dünya dövlətləri tərəfindən tənzimlənməsindən yan keçilmiş məsələ kimi qalmaqdadır. Bu məsələnin 1948-ci illərdə qəbul edilmiş Konvensiyada da tənzimlənməməsi həmin Konvensiyanın çatışmazlığı kimi qəbul edilə bilər [10, s. 27-28]. Bu isə xüsusilə təhlükəli bir çatışmazlıq olub, bu niyyətə sahib olan subyektlər və ya subyektlər dairəsinin məsuliyyətdən yayınmaqla öz niyyətlərinə çatmalarına hüquqi imkan yaradır. Yəni həqiqətən də baş verən konfliktlər kontekstində mədəni irsə bu cür xüsusilə ağır təhlükə yaratması halı bu qədər öndə ola-ola mədəni soyqırımın beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin həyata keçirilməməsi, həqiqətən də mədəni irs obyektlərinin mühafizəsinin, xüsusilə də hərbi konfliktlər dövründə hüquqi mühafizəsinin təmin edilməsinə dair əsaslı şübhələr yaradır.

II. Mədəni soyqırımın əsas xüsusiyyətləri: nəzəri və praktiki məsələlər

Onu da qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, Rafael Lemkin mədəni soyqırımı ifadəsinin əsasını qoyan və onun əsas konsepsiyasını işləyib hazırlayan alimdir. Məhz onun hərtərəfli tədqiqatları mədəni soyqırımının da soyqırımının bir növü olaraq beynəlxalq səviyyədə xüsusilə ağır ictimai təhlükəliliyini isbat edir.

Məhz elə bu halla bağlı hüquq ədəbiyyatında qeyd olunmuşdur ki, 1948-ci il Konvensiyası qəbul ediləndə Lemkin tərəfindən fiziki və mədəni soyqırımına dair fərqli beynəlxalq hüquqi tənzimlənmənin həyata keçirilməsi irəli sürülmüşdür. Hətta. Bunun üçün əsaslandırılmışdır və müvafiq konsepsiya da hazırlanmışdır. O da qeyd edilmişdir ki, Lemkin tərəfindən mədəni soyqırımı ifadəsinin irəli sürülməsi də 1940-cı illərə təsadüf edir [6, s. 67-69]. Qeyd olunanlardan da göründüyü kimi əslində beynəlxalq Konvensiyanın hazırlığı dövründə akademik əsası qoyulmuş bu konsepsiya nəzərə alınmaqla beynəlxalq hüquq normalarının müəyyən edilməsi daha səmərəli bir tənzimlənmənin yaradılması üçün əsas olardı. Bu gələcək hüquqpozuntuları və hüquqi məsuliyyətdən boyun qaçırmaqların istisna olunmasına dair hüquqi mexanizmlərin normativ əsası olmaqla münasibətlərin tənzimlənməsinə müsbət töhfəsini vermiş olardı.

Hüquq ədəbiyyatında o da qeyd edilir ki, beynəlxalq hüquqi tənzimlənməyə nəzər saldıqda mədəni soyqırımı soyqırımının digər növlərində ayrı kateqoriya kimi nəzərə alınması vacibdir. Mədəni soyqırımı isə müvafiq qrupun sistemli və qəsdən olmaqla həm maddi mədəni sərvətlərin maddi və ya qeyri maddi olmasından asılı olmayaraq məhv edilməsini özündə ehtiva edir [2, s. 374]. Verilmiş anlayışla razılaşmaq mümkündür. O da qeyd edilməlidir ki, burada qeyd edilməsə də məhz mədəni soyqırımında da əsas faktorlardan biri niyyətin mövcud olmasıdır. Yəni mədəni sərvətlərə zərər vurmağa yönəlmiş elə əməllə mədəni soyqırımı kimi qiymətləndirilir ki, burada əsas məsələ mədəni sərvətlərin müəyyən etnik qrupa aid olması səbəbindən törədilir.

Məhz qeyd etdiyimiz kimi mədəni soyqırımına dair beynəlxalq normativ sənədlərdə konkret hüquqi anlayış təsbit edilməsinə rast gəlinmir. Lakin İqtisadi və Sosial Şuranın Soyqırımı üzrə Ad-hok Komitəsi tərəfindən konvensiya layihəsi hazırlanmışdır. Həmin konvensiya layihəsinin üstün cəhətlərindən biri odur ki, məhz burada qeyd edilir ki, mədəni soyqırımı müvafiq qrupa tamamilə və qismən öz dillərindən məişətdə, gündəlik həyatda qadağan edilməsi və həmin dildə təhsil almaq, dövrü nəşrlərin həyata keçirilməsinin qadağan edilməsi aid edilir. O cümlədən müəyyən qrupa məxsus tarixi,

mədəni obyektlərin, abidə, kitabxana və muzey kimi tikililərin həmin qrupa aid olması səbəbindən dağıdılması və ona zərər yetirilməsi də mədəni soyqırımı əməlini ehtiva edən ictimai təhlükəli əməl kimi təsvir edilir [4]. Verilmiş anlayış geniş məzmunlu olub qəbul edilə bilər. Bu anlayışla ictimai təhlükəli əməllərin konkret dairəsi və əməlləri mədəni soyqırımı kimi qiymətləndirməyə imkan verən əsas əlamətlər təsbit olunmuşdur.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, BMT Baş Assambleyasında müzakirə olunan soyqırımına dair sənədin ilkin layihələrində soyqırımı cinayətini əhatə edən əməllə dairəsinə soyqırımı cinayətini xarakterizə edən əməllərin də daxil edildiyi məlumdur. Buna baxmayaraq, dövlətlər məhz mədəni soyqırımına dair beynəlxalq sənədin və ya hər hansı normanın qəbul edilməsindən sonra baş verə biləcək hüquqi nəticələri təhlil etməsindən sonra bu aktların qəbul edilməsindən yan qaçmağı bacarmışlar. Məhz elə buna görə də, hələ də mədəni soyqırımına dəqiq anlayışı təsbit edən beynəlxalq akt yoxdur. Bir sözlə mədəni soyqırımının beynəlxalq hüquqi tənzimləməsinin aparılmaması böyük siyasi güclərin maraqları ilə əlaqələndirilir [8, s. 64-67]. Çünki, məlum faktıdır ki, dövlətlərin hərəkətlərini və ya hərəkətsizliyinin ağır nəticələrə səbəb olduğu mədəni soyqırımına dair əməllər bir çox hallarda böyük siyasi güclər tərəfindən həyata keçirilir. Daxili dövlət siyasətlərinin ana xəttini müəyyən etnik qrupların özünü identifikasiyaya imkan verən mədəni obyektlərinin məhv edilməsi təşkil edən belə əməllərə hüquqi qiymət verilməsi zamanı, bu hərəkət və ya hərəkətsizliklərin mədəni soyqırımı kimi tövsif edilməsi istisna edilir.

Ümumilikdə mədəni soyqırımı təşkil edən əməlin hədəf obyekti mədəni irs nümunələri və mədəni obyektlərdir. Onların məhv edilməsində isə əsas niyyət xüsusi əlamətlərə malik olan və ya seçilən qrupun mədəniyyətini məhv etmək və onların istinad mənbələrini aradan qaldırılması ilə bağlıdır. Bu isə bir çox hallarda xalqların assimilyasiyası və etnik qrupların öz spesifik xüsusiyyət, yaşayış tərzi və mədəniyyətlərini itirməklə ümumi xalqa qarışmalarına səbəb olur. Maraqlısı odur ki, bəzi mənbələrdə etnosid və mədəni soyqırımı fərqləndirilir. Ədəbiyyatda qeyd olunmuşdur ki, xalqların assimilyasiyasına səbəb ola biləcək hərəkətlərin həyata keçirilməsi əslində mədəni soyqırımının ayrı bir təzahür formasıdır. Yəni mədəni soyqırımının bir növü kimi qəbul edilməlidir. Məhz elə bu səbəbdəndir ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünya nizamına təsir gücünə malik böyük dövlətlər vaxtilə onlara məxsus müstəmləkələrin müstəqilliyinin qarşısını almaq məqsədilə belə ictimai təhlükəli addımların atılmasını həyata keçirmişlər. Hətta post-müstəmləkə dövründə bu yollara əl atmağı davam etdirmişlər. Məhz bu səbəbdən də mədəni soyqırımına dair hüquqi tənzimləmənin formalaşması mümkün olmamışdır [11, s. 38]. Göründüyü kimi qrupun bütün üzvlərinin qətl edilməsi kimi, həmin qrupa məxsus mədəni irsin də məhv edilməsi ağır nəticələrə səbəb olur. Soyqırımı cinayətini təşkil etmək üçün niyyətin əsas olduğunu daha əvvəldə qeyd etmişdik. Məhz burada əsas məqam ondan ibarətdir ki, həm soyqırımı cinayətində, həm də mədəni soyqırımında ictimai təhlükəli əməli törədən subyektin niyyəti eyni olur. Ədəbiyyatda bu barədə qeyd olunur ki, mədəni soyqırımı etnosiddən daha geniş anlayış olub, daha çox ictimai münasibətləri öz dairəsində birləşdirir. Məsələn ondan ibarətdir ki, soyqırımına dair Konvensiyanın müzakirəsi prosesində mədəni soyqırımına dair elmi əsaslandırılmış fikirlər irəli sürülsə də, heç biri qəbul edilməmişdir. Söz sahibi dövlətlər kütləvi qətləmlərlə mədəni irs nümunələrinin məhv edilməsi əməllərinin eyni aspektdə qiymətləndirilməsini ədalətli olmadığını müdafiə etmişlər. Məhz buna görə də, mədəni soyqırımının beynəlxalq sənədə əlavə edilməsinin qarşısını almağa nail olmağı bacarmışlar [11, s. 36-39]. Bu hissədə qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, məhz bir qrupun məhv edilməsi və izlərinin silinməsi məqsədilə həmin qrupa məxsus mədəni irsin məhv edilməsi, saxtalaşdırılması və ya ona ziyan vurulması ən az həmin qrupun üzvlərinin öldürülməsi qədər ictimai təhlükəlidir. Həmin qrupun üzvlərinin hamısının öldürülməsi ilə qrupa məxsus mədəni irsin məhv edilməsi eyni nəticə ilə yekunlaşır. Hər ikisində qrup mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmir. Birində fiziki olaraq qrup yox olsa da, digərində assimilyasiya edir və öz milli kimliyini itirir. Bununla da öz mövcudluğuna son verir.

Ədəbiyyatda bir çox aspektdən mədəni soyqırımının konvensiyanın yekun mətnində yer almamasına dair bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Ədəbiyyatda qeyd edilir ki, etnik azlıqların hüquqlarının müdafiəsi üçün əsas olacaq mədəni soyqırımının təsbit edilməməsi səbəbi müstəmləkə ölkələrinin fəaliyyətini əlaqələndirir. Maraqlıdır ki, heç bir aktda mədəni soyqırımının dair norma qəbul edilməmişdir. Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın

müzakirələri zamanı kommunist və ərəb ölkələri Konvensiyada mədəni soyqırımının təsbiti ilə bağlı öz razılıqlarını ifadə etmişlər. Avropa və Amerika ölkələri isə qətiyyətlə bunun əleyhinə çıxaraq qeyd olunan normalarının təsbit edilməməsinə nail ola bilmişlər [12, s. 1014-1015].

Göründüyü kimi mədəni soyqırımının təsbiti etnik qrupların və yerli xalqların hüquqlarının müdafiəsi baxımından xüsusi əhəmiyyətlidir. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, məhz soyqırımına dair aktın qəbul edilməsindən sonra yerli xalqların hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq müzakirələrdə etnik qrupların assimilyasiyasını sürətləndirmək məqsədi ilə onlara məxsus mədəni obyektlərin və onların özlərini identifikləşdirməyə imkan verən mədəni irs nümunələrini məhv edilməsi məsələsi geniş müzakirələrə çıxarılmışdır. Hətta yerli xalqların hüquqlarının müdafiəsi kontekstində belə əməllərə ictimai təhlükəli yanaşma göstərilməsinə dair müzakirələr belə aparılmışdır [1, s. 26-29]. Qeyd olunan istiqamətdən işlər aparılmasının özü belə bir daha mədəni soyqırımının müxtəlif hüquqi aspektlərdən əhəmiyyətini göstərir.

Mədəni soyqırımını soyqırımın bir növü kimi qəbul edən tədqiqatçılar olduğu kimi, bunun əksinin də əleyhdarları da mövcuddur. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, R.Lemkinin mədəni soyqırımını soyqırımın bir hissəsi kimi qəbul edilməsinə dair konsepsiyası əsasında formalaşmış ideyalar ağılabatan olsa da, kütləvi qətləmlərin və subyektlər çoxluğunun məhv edilməsinə yönəlməmiş hərəkətin soyqırımı kimi qəbul edilməsi yolverilməzdir. Ona görə də, mədəni soyqırımı soyqırımının tərkib hissəsində onun bir növü kimi nəzərə alınaraq təhlil edilməməlidir [7, s. 21-23]. Qeyd olunan mövqe ilə razılaşmayaraq qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, xüsusi bir qrupun məhv edilməsi və dünya üzərindən izlərinin silinməsi üçün onların kütləvi şəklində qətləmindən əlavə olaraq, onlara məxsusluğu bilinən mədəni obyektlərindən darmadağın edilməsi lazım gəlir. Çünki əsas niyyətin qrupun məhv olması, bu ictimai təhlükəli əməlin nail olunacaq son nəticəsi qrupun izlərinin silinməsidir. Bunun üçün isə bir qayda olaraq onlara məxsus bütün mədəni irsin məhv edilməsi və ya saxtalaşdırılması lazım gəlir.

Soyqırımına dair Konvensiyasının müzakirələri prosesində də mədəni soyqırımına dair dövlətlər tərəfindən irəli sürülmüş mövqelərin birinin qeyd edilməsi yerinə düşərdi. Belə ki, həmin məsələ üzrə keçirilmiş iclasların birində qeyd edilmişdir ki, fiziki soyqırımının daha ağır cinayət kimi təzahür edildiyi faktı ilə razılaşmaq lazımdır. Lakin bu isə mədəni soyqırımının ictimai təhlükəli olmadığını və ya fiziki soyqırımından daha az ictimai təhlükəli olduğunu deməyə imkan vermir [5, s. 203]. Qeyd edilən fikirlə razılaşmaq mümkündür. Çünki, fiziki soyqırımı daha dəhşətli əməlləri təzahür etdirir. Burada dəhşətli dedikdə, qeyri-insani və xüsusi təhlükəli əməllərdən söhbət gedir. Çünki mental olaraq hansısa obyektin məhvinə nisbətə insanların ölümü daha ağır və dəhşətli olaraq özünü biruzə verir. Lakin mədəni irsin məhv edilməsi və ona zərər vurulması isə çox böyük ictimai təhlükəliliyi ilə seçilir.

III. Nəticə

Göstərilənlərə əsasən qeyd edə bilərik ki, mədəni soyqırımı mahiyyət etibarilə soyqırımı cinayətinin bir növü kimi qiymətləndirilə bilər. Mədəni soyqırımın əsas xüsusiyyətləri kimi onun vahid niyyətlə törədilməsi çıxış edir. Belə ki, mədəni irsin, mədəni sərvətlərin və ya obyektlərin, habelə onların saxlandığı yerlərin məhv edilməsi, onlara ziyan vurulmasında əsas niyyət kimi həmin mədəni irsin aid olduğu qrupun izlərinin aradan götürülməsi dayanır. Mədəni soyqırımına xas olan əsas əlamətlərdən daha biri isə müvafiq əməlin törədilməsi zamanı ictimai təhlükəli əməllə zərər vurulan obyektlərin həmin qrupa aid olması ilə əlaqədardır. Mədəni soyqırımını özündə ehtiva edən əməllərin dairəsi geniş şəkildə təsbit olunmalıdır. Buraya mədəni irsin, mədəni irs nümunələrinin, mədəni irs nümunələrinin saxlandığı yerlərin, qrupa məxsus muzey, kitabxana, tarixi abidələrin, qrupun dilində olan materialların məhv edilməsi, onlara məxsus adət-ənənələrin, incəsənət və folklor nümunələrinin, ənənəvi biliklərin, yaşayış qaydaları və onları identifikləşdirməyə imkan verən geyimlər və s.-dən istifadənin qadağan edilməsi aid edilməlidir. Bu verilmiş anlayış daha təkmil anlayış kimi qəbul edilə bilər.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Benvenuto, J. "What does genocide produce? The semantic field of genocide, cultural genocide and Ethnocide in indigenous rights discourse", *Genocide Studies and Prevention*, Vol. 9, N. 2, pp. 26-40, 15 pages.
2. Bilsky L. Klagsbrun R. The Return of Cultural Genocide?, *The European Journal of International Law* Vol. 29 no. 2, 2018, 373-396 pp., 374 pages.
3. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf (last access: 15.07.24)
4. Economic and Social Council Ad Hoc Committee on Genocide 'Report of the Committee and Draft Convention Drawn up by the Committee' (5 April – 10 May 1948) UN doc E/794 17.
5. Eighty third meeting, held at Palais de Chaillot, Paris, on Monday, 25 October 1948 : [6th Committee, General Assembly, 3rd session] = Quatre vingt troisième séance, tenue à Palais de Chaillot, Paris, le lundi 25 octobre 1948, N. A/C.6/SR.83, 191-207 pp., 203 pages.
6. Irvin-Erriksen D. Raphaël Lemkin and the Concept of Genocide, 2016, 320 p.
7. Jones A. Genocide: A Comprehensive Introduction, 2006, 430 p., p.21-23
8. Kingston, L. "The destruction of identity: Cultural genocide and indigenous peoples", *Journal of Human Rights*, Vol. 14, N. 1, 2015, 63-83 pp., 21 pages.
9. Lemkin R. Genocide, *American Scholar*, Volume 15, no. 2, 1946, p.227-230, 227 pages.
10. Luck E. Cultural Genocide and the Protection of Cultural Heritage., *J. Paul Getty Trust Occasional Papers in Cultural Heritage Policy* number 2 2018, 35 pages., p. 27-28.
11. Moses D. Raphael Lemkin, Culture, and the Concept of Genocide, *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, 2012, 19-4 pp., 38 pages.
12. Morsink J. Cultural Genocide, the Universal Declaration, and Minority Rights, *Human Rights Quarterly* Vol. 21, No. 4 (Nov., 1999), pp. 1009-1060. 52 pages.

CULTURAL GENOCIDE: DEFINITION AND MAIN FEATURES

LEYLA HASHIMOVA¹

Abstract

In the article, the concept and main features of cultural genocide are widely analyzed based on the diversity of opinions in the legal literature, international practice and important international norms. Based on the above, we can note that cultural genocide can essentially be considered as a type of genocide crime. The main characteristics of cultural genocide are its perpetration with a single intention. Thus, the main intention in destroying and damaging cultural heritage, cultural resources or objects, as well as the places where they are kept, is to eliminate the traces of the group to which that cultural heritage belongs. One of the main signs characteristic of cultural genocide is related to the fact that the objects damaged by a socially dangerous act during the commission of the relevant act belong to that group. The range of acts that include cultural genocide should be broadly defined. This includes the destruction of cultural heritage, examples of cultural heritage, places where cultural heritage examples are stored, museums, libraries, historical monuments belonging to the group, materials in the language of the group, their customs, art and folklore examples, traditional knowledge, living rules and the opportunity to identify them. Prohibition of the use of revealing clothes, etc. should be included.

---

¹ PhD in Law / Baku State University / email: hashimova_leyla@yahoo.com

Keywords: *cultural genocide, international law, international crime, socially dangerous act, cultural heritage, international legal regulation, international documents, international community, military conflict, legal responsibility, violation of law*

КУЛЬТУРНЫЙ ГЕНОЦИД: ПОНЯТИЕ И ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ

ЛЕЙЛА ГАШИМОВА¹

Резюме

В статье широко анализируются понятие и основные признаки культурного геноцида на основе разнообразия мнений в юридической литературе, международной практики и важных международных норм. На основании предоставленной информации можем отметить, что культурный геноцид по сути можно рассматривать как вид преступления геноцида. Главной характеристикой культурного геноцида является его совершение с единым намерением. Так, основным намерением при уничтожении и повреждении культурного наследия, культурных ресурсов или объектов, а также мест их хранения является уничтожение следов группы, к которой принадлежит это культурное наследие. Один из основных признаков, характерных для культурного геноцида, связан с тем, что объекты, поврежденные общественно опасным деянием во время совершения соответствующего деяния, принадлежат к этой группе. Круг деяний, которые включают в себя культурный геноцид, следует определить в широком смысле. Сюда входит запрет на использование культурного наследия, образцов культурного наследия, мест хранения образцов культурного наследия, музеев, библиотек, исторических памятников, принадлежащих группе, материалов на языке группы, их обычаев, образцов искусства и фольклора, традиционных знаний, правил жизни и использование одежды и т.д., позволяющих их идентифицировать.

Ключевые слова: *культурный геноцид, международное право, международное преступление, общественно опасное деяние, культурное наследие, международно-правовое регулирование, международные документы, международное сообщество, военный конфликт, юридическая ответственность, нарушение закона.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.07.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

---

¹ Доктор философии по праву / Бакинский Государственный Университет / email: hashimova_leyla@yahoo.com

QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNUN TİBBİ-COĞRAFI ŞƏRAİTİNƏ MÜASİR EKOLOJİ VƏZİYYƏTİN TƏSİRİ VƏ XƏSTƏLİKLƏRİN YAYILMASINDA ROLU

SOLMAZ RZAYEVA¹

Annotasiya

Məqalədə Qarabağ iqtisadi rayonunun tibbi-coğrafi şəraitinə müasir ekoloji vəziyyətin təsiri və xəstəliklərin yayılmasında rolu tədqiq olunmuşdur. 30 il müddətində hərbi təcavüzkarlığın davam etməsinin ekocoğrafi mühitin çirklənməsinə səbəb olması, xüsusilə də atmosferin ekoloji vəziyyətinin gərginləşməsinin bütün təbii komponentlərə güclü təsiri şərh olunmuşdur. Ərazinin tibbi-coğrafi şəraiti, iqlim xüsusiyyətləri, hidroloji amillər, torpaq ehtiyatlarının işğal dövründə gərgin ekoloji vəziyyəti tədqiq olunmuş və insanların sağlamlığına təsiri nəticəsində xəstəliklərin lokalizasiya fərqləri öyrənilmişdir. Qarabağ iqtisadi rayonunun əhalisi arasında yayılan xəstəliklərin dinamikasının region daxili fərqləri xəritələşdirilmiş, əhali arasında xəstəliklərin lokalizasiyasına görə yayılmasının ArcGis proqram təminatında elektron bazası yaradılmış, xəstəliklərin əhalinin yaş və cins tərkibinə görə yayılmasının fərqli xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur.

***Açar sözlər:** Qarabağ, ekoloji vəziyyət, tibbi-coğrafi şərait, ətraf mühit, ekoloji gərginlik, xəstəliklərin yayılması, radiasiya problemləri.*

I. Giriş

Təbiət zəngindir və onun yeganə məqsədi insanlara xidmət etməkdir. Təbiətin bu qabiliyyəti insanlar tərəfindən vəhşicəsinə və məqsədyönsüz şəkildə istifadə edilmiş, ekoloji vəziyyət gərginləşmiş, çirklənmə prosesi çoxalmış və daha qabarıq şəkil almışdır. Təbiətin özünü müdafiə sistemi təbii ki, bu cür təzyiçə məruz qalaraq tab gətirməyəcək. Hazırda əhalinin tələbatları artaraq ətraf mühitin çirklənməsində rolu artmış və xəstəliklərin yaranması üçün zəmin yaratmışdır.

Əhalinin sağlamlığına coğrafi şəraitin müsbət və mənfi təsirlərini aşkar edərək patoloji vəziyyətlərin və xəstələnmələrin baş verməsinin mümkünlüyünü bir çox mütəxəssislər qeyd edirlər. Burada coğrafiya elminin üzərinə düşən vəzifə xəstəliklərin öyrənilməsinin coğrafi xüsusiyyətlərini - fiziki, iqtisadi və əhali coğrafiyası ətrafında cəmlənən bir çox məsələlərin öyrənilməsidir. Qarabağ iqtisadi rayonunun 30 il müddətində işğal altında qalması onun tibbi-coğrafi şəraitinin dəyişilməsinə səbəb olmuş, zəhərlənmiş atmosferin ekoloji vəziyyəti ətraf əraziləri də sanki xəstəlik ocağına çevirmişdir.

II. Mövzunun aktuallığı

Ətraf mühitin çirklənməsi və ekoloji vəziyyətin gərginləşməsinin xəstəliklərin yaranmasında rolu danılmaz faktıdır. Sosial-iqtisadi həyatın əsas sahələrindən olan əhalinin sağlamlığının qorunması mühüm amildir. Xəstəliklər və onların yayıldığı bölgələr hər zaman önəmli mövzulardan olub. Xüsusilə də Qarabağ iqtisadi rayonunun 30-ildən çox bir müddət ərzində ekoloji vəziyyətinin gərginləşməsinin ətraf mühitə təsiri, ərazinin ekocoğrafi şəraitinin tamamilə dəyişilməsi, tibbi-ekoloji vəziyyətin xəstəliklərin yayılmasında rolunun öyrənilməsi aktualdır.

III. Metod

Qarabağ zonasında otuz illik işğal dövründə vaxtı ilə ərazidə mövcud təsərrüfat obyektləri, şəhərlər, kəndlər, tarixi-mədəniyyət və təbiət abidələri tamamilə dağıdılmış, təbii sərvətlər, meşələr vəhşicəsinə talan edilmiş və ərazi ekoloji fəlakət zonasına çevrilmişdir. Təcavüzkar düşmən tərəfindən əraziyə vurulan

---

¹ Heydər Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun "Tibbi coğrafiya" şöbəsinin müdiri / Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru / email: solmaz-isaq@mail.ru

ziyanın keyfiyyət və kəmiyyətə öyrənilməsi üçün riyazi-statistik, kompleks təhlil, müqayisəli analiz, ekspert qiymətləndirilməsi kimi metodlara üstünlük verilmişdir.

IV. Elmi yenilik

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa-quruculuq işləri ilə yanaşı, iqtisadi, iqtisadi-coğrafi, sosial-demokratik, mədəni-tarixi, sağlamlığın qorunması istiqamətlərində öyrənilməsi aktual məsələdir. Hazırda Qarabağ iqtisadi rayonunun təbii-coğrafi şəraiti və təbii-ehtiyat potensialının öyrənilməsi onun təsərrüfat sisteminin bərpası, sənaye, kənd təsərrüfatı və sosial infrastruktur şəbəkəsinin yenidən elmi əsaslarla, yeni ekoloji tələblərə uyğun qurulması xəstəliklərin yayılmasında rolunun minimuma endirilməsini ön planda saxlamaq üçün tibbi-coğrafi tədqiqatlara böyük ehtiyac vardır.

V. Tədqiqatın şərh.

Son dövrlərdə ən əhəmiyyətli və bir çox sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, hərbi-strateji vəzifələrin həllinə əlverişli şərait yaradan əsas hadisə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsidir. XX əsrin sonunda postsovet məkanında yaranan ictimai-siyasi gərginlikdən istifadə edən qonşu Ermənistan əzəli Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal etdi. İşğal edilmiş torpaqlarımızda aparılan vandalizm və sivilizasiyanın məhvəyə yönəldilmiş siyasət onu göstərirdi ki, ermənilər bu torpaqların hərbi yolla alacağı vaxtı gözləyirlər. 2020-ci ilin 27 sentyabr - 8 noyabr tarixlərində aparılan Vətən müharibəsi dövründə Qarabağ işğalçılardan təmizləndi. Uzun illərdən bəri bu torpaqlarda yaşayan azərbaycanlılara qarşı genosid siyasəti aparmış insanlardan tarixi qisas alındı.

Hazırda Qarabağ ərazisində quruculuq işləri aparılır. Azad olunmuş ərazilərdə böyük inkişafın təməlləri atılır. Azərbaycan dövlətinin siyasəti qaranlıqdan doğan günəş tək hərəratı ilə Qarabağa yenidən can verir. Dövlətimizin qarşıya qoyduğu əsas vəzifə doğma torpaqlarımızda həyatın yenidən dirçəldilməsi və insanların doğma torpaqlarına qaytarılmasıdır. Azərbaycan öz ərazilərini işğaldan azad etdiyi kimi həmin əraziləri yenidən quraraq dünyanın ən gözəl guşələrindən birinə çevirməyi də qarşısına məqsəd qoyub və bu məqsəd istiqamətində inamla irəliləyir.

Tibbi-coğrafi şərait ölkə əhalisinin sağlamlıq vəziyyətini təyin edən tibbi və coğrafi amillərin (ekoloji və iqlim, sosial-iqtisadi, sosial-bioloji, tibbi təşkilati) birləşməsi və qarşılıqlı təsirdir. Bu şərtlər müəyyən bir ərazinin təbii, iqtisadi və sağlamlıq şərtlərinin dəyərlərini əks etdirən göstəricilərində ifadə olunur. Əsasən, bu şərtlərin formalaşması ayrı-ayrı fərdlərdən asılı olmayaraq baş verir, lakin müxtəlif kompleks tədbirlərin keyfiyyətə inkişafı ilə müəyyən bir ərazidə ən əlverişli tibbi və coğrafi şərait yaratmaq mümkündür [10].

Qarabağ ərazisində tibbi-coğrafi şəraitin formalaşmasının xüsusiyyətləri, iqlim şəraiti, landşaftı, təbii zonası, füsunkar təbiəti və xüsusi coğrafi mövqeyi ilə əlaqəli olmasıdır. Ekoloji vəziyyət, iqlim faktorları və sosial-iqtisadi amillərin mənfi təsiri fonunda tibbi-coğrafi vəziyyət gərginləşir. İqtisadi rayonun əhalisinin öz doğma yurd-yuvalarından ayrı düşməsi, məskunlaşdıqları ərazilərdə əlverişsiz ekoloji vəziyyətdə yaşamaları ətraf mühitin kəskin çirklənməsi ilə əlaqəli idi. Bu da əhalinin xəstələnməsinə daha çox təsir göstərərək, xəstəlik lokalizasiyaları və ölüm hallarının artmasına səbəb olurdu. Belə ki, köçkün düşmüş əhalinin məskunlaşdığı ərazilərdə tibb müəssisələri ilə təmin olunma və tibbi xidmətin keyfiyyəti çadır şəhərciklərində qanunauyğunluqlara cavab vermirdi. Bu səbəbdən də əhalinin sağlamlığını qorumaq üçün dövlətimiz tərəfindən müəyyən tədbirlər həyata keçirilirdi.

Bildiyimiz kimi Qarabağ iqtisadi rayonu 30 ildən artıq Ermənistanın təcavüzkar və işğalçılıq siyasətinə məruz qaldı. Bu müddət ərzində atəşkəs elan edilsə də, zaman-zaman cəbhə xəttində qısamüddətli döyüşlər baş verirdi, əsgərlər həlak olurdu, yaralanırdı, bəzən konflikt zonalarda yaşayan dinc insanlar da bu döyüşlərdə həyatlarını itirirdi. Müharibənin ilk beş ili boyunca Azərbaycanın Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş ərazilərindən bir milyona yaxın insan köçkün düşdü. Şəhərləri, rayonları, kəndləri işğal edilən bir milyon insan Azərbaycanın təhlükəsiz rayonlarında yerləşməyə məcbur oldu. İnsanlar on ildən artıq çadırdan, vaqonlardan, taxta komalardan ibarət düşərgələrdə yaşadı. Şəraitəzsizlik, qeyri-insani həyat şərtləri altında körpələrin doğulması, qocaların ölməsi, cavanların vaxtsız qocalması və s. belə bir şəraitdə yüz minlərlə uşaq normal təhsildən, rahat uşaqlıqdan

məhrum oldu. Normal tibbi yardımı olmayan düşərgələrdə insanlar müxtəlif xəstəliklərə yoluxdu, günvurmada, soyuqdan insanlar öldü. Əhalinin qaçqın düşdüyü ildə ölkəmizdə hər səkkiz nəfərdən biri qaçqın idi. Bütün bu faciələrə baxmayaraq, insanların dərdləri, ağrıları sanki dünyanın diqqətini cəlb edə bilmədi [13].

Qarabağın Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal nəticəsində didərgin düşmüş əhalisinin bir hissəsi Bakı, Sumqayıt, Bərdə, Ağcabədi, Saatlı, Sabirabad rayon və şəhər ərazilərində çadır düşərgələrində və İmişli rayonu ərazisində dəmir yolu üzərindəki yük vaqonlarında müvəqqəti məskunlaşmışdılar. Saatlı, Sabirabad, Yevlax, Bərdə, Biləsuvar rayonlarında köçkünlər həyat şəraiti ağır olan Bərdədəki beton zavodunun inzibati binasında yerləşmişdilər. Bu binalarda insan yaşayışı üçün demək olar ki, heç bir şərait yox idi, insanlar neçə illər beton döşəmələrdə yatmalı olublar. Köçkünlər köçürüləcəkləri günləri səbirsizliklə gözləyiblər. Qaçqın düşən əhalinin əsas problemləri işsizlik, uşaqların təhsillə bağlı ciddi problemlərin olması, məcburi köçkün düşmüş uşaqların dəmir vaqonlarda dərs keçməsi, onların qışın soyuğunda, yayın istisində dəmir vaqonlarda təhsil alması, bütün bu proseslər illər ərzində insanların sağlamlığına çox böyük təsir göstərmişdir. Əhalinin təbii artımına da təsir göstərmişdir. Belə ki, şəraitsizlik, müharibədə itkilər, aşağı doğum və çox yüksək ölüm nisbətində səbəb olmuşdur. Bu da respublika üzrə demoqrafik dinamikanın aşağı göstəriciləri ilə nəticələnmişdi.

30 il müddətində bütün təbii ərazi kompleksi - atmosferin, iqlimin, hidrosferin, torpaqların gərgin ekoloji vəziyyəti Qarabağ iqtisadi rayonundan əlavə ətraf ərazilər üçün də təhlükəli vəziyyət yaratmışdır. Bu müddət ərzində daima minaların və mermilərin partladılması, hərbi sursatlardan istifadə, döyüşlər zamanı qadağan olunmuş fosfor bombalarından istifadə, bu bombaların düşdüyü ərazidə hər şeyin məhv olmasına səbəb olmuşdur. Zəhərli, söndürülməsi mümkün olmayan və istifadəsi qadağan olunmuş ağır fosfor bombalarından istifadə radiasiyanı artırmışdır. Bütün bunların sonunda torpaqların ekoloji vəziyyətinin canlı orqanizmlərə o cümlədən insan sağlamlığına təsiri böyükdür, həm də bundan sonra illər ərazidə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün müəyyən vaxt lazım olacaq.

Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını təcavüzdə saxlaması nəticəsində işğal olunmuş Qarabağda müxtəlif texnogen fəaliyyət və döyüş əməliyyatlarının aparılması ətraf mühitə ciddi ziyan vurmuşdur. Vahid ekosistemin dağılma prosesinin getməsi və bu prosesin illər ərzində beynəlxalq ekoloji təşkilatların nəzarətindən kənar qalması bölgədə, həmçinin böyük radioekoloji fəlakətin başlanğıcını qoymuşdur. Müharibə təkcə insanlar üçün deyil, həm də təbiət üçün öldürücü bir amildir. Müharibələrin ətraf mühitə təsiri insanın təbiətə təsirinin ən güclü və çirkin formasıdır. İstənilən müharibənin ekoloji fəsadlarının aradan qaldırılması üçün uzun illər tələb olunur [15].

Qarabağ iqtisadi rayonunda uzun illər boyu gedən döyüşlər zamanı istifadə olunan silahlardan ayrılan radiasiya ətraf ərazilərdə də problemlərə səbəb olmuşdur. AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutunun indiyə kimi apardığı elmi-tədqiqat işlərinin nəticəsində əldə olunan təcrübədən istifadə etməklə Qarabağ iqtisadi rayonunda radioekoloji çirklənmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, radon riskli zonaların müəyyənləşdirilməsi, bərpa olunan və yenidən tikilən yaşayış, ictimai və digər binalarda təbii şüalanmanın və radonun miqdarının təyin edilməsi, həmin ərazilərdə radon riskinin azaldılması üzrə məsələlərin həyata keçirilməsi üçün Dövlət Tədbirlər Proqramının işlənməsi məqsədəuyğundur.

Hazırda erməni işğalından azad olunmuş ərazilərimizdə radioekoloji vəziyyətin öyrənilməsi məqsədilə elmi-tədqiqat işlərinin davam etdirilməsi üçün şərait yaranmışdır. Düşmənin tərəfindən dağıdılmış kənd və şəhərlərimizin bərpası zamanı yeni tikilən binaların ərazisində radon və təbii şüalanma mənbələrinin təyin olunması məsələsinin vacibliyi nəzərə alınarsa, bu tədqiqatların dövlət nəzarəti altında aparılması adı çəkilən radioekoloji probleminin effektiv həllini təmin etmiş olar [3].

Azərbaycan Respublikasında son illər ərzində əldə edilmiş iqtisadi inkişaf ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji problemlərin həlli və insan həyatının təhlükəsizliyinin təmin edilməsini dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərinə çevirməyə imkan yaratmışdır. Ölkədə əhalinin rifahının və həyat təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi və sağlamlığının qorunması üçün irimiqyaslı dövlət proqramları həyata keçirilmişdir. Ümid edirik ki, ölkə başçısının uğurlu siyasəti sayəsində azad edilmiş Qarabağ ərazisində radiasiya problemləri də öz həllini tapacaq.

Təcavüzkar düşmənin illər ərzində yaratdığı ekoloji vəziyyət ərazinin səth sularına da təsir göstərmişdir. Ekoloji gərginliyə məruz qalan çayların suları təkcə Qarabağ ərazisi üçün deyil, eyni zamanda respublikanın digər ərazilərini də əhatə edir. Sanki suların çirklənməsindən əmələ gələn xəstəliklərin coğrafiyası genişlənir. Ərazidə göstərilən çayların ekoloji vəziyyətinin gərginləşməsi bilavasitə Aranda məskunlaşan əhaliyə təsir edir. Mənbələri Qarabağ ərazisindən başlayan çayların mənsəbləri məhz bu ərazidə formalaşmışdır. Çirklənmiş suyun istifadəsi zərərli nəticələrə - mədə-bağırsaq traktının pozğunluqlarına, böyrəklərdə və sümük toxumasında dağıdıcı proseslərə, ürək-damar, sinir sistemlərinin pozulması problemlərinə səbəb olur. [13]

Ümumiyyətlə, su ehtiyatlarının çirkləndirilməsi taktikası Ermənistanın ekoloji terror siyasətinin əsas elementləri olaraq, həyata keçirdiyi təcavüz siyasəti nəticəsində işğal olunmuş ərazilərdəki Azərbaycan təbiətinə, bioloji müxtəlifliyinə və bütövlükdə, regionun ekoloji durumuna güclü təsir göstərmişdir.

Qarabağ iqtisadi rayonunda xəstəliklərin əhalinin yaş və cins tərkibinə görə yayılmasının fərqli xüsusiyyətlərini məskunlaşdıqları ərazilərdə yaşayış səviyyəsinə uyğun tədqiq etmək mümkündür. Belə ki, xəstəliklərin yayılmasının həm genetik, həm də sosial problemləri vardır. Qadın və kişilər arasında xəstəliyin fərqli xüsusiyyətlərinin səbəbləri cins tərkibinə görə insan bədəninin orqanlarının, həm də yaşayış tərzinin müxtəlif funksiyalara malik olmasıdır. Uzun zaman nəticəsində Qarabağ iqtisadi rayonunun əhalisinin məskunlaşdıqları ərazilərdəki həyat təzi, sosial problemləri xəstəliklərin yaranması üçün bir faktır.

Cədvəl 1.

Qarabağ iqtisadi rayonu və ona daxil olan inzibati rayonlarda əhalinin cins tərkibi, nəfərlə. (2019-cu il)

	Cəmi	Kişi	Qadın
Qarabağ İR	498794	248676	250118
Cəbrayıl rayonu	71206	35365	35841
Füzuli rayonu	127427	63460	63967
Ağdam rayonu	174783	87293	87490
Tərtər rayonu	79027	39511	39516
Xocalı rayonu	10986	5421	5565
Şuşa rayonu	21855	10810	11045
Xocavənd rayonu	9229	4717	4512
Xankəndi şəhəri	4281	2099	2182

Mənbə: Azərbaycan Respublikasında əhalinin siyahıyaalınması 2019-cu il, I cild. səh. 314-315.

İnsanın yaşadığı mühit özündə antropogen və təbii faktorların mürəkkəb və qarşılıqlı təsirini birləşdirir. Müasir zamanda insan tibbi-bioloji elmlərin ekoloji istiqamətindən kənarında inkişaf edə bilməz. Ekoloji yanaşmanın aktuallığı ilk növbədə insan sağlamlığı ilə biosferin vəziyyəti və çirklənmə səviyyəsi arasındakı asılılıqdan irəli gəlir. Məcburi köçkünlük vəziyyətinin otuz il davam etməsi, onların problem və hüquq müdafiə ehtiyaclarının vaxt keçdikcə necə dəyişməsi həmişə aktual məsələ olmuşdur. Şəhər və kənd yerlərində məskunlaşan məcburi köçkünlərin ehtiyaclarının tədqiqinin nəticələri olaraq Bakı, Gəncə, Aran, Tərtər, Ağdamda yaşayan məcburi köçkünlər onların məskunlaşdıqları ərazidəki yerli icmalarla, eləcə də dövlət rəsmiləri və yardım təşkilatlarının nümayəndələri keçirilmiş müsahibələrə əsaslanır.

Urbanizasiya səviyyəsi bir çox hallarda sağlamlığın qorunması problemləri ilə bilavasitə bağlıdır. Şəhər mühiti bir qayda olaraq müxtəlif kommunal-məişət və sənaye tullantıları ilə güclü çirklənmişdir. Ətraf mühiti burada ən çox çirkləndirən mənbə nəqliyyat sayılır. Şəhərlərdə fiziki çirklənmə, elektromaqnit, radiasiya, istilik çirklənmələri də yüksək həddə çatmışdır. Şəhər mühitinin çirklənməsi, əhalinin sağlamlığına mənfi təsir göstərir, allergiya, ürək-damar, onkoloji, tənəffüs orqanları xəstəliklərinin artmasına səbəb olur. Kəndlərdə məskunlaşan əhalinin isə daha çox sosial problemləri, tibbi müayinələrdən, həkim-tibb məntəqələrindən lazımi qaydada istifadə edərək, sağlamlıqlarının

qayğısına qala bilmirlər. Xəstəliklərin lokalizasiyasına görə də şəhər və kənd əhalisi arasında fərqli xüsusiyyətlər vardır.

Cədvəl 2.

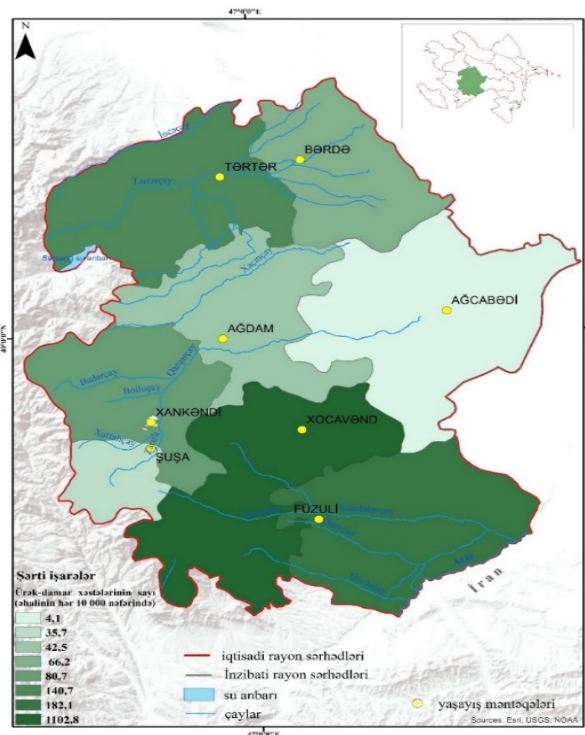
Qarabağ iqtisadi rayonu və ona daxil olan inzibati rayonlarda əhali sayı, nəfərlə. (2019-cu il)

	Ümumi əhali	Şəhər əhalisi	Kənd əhalisi
Qarabağ İR	498794	157218	341576
Cəbrayıl rayonu	71206	10884	60322
Füzuli rayonu	127427	50137	77290
Ağdam rayonu	174783	42450	132333
Tərtər rayonu	79027	21206	57821
Xocalı rayonu	10986	8161	2825
Şuşa rayonu	21855	19035	2820
Xocavənd rayonu	9229	1064	8165
Xankəndi şəhəri	4281	4281	0

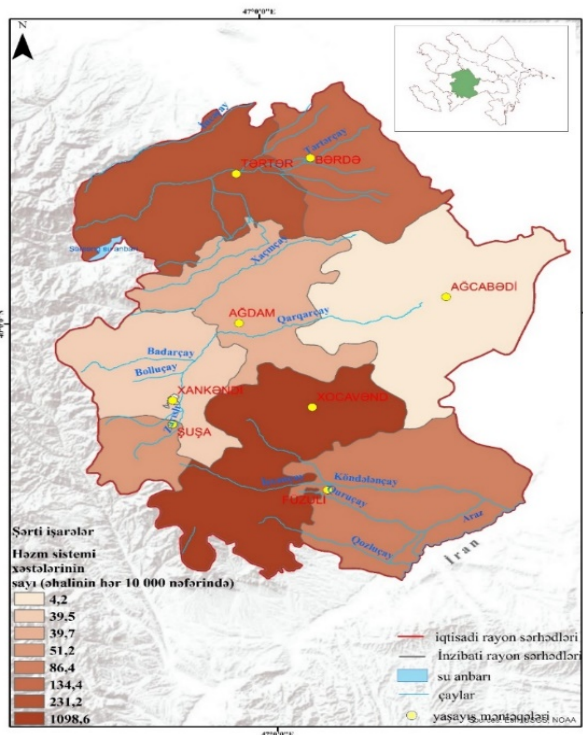
Mənbə: Azərbaycan Respublikasında əhəlinin siyahıyaalınması 2019-cu il, I cild. səh. 314-315.

Rayonlar	Qeydə alınan bütün xəstəliklər			Onlardan:											
				Yeni törəmələr			Qan dövranı sisteminin xəstəlikləri			Həzm sisteminin xəstəlikləri			Tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri		
	2011	2015	2022	2011	2015	2022	2011	2015	2022	2011	2015	2022	2011	2015	2022
Azərbaycan	1618072	1 824 086	2 259 001	9651	11 118	14 932	113702	134 225	173 539	118278	156 197	182 605	694738		814 011
Qarabağ İR	53862	76915	91 240	122	335	523	6602	8362	6 812	4351	6397	7 298	32726	30837	42 229
Ağdam	14433	15312	18.161	88	81	124	558	915	756	971	1411	706	8240	7584	8 211
Ağcabədi	6067	4665	6 271	67	93	89	100	85	55	166	161	56	2563	1669	2 689
Bərdə	22053	17564	20 150	69	124	168	792	751	1 028	2290	2361	2 089	6564	4813	10 002
Xocalı	628	742	748	-	-	4	108	78	92	41	38	45	205	202	103
Xocavənd	6826	11215	12 337	7	9	3	780	1406	1 298	693	1740	1 293	3034	5001	7 104
Füzuli	14250	15010	16 923	16	23	51	2708	2870	2 360	1149	1297	1 120	6224	6135	5 727
Tərtər	11538	8572	10 060	-	-	4	2293	2181	1 124	1175	787	1 847	4725	3567	3 952
Şuşa	1433	3835	6 590	5	5	80	33	76	99	18	172	142	1171	1866	4 441
Xankəndi ş.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

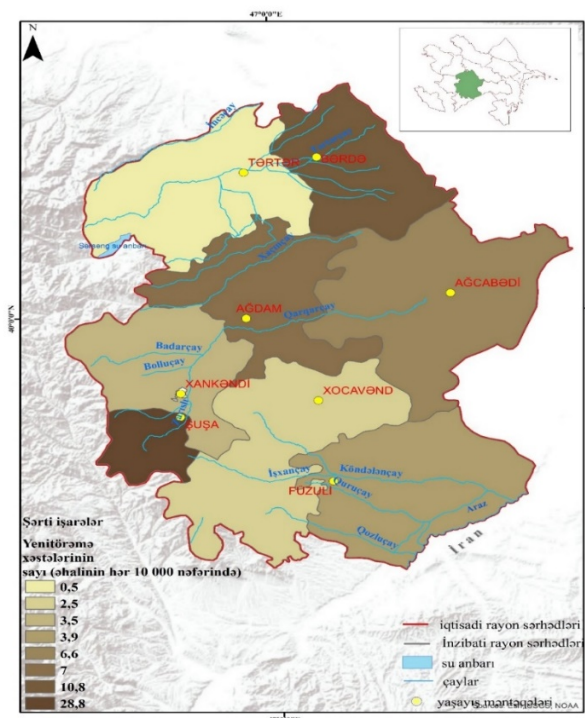
Mənbə: Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti. 280 s. Bakı 2022. Səh 106. Qarabağ iqtisadi rayonunda 2011-2015-2022-ci il statistikasına əsasən xəstəliklərin lokalizasiyası.

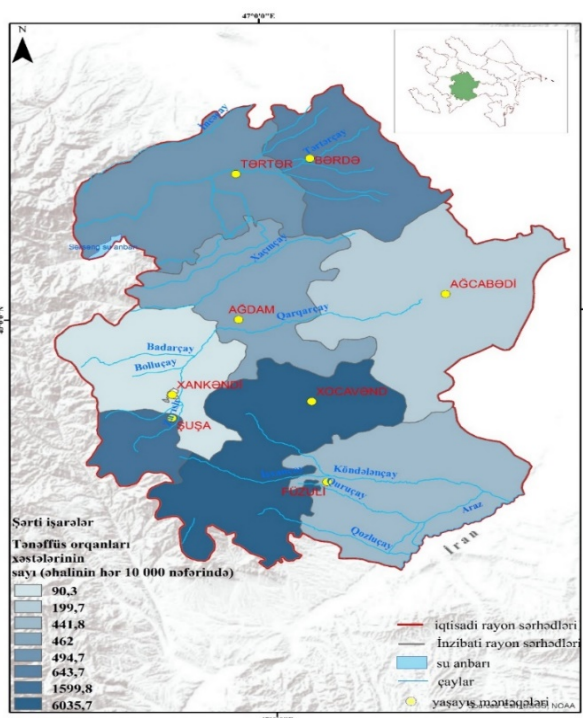
Şəkil 1. Qarabağ iqtisadi rayonunda qan dövranı xəstələrinin sayı (əhalinin hər 10 000 nəfərində)

Şəkil 2. Qarabağ iqtisadi rayonunda həzm sistemi xəstələrinin sayı (əhalinin hər 10 000 nəfərində)

Şəkil 3. Qarabağ iqtisadi rayonunda yeni törəmə xəstələrinin sayı (əhalinin hər 10 000 nəfərində)

Şəkil 4. Qarabağ iqtisadi rayonunda tənəffüs orqanları xəstələrinin sayı (əhalinin hər 10 000 nəfərində)

2011, 2015 və 2022 - ci illər üçün statistik göstəricilərə görə Qarabağ əhalisi arasında xəstəliklərin lokalizasiyasına görə üstünlük təşkil edən qan dövranı, həzm sistemi, yeni törəmələr və tənəffüs orqanları xəstəlikləri olmuşdur. Belə ki, 2011-ci ilin göstəricilərinə görə Bərdə, Füzuli və Tərtər

rayonlarında, 2015-ci ildə Ağdam, Bərdə, Füzuli və Tərtər rayonlarında, 2022-ci ildə Bərdə, Xocəvənd, Füzuli, Tərtər rayonlarında qan dövranı, həzm sistemi xəstəlikləri üstünlük təşkil etmişdir. Ümumi xəstəliklər arasında isə bütün rayonlar üzrə 2022-ci ilin ststistikasına əsasən tənəffüs orqanları xəstəlikləri geniş yayılmışdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, xəstəliklərin yayılmasında bu illər ərzində mövcud şəraitin yaratdığı ekoloji vəziyyətin rolu böyükdür.

Xəritə-sxemlərdən görüldüyü kimi göstərilən illər ərzində əhalinin hər 10 000 nəfərinə görə xəstəliklərin lokalizasiyası müxtəlifdir. 1-ci xəritə-sxemdə Xocəvənd, Tərtər, Fizuli rayonlarında qan dövranı xəstəlikləri (ürək-damar), 2-ci xəritə-sxemdə həzm sistemi xəstəlikləri Tərtər, Fizuli, Bərdə rayonlarında, 3-cü xəritə-sxemdə yenitörəmələr Ağdam və Bərdə rayonlarında, 4-cü xəritə-sxemdə tənəffüs orqanları xəstəlikləri Xocəvənd, Tərtər və Bərdə rayonlarında geniş yayılmışdır.

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, gələcək inkişafının təmin olunması, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhalinin doğma torpaqlarına qayıdışı istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində insanlara və təbiətə dəyən ekoloji, sosial, sosial-gigiyenik, estetik, psixoloji, iqtisadi zərərin səviyyəsi artır. Çirklənmə zonalarında əhalinin xəstələnmə hallarının artması neqativ sosial-iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır. Belə ki, həmin zonada müalicəyə çəkilən xərclər, sosial sığorta fondlarından ödəmələr artır, əmək ehtiyatları azalır, məhsul istehsalı kifayət qədər olmur. Çirklənmə zonalarında olan əhalinin müalicə və sağlamlığının bərpası xərcləri yüksəlir, həmin əhalinin asudə vaxtı azalır, bu isə öz növbəsində sosial və iqtisadi ziyana səbəb olur.

Yaşadığımız cəmiyyətdə sağlamlığı təmin etmək üçün ilk növbədə özümüzdən və öz ətrafımızdan başlamalıyıq. Sosial məsuliyyət hissi duymaq hər bir vətəndaşın borcudur. Biz üzərimizə düşən borcu indidən yerinə yetirməyə başlasaq, gələcəkdə daha səmərəli və sağlam şəkildə yaşaya bilərik. Gələcək nəsil isə bizim düzgün davranışlarımıza baxmaqla dünyanı yaşamaq üçün daha sağlam mühitlə təmin edəcəkdir.

VI. Nəticə

Qarabağda 30 il müddətində hərbi təcavüzkarlığın davam etməsinin ekocoğrafi mühitin çirklənməsinə səbəb olması, xüsusilə də atmosferin ekoloji vəziyyətinin gərginləşməsinin bütün təbii komponentlərə güclü təsirinin nəticəsi olaraq atmosferin, iqlimin, hidrosferin, torpaqların gərgin ekoloji vəziyyəti iqtisadi rayondan əlavə ətraf ərazilər üçün də təhlükəli vəziyyət yaratmışdır. Radiasiyanın artması təkcə Qarabağ ərazisində deyil, eyni zamanda ətraf ərazilərdə xəstəliklərin artmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə son statistik məlumatlara əsasən tənəffüs orqanları, qan dövranı, həzm sistemi xəstəlikləri ilə xəstələnmə xəstələrin sayı çoxalmışdır. Tədqiqat materiallarından belə nəticəyə gəlmək olur ki, xəstəliklərin yayılmasında illər ərzində mövcud şəraitin yaratdığı ekoloji vəziyyətin rolu böyükdür.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Abduev M. A. Evaluation of the hydrochemical condition of Karabakh rivers. Azerbaijan Geographical Society, materials of the scientific-practical conference on "Organization and management of natural-economy systems in Karabagh and Eastern Zangezur economic regions" Baku. 2022. p. 433 (in Azerbaijani / *Abduev M. A. Qarabağ çaylarının hidrokimyəvi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti, "Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında təbii-təsərrüfat sistemlərinin təşkili və idarə edilməsi" mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları Baki. 2022. səh. 433).*
2. Abduev M. A. Hydrochemical problems of transboundary rivers of Azerbaijan. Works of the Azerbaijan Geographical Society. Baku, 2010. Volume XV. p. 209-211 (in Azerbaijani / *Abduev M. A. Azərbaycanın transsərhəd çaylarının hidrokimyəvi problemləri. Azərbaycan Coğrafiya cəmiyyətinin əsərləri. Baki, 2010. XV cild. s. 209- 211).*
3. Aliyev Ch. "Identification and study of radioactive contamination zones in the liberated territories of Nagorno-Karabakh using modern equipment". Scientific-research work (in

- Azerbajani / Əliyev Ç. “Dağlıq Qarabağın azad edilmiş ərazilərində müasir avadanlıqlardan istifadə etməklə radioaktiv çirklənmə zonalarının müəyyənləşdirilməsi və tədqiqi” elmi-tədqiqat işi).
4. Demographic indicators of Azerbaijan, 2019. Baku: State Statistics Committee 2020. p. 315 (in Azerbaijani / *Azərbaycanın demografik göstəriciləri, 2019. Bakı: DSK 2020. səh. 315*).
  5. Eminov Z.N. Main directions and modern problems of sustainable development of regions in the Republic of Azerbaijan. Azerbaijan Geographical Society, materials of scientific-practical conference on “Organization and management of natural-economy systems in Karabakh and Eastern Zangezur economic regions”. Baku. 2022. p. 16 (in Azerbaijani / *Eminov Z.N. Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı inkişafının əsas istiqamətləri və müasir problemləri. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti, “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında təbii-təsərrüfat sistemlərinin təşkili və idarə edilməsi” mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları Bakı. 2022. səh.16*).
  6. Health and the Millenium Development Goals. 2005, Keep the promise. World Health Organization, 2005.
  7. Healthcare, social protection and housing conditions in Azerbaijan. 280 p. Baku 2022. p. 106 (in Azerbaijani / *Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti. 280 s. Bakı 2022. səh 106*).
  8. Health Systems in Transition: Azerbaijan Health system review. 2010. Fuad Ibrahimov, Aybaniz Ibrahimova, Jenni Kehler, Erica Richardson. European Observatory on Health Systems and Policies.
  9. Museyibov M. A. Physical geography of Azerbaijan. Baku, *Maarif*, 1998. 400 p (in Azerbaijani / *Müseiybov M. A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı, Maarif, 1998. 400 s*).
  10. Naghiyev S.Q. Development strategy of Azerbaijan regions. Azerbaijan Geographical Society, materials of scientific-practical conference on “Organization and management of natural-economy systems in Karabakh and Eastern Zangezur economic regions”. Baku. 2022. p. 122 (in Azerbaijani / *Nağyev S.Q. Azərbaycan regionlarının inkişaf strategiyası. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti, “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında təbii-təsərrüfat sistemlərinin təşkili və idarə edilməsi” mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları Bakı. 2022. səh. 122*).
  11. Population census in the Republic of Azerbaijan 2019, Volume I. p. 314-315 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasında əhalinin siyahıyaalınması 2019-cu il, I cild. səh. 314-315*).
  12. Preventing Disease Through Healthy Environments: Towards an estimate of the environmental burden of disease. World Health Organization. A. Pruss-Ostun and C. Corvalan. 182.
  13. Rzayeva S.I. Diseases arising in Azerbaijan against the background of climate changes and their medical-geographical basis. International scientific-practical conference "Impact of modern climate changes in Azerbaijan on natural complexes and economic system" in connection with the declaration of 2024 as the "Year of Solidarity for the Green World" in the Republic of Azerbaijan. Works of ACC, Volume XXI, Baku, 2024. p. 172-177 (in Azerbaijani / *Rzayeva S.İ. Azərbaycanca iqlim dəyişmələri fonunda yaranan xəstəliklər və onların tibbi-coğrafi əsasları. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi ilə bağlı “Azərbaycanda müasir iqlim dəyişmələrinin təbii komplekslərə və təsərrüfat sisteminə təsiri” Beynəlxalq elmi-praktiki konfransı. ACC-nin əsərləri, XXI cild, Bakı, 2024. səh.172-177*).
  14. Rzayeva S.I. The influence of ecogeographic environmental factors and ecogeochemical conditions on human health. State Committee for Real Estate Issues of the Republic of Azerbaijan ANAS Acad. Institute of Geography named after H.A. Aliyev. Land management in market economy: Achievements and contemporary challenges. Baku, 2018. p. 139-148 (in Azerbaijani / *Rzayeva S.İ. Ekocoğrafi mühit amillərinin və ekogeokimyəvi şəraitin insan sağlamlığına təsiri. Azərbaycan Respublikası Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi AMEA*

- akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində torpaq idarəçiliyi: Nailiyyətlər və müasir çağırışlar. Bakı, 2018. səh.139-148).*
15. Rzayeva S.I. Medical ecological assessment of environmental components and their role in the occurrence of endemic diseases. Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan, Baku State University, Materials of the Republican Scientific-Practical Conference on the Geographical Problems of Sustainable Development in the Territories Liberated from Occupation of the Republic of Azerbaijan. Baku- 2021. p. 143-146 (in Azerbaijani / *Rzayeva S.İ. Ətraf mühit komponentlərinin tibbi ekoloji qiymətləndirilməsi və onların endemik xəstəliklərin yaranmasında rolu. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində davamlı inkişafın coğrafi problemləri mövzusunda Respublika elmi-praktik Konfransının materialları. Bakı- 2021. səh. 143-146).*
  16. Rzayeva S.I. The influence of hydrological factors on human health and the spread of diseases. "Scientific work" International scientific journal. No. 09/58 Baku-2020. pp. 72-76 (in Azerbaijani / *Rzayeva S.İ. Hidroloji amillərin insan səhhətinə və xəstəliklərin yayılmasına təsiri. "Elmi iş" Beynəlxalq elmi jurnal. № 09/58 Bakı-2020. səh.72-76).*
  17. Rzayeva S.I. Reasons for the distribution of diseases according to medical geographical conditions. Materials of the international conference "Heydar Aliyev and the nature of Azerbaijan" (dedicated to the 100th anniversary of the birth of the National Leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev) AR ETN Institute of Molecular Biology and Biotechnologies, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, June 19-20, 2023, Baku. Azerbaijan. p. 36 (*Rzayeva S.İ. Tibbi coğrafi şəraitə uyğun xəstəliklərin ərazi üzrə yayılma səbəbləri. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi AR ETN molekulyar biologiya və biotexnologiyalar institutu "Heydər Əliyev və Azərbaycan təbiəti" Beynəlxalq konfransın materialları (Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuşdur) 19-20 iyun 2023-cü il Bakı. Azərbaycan. səh. 36).*

THE IMPACT OF THE CURRENT ENVIRONMENTAL SITUATION ON THE MEDICAL AND GEOGRAPHICAL CONDITIONS OF THE KARABAKH ECONOMIC REGION AND ITS ROLE IN THE SPREAD OF DISEASES

SOLMAZ RZAEVA¹

Abstract

The article studies the impact of the current environmental situation on the medical and geographical conditions of the Karabakh economic region and its role in the spread of diseases. It was found that the continuation of military aggression for 30 years caused pollution of the ecological and geographical environment, especially the strong influence of the stressful ecological state of the atmosphere on all natural components. The medical and geographical conditions of the region, climatic features, hydrological factors, the tense ecological situation of land resources during the occupation were studied, the differences in the localization of diseases as a result of the impact on human health were studied. Intraregional differences in the dynamics of the spread of diseases among the population of the Karabakh economic region were mapped, an electronic database of the distribution of diseases among the

---

¹ Head of the "Medical Geography" Department at the Heydar Aliyev Institute of Geography / PhD in Geography / email: solmaz-isaq@mail.ru"

population by localization was created in the ArcGis program, as well as various characteristics of the spread of diseases by age and gender composition of the population.

Keywords: *Karabakh, ecological situation, medical and geographical conditions, environment, ecological stress, spread of diseases, radiation problems.*

ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННОЙ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ НА МЕДИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ КАРАБАХСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА И ЕЕ РОЛЬ В РАСПРОСТРАНЕНИИ ЗАБОЛЕВАНИЙ

СОЛМАЗ РЗАЕВА¹

Резюме

В статье изучено влияние современной экологической ситуации на медико-географические условия Карабахского экономического района и ее роль в распространении болезней. Выяснилось, что продолжение военной агрессии в течение 30 лет вызвало загрязнение эколого-географической среды, особенно сильное влияние стрессового экологического состояния атмосферы на все природные компоненты. Изучены медико-географические условия района, климатические особенности, гидрологические факторы, напряженная экологическая ситуация земельных ресурсов в период оккупации, изучены различия в локализации заболеваний в результате воздействия на здоровье людей. Нанесены на карту внутрорегиональные различия в динамике распространения заболеваний среди населения Карабахского экономического района, в программе ArcGis создана электронная база данных распределения заболеваний среди населения по локализации, а также различные характеристики распространения заболеваний по возрастному и половому составу населения.

Ключевые слова: *Карабах, экологическая ситуация, медико-географические условия, окружающая среда, экологический стресс, распространение болезней, радиационные проблемы.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

---

¹ Заведующий отделом «Медицинская география» Института географии имени Гейдара Алиева/ доктор географических наук/ email: solmaz-isaq@mail.ru

MEŞƏ EKOSİSTEMLƏRİNİN EKOCOĞRAFI PROBLEMLƏRİ (BÖYÜK QAFQAZIN ŞİMAL-ŞƏRQ YAMACI TİMSALINDA)

GÜLNAR HACIYEVA¹

Annotasiya

Məqalədə Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının dağ geosistemlərinin yayılmış meşə ekosistemlərində mövcud olan ekocoğrafi problemlər təhlil edilmişdir. Belə ki, intensiv mənimsənilmə nəticəsində meşə ekosistemləri öz ilkin vəziyyətini itirmiş və deqradasiyaya uğramışdır. Araşdırmalar göstərir ki, meşələrin sıxlığının azalması, növ müxtəlifliyinin azalması, meşə döşənəyinin zədələnməsi və ümumi məhsuldarlığın zəifləməsi müşahidə edilir. Bu dəyişikliklər əsasən kənd təsərrüfatı məqsədləri ilə həyata keçirilən meşə qırımları, otlaq sahələrinin genişləndirilməsi, həmçinin yanacaq kimi istifadə üçün meşələrin intensiv istismarı ilə bağlıdır. Məqalədə həmçinin meşə yanğınlarının da bu ekosistemlərin transformasiyasında və onların strukturunun dəyişməsində əhəmiyyətli rol oynadığı vurğulanmışdır. Tədqiqat nəticəsində meşə ekosistemlərinin uzun müddət davam edən bu mənfi təsirlərə qarşı zəifləmiş olduğu və bu amillərin gələcəkdə bölgənin iqlim və ekoloji balansına təsir edəcəyi müəyyən edilmişdir. Müvafiq olaraq, meşə resurslarının qorunması üçün ekosistemə uyğun, davamlı və dayanıqlı idarəetmə strategiyalarının tətbiq edilməsinin vacibliyi qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: meşə, intensiv mənimsənilmə, eroziya, humus, deqradasiya, ekocoğrafi problemlər, meşə yanğınları, biomüxtəliflik, iqlim dəyişikliyi.

I. Giriş

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının meşələri I qrup meşə fonduna aid olub, susaxlama, sutənzimləmə, torpaqqoruyucu, iqlimtənzimləyici, sanitariya-gigiyenik və rekreasiya əhəmiyyəti kimi vacib amilləri özündə birləşdirir [1]. Qeyd etdiyimiz bu komponentlər tədqiqat ərazimizdəki meşələrinin qorunmasında və istifadəsində diqqətli strategiyanın müəyyənəndirilməsinin vacibliyini göstərir.

II. Tədqiqatın obyektı və metodikası

Tədqiqatın obyektı və metodikası Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının müxtəlif dərəcədə intensiv mənimsənilməyə məruz qalmış meşə ekosistemləridir. Tədqiqatın yerinə yetirilməsi zamanı 1950-ci ildən bəri meşələrin mənimsənilmə dinamikası araşdırılmışdır. Bu məqsədlə ərazinin 1950, 1980, 2001, 2023-cü illərdəki meşələrin mənimsənilmə vəziyyətinin dinamikası təhlil edilmiş və gələcəkdə burada yarana biləcək neqativ halların aradan qaldırılması barədə müvafiq elmi tövsiyələr verilmişdir. Bunun üçün müxtəlif illərdə tərtib olunmuş topoqrafik xəritə (1950), aerokosmik şəkillərdən həmçinin coğrafi informasiya sistemlərindən istifadə edilmişdir [3, 5]. Tədqiqat zamanı həmçinin marşrut-sahəvi, müşahidə, tarixi-statistik və s. metodlara da müraciət edilmişdir.

III. Təhlil və müzakirə

Tədqiqat ərazimiz olan Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının dağ geosistemləri şimaldan Rusiya Federasiyası, şərqdən Xəzər dənizi, cənubdan və cənub-şərqdən isə Baş Qafqaz silsiləsinin suayrıcı xətti və Ataçayla sərhədlənir. Ümumi sahəsi 9719,9 km² olan şimal-şərq yamacın dağlıq hissəsinin ərazisi 4852,3 km² –dir ki, onun da 21,08%-ni meşələr təşkil edir. Meşə bitkiliyi dəniz səviyyəsindən 500-600 m. hündürlükdə yayılmağa başlamışdır. Şabran və Siyəzən rayonu ərazisinin dağətəyi və alçaqdağlıq hissələrində, Gilgilçay, Ataçay və Tıxçay hövzələrində maili alçaq dağ yamaclarında arid seyrək meşələrə rast gəlinir. Bu ərazilərin ta qədim zamanlardan kənd təsərrüfatında intensiv mənimsənilməsi meşələrin transformasiyaya uğramasına, onların qaratikan, dovşanalması, çaytikanı və s. kollarla əvəz olunmasına səbəb olmuşdur.

¹ Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru/ email: hgulnarn@gmail.com

Dəniz səviyyəsindən 800-1300 m (1400 m) hündürlükdə, xüsusilə Təngəaltı silsiləsində geniş ardıc meşəsi vardır. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu seyrək ardıc meşəlikləri (xüsusilə Gilgilçay və Qudyalçayın sahil yamaclarında) bu ərazilərdə vaxtilə mövcud olmuş vələs, ağcaqayın, palıd və göyrüş meşələrində yerində formalaşmışdır. Seyrək ardıc ağaclarının hazırda ümumi sahəsi 13 min ha təşkil edir və alimlər burada yasaqlıq yaradılmasını təklif edilir.

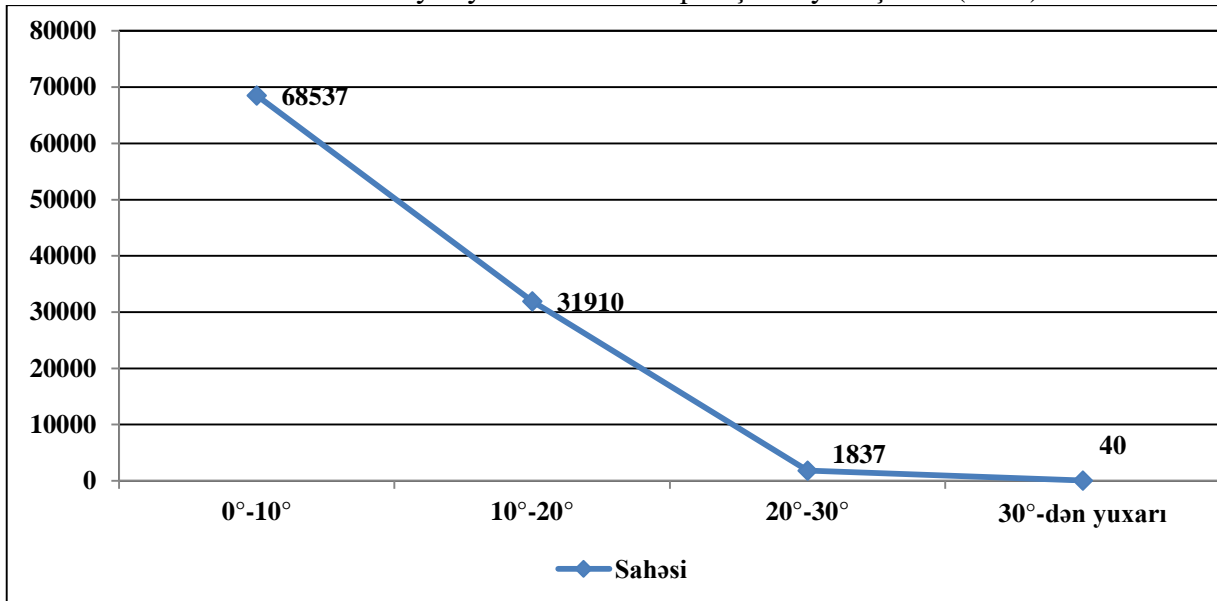
Dəniz səviyyəsindən 700-1800 m yüksəkliklərdə fıstıq, palıd və vələs meşələri yayılmışdır. Dəniz səviyyəsindən 1600-1800 metrə qədər yüksəkliklərdə dağ meşələri mezozonallığa malikdir. Dağ meşələrində iberiya palıdı (*Quercus iberica*), Qafqaz vələsi (*Carpinus caucasica*), Şərq fıstığı (*Fagus orientalis*), ellepisvari qarağac (*Ulmus elliptica*) və s. növlərə rast gəlinir. Tədqiqat ərazimizdə meşə zonasının yuxarı sərhədi intensiv mənimlənmə nəticəsində dəniz səviyyəsindən 1400-1800 m-dən yuxarı qalxmır. Yalnız çox dik, sıldırım yamaclarda, əlçatmaz hissələrdə meşənin yuxarı sərhədi 2000-2200 m. hündürlüyə qalxır və “adacıqlar” şəklində Şərq palıdı (*Quercus machrantera*) meşələrinə rast gəlinir [4].

Apardığımız araşdırmalara əsasən, Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacında meşə qurşağının yuxarı və aşağı sərhədində deqradasiyaya məruz qalmasını müəyyən etmişik. Meşənin deqradasiyaya uğramasına həm təbii, həm də antropogen amillər təsir göstərir. Bu amillər aşağıdakılardır: yamacların meyilliyi (təbii), əhalinin məskunlaşma dərəcəsi (kəndlərin sıxlığı), kənd təsərrüfatı, mal-qaranın intensiv otarması, turizmin inkişafı, meşələrin qırılması, yanğın və s.

Tədqiqat ərazisində relyefin sakit, azmeyilli olması mənimlənmənin intensivləşməsinə şərait yaradır. Aparduğumuz tədqiqatlara əsasən, Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı meşələrin 0,04%-i yəni 40 ha-ı meyilli 30⁰-dən yuxarı yamaclarda, qalan hissəsi isə 99,96%-i yəni 102,2 min ha isə meyilliyi 30⁰-dən aşağı olan yamaclarda yayılmışdır (Qrafik 1).

Qrafik 1

Yamacların meyilliyində asılı olaraq meşənin yerləşməsi (ha-la)

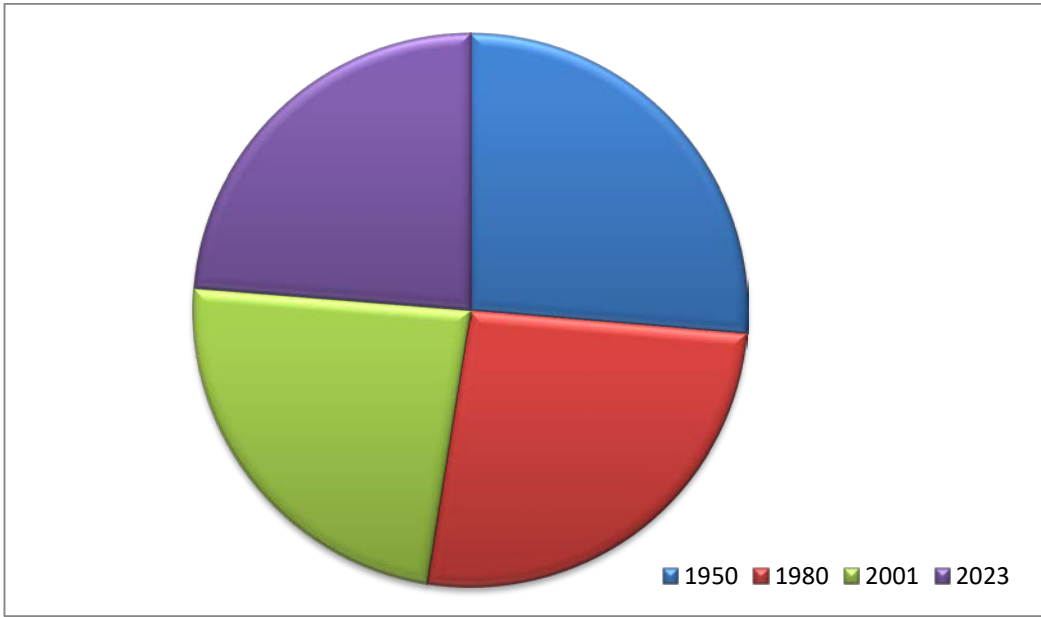

Meşələrin aşağı sərhəddinin yamacların meyilliyin az olması, meşənin yaşayış məntəqələrinə və rayon mərkəzinə nisbətən yaxın olması, burada məskunlaşan əhalinin yanacaq kimi istifadə etməsinə şərait yaranmışdır. Bu da meşələrin sıxlığının azalmasına və onun sahəsinin kiçilməsinə səbəb olmuşdur. Burada məskunlaşan əhali meşədən yalnız yanacaq kimi deyil, həmçinin bu yamaclarda ağacları qıraraq alma, armud, şaftalı və s. meyvə bağlarının salmaq üçün də istifadə edirlər. Meyilliyi nisbətən yüksək olan meşənin yuxarı sərhədində isə meşənin yaşayış məntəqələrinə yaxın hissələri biçənək və otluq kimi istifadə olunur. Hazırda bu sahələrdə torpaqların intensiv eroziyası, yarpaqlar yaranması, bulaqlar quruması və s. neqativ proseslər baş verir. Bu səbəbdən meşənin yuxarı sərhədi 1400-1800 m-dən yuxarı qalxmır. Yamacların çox dik, sıldırım əlçatmaz yerlərində dəniz səviyyəsindən 2000-2100 m hündürlükdə meşə kiçik “adacıqlar” şəklində qalmışdır.

Beləliklə, tədqiqat ərazisinin müxtəlif təsərrüfat sahələrində ilbəl mənimsənilmənin intensivləşməsi, oksigen mənbəyimiz olan meşələrin 1950-2023-cü illər ərzində bu və ya digər məqsədlər üçün qırılması və onun intensiv istismarı onların sahəsinin xeyli azalmasına səbəb olmuşdur. Apardığımız araşdırmalara əsasən Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının meşə örtüyü 1950-ci illə müqayisədə, 2023-cü ildə 9,9% azalaraq 102 min ha olmuşdur (Diaqram 1).

Diaqram 1

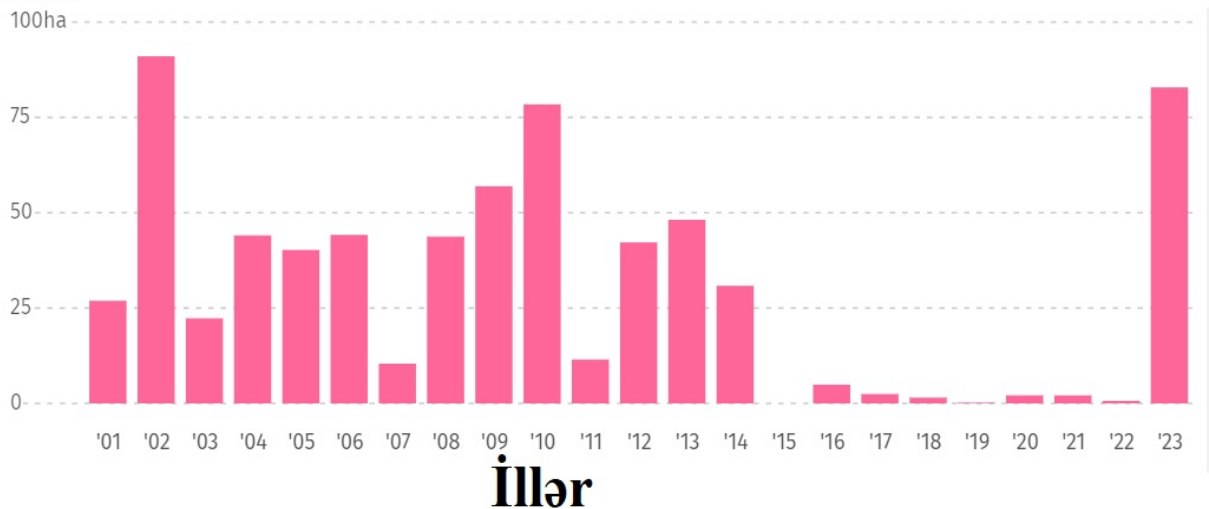
Son 73 ildə intensiv mənimsənilmənin meşə sahəsinə təsiri (ha-la).

Meşələrin belə azalma tendensiyası bu sürətlə davam edərsə, gələcək 50 ildə meşələrin sahəsi 90 min ha olacaqdır [2]. Bu azalma nəticəsində tədqiqat ərazisində iqlim, torpaq, bitki örtüyü və hidroqrafik şəbəkənin dəyişməsinə, sürüşmə, uçqun və sel kimi təbii fəlakətlərin artmasına səbəb olacaqdır.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının dağ geosistemlərində yayılmış meşələrin digər ekoloji problemlərindən biri də meşə yanğınlarıdır. Coğrafi İnformasiya Sistemləri vasitəsilə müəyyən edilmişdir ki, tədqiq olunan ərazinin 22%-ni təşkil edən meşə ekosistemlərinin son 22 ildə (2001-2023) 688 ha azalmışdır. Bu göstərici 2000-ci illə müqayisədə 0,38% azdır (Diaqram 2).

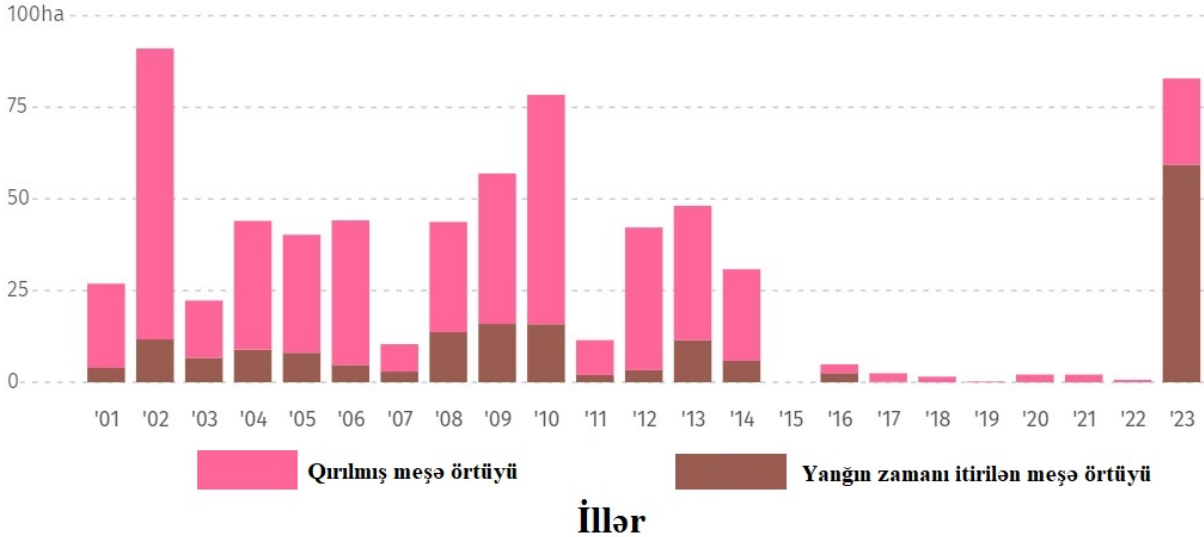
ha-la

Diaqram 2. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının dağ geosistemlərinin meşə ekosistemlərinin azalma dinamikası (2001-2023)

Tədqiqat ərazisində ən çox meşə ekosistemlərinin azalmasına Quba rayonunda qeydə alınmışdır. Burada meşə ekosistemlərinin 254 ha azalmışdır ki, bu da orta hesabla (138 ha) müqayisə də çoxdur.

Bölgədə meşə yanğınlarının mövsümü adətən sentyabrın əvvəlində başlayır və təxminən 4 həftə davam edir. 2001-ci ildən 2023-cü ilə qədər tədqiqat ərazisində 177 ha meşə yanğınları, 511 hektar isə bütün intensiv istifadə nəticəsində itirilmişdir (diaqram 3.). Bu dövrdə yanğınlar nəticəsində ən çox itki 2023-cü ildə qeydə alınıb. Bu zaman 59 ha meşə ərazisi tamamilə yanmışdır.

Diaqram 3. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının dağ geosistemlərinin meşələrin itirilməsi (2001-2023)

IV. Nəticə

Apardığımız araşdırmalara belə nəticəyə gəlmək olar ki, insan təsərrüfat fəaliyyəti ilk növbədə meşələrin sıxlığına, sahəsinin azalmasına, torpaqlarının eroziyaya uğramasına, bulaqların qurumasına və s. mənfi halların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu neqativ halları aradan qaldırmaq üçün Respublikanın daxili ekologiyasına uyğun sivil monitoring sistemini yaratmaq məqsədəuyğundur. Həmçinin torpaqlarda eroziya prosesinin qarşısını almaq, onları kənd təsərrüfatı dövrüyyəsinə qaytarmaq üçün orta və şiddətli dərəcədə yuyulmuş yamaclarda yenidən meşə salınmalıdır. Yalnız meşə örtüyü torpağın yenidən yaranmasında, münbitləşməsində və mühafizə olunmasında mühüm rol oynayır.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Aliyev H.A., Akhundov N.H. Forest is wealth. Baku Science, 1982.
2. Hacıyeva G.N. Ecological problems of the plant cover of the northeastern slope of Great Caucasus (within Azerbaijan). Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University, series «Geology. Geography. Ecology», No. 60 (2024), p. 335-341
3. Mammadov G.Sh., Khalilov M.Y. "Ecology and environment". Baku "Science", 2004, 504 p.
4. Mammadov G.Sh., Khalilov M.Y. The forests of Azerbaijan. Baku Science, 2002, 472 p.
5. Mehdiyev A.Sh., Ismayilov A.I. "Geography information systems". Baku, "Teacher", 2011.

ECOGEOGRAPHICAL PROBLEMS OF FOREST ECOSYSTEMS (IN THE EXAMPLE OF THE NORTH-EAST SLOPE OF THE MAJOR CAUCASUS)

GULNAR HAJIYEVA¹

Abstract

The article analyzes the ecogeographical problems present in the forest ecosystems of the mountain geosystems on the northeastern slope of the Greater Caucasus. Due to intensive exploitation, these forest ecosystems have lost their initial state and have undergone degradation. Studies show a decline in forest density, reduction in species diversity, damage to the forest floor, and a weakening of overall productivity. These changes are primarily associated with deforestation for agricultural purposes, expansion of grazing areas, and intensive forest use for fuel. The article also emphasizes the significant role of forest fires in transforming these ecosystems and altering their structure. Research results indicate that forest ecosystems have become weakened by these prolonged negative impacts, and it is determined that these factors will affect the region's climate and ecological balance in the future. Accordingly, the importance of applying ecosystem-compatible, sustainable, and resilient management strategies for the preservation of forest resources is highlighted.

Keywords: forest, intensive exploitation, erosion, humus, degradation, ecogeographical problems, forest fires, biodiversity, climate change

ЭКОГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЛЕСНЫХ ЭКОСИСТЕМ (НА ПРИМЕРЕ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО СКЛОНА ВЕЛИКОГО КАВКАЗА)

ГЮЛЬНАР ГАДЖИЕВА²

Резюме

В статье анализируются экогеографические проблемы, существующие в лесных экосистемах горных геосистем на северо-восточном склоне Большого Кавказа. В результате интенсивного освоения эти лесные экосистемы утратили свое первоначальное состояние и подверглись деградации. Исследования показывают снижение плотности лесов, уменьшение видового разнообразия, повреждение лесной подстилки и ослабление общей продуктивности. Эти изменения в основном связаны с вырубкой лесов для сельскохозяйственных нужд, расширением пастбищных площадей, а также интенсивной эксплуатацией лесов для получения топлива. В статье также подчеркивается значительная роль лесных пожаров в трансформации этих экосистем и изменении их структуры. Результаты исследования свидетельствуют о том, что лесные экосистемы ослабли под воздействием этих длительных негативных факторов, и установлено, что эти факторы повлияют на климат и экологический баланс региона в будущем. Соответственно, отмечается важность применения устойчивых и экосистемно совместимых стратегий управления для сохранения лесных ресурсов.

Ключевые слова: лес, интенсивное освоение, эрозия, гумус, деградация, экогеографические проблемы, лесные пожары, биоразнообразие, изменение климата

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 17.06.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

---

¹ PhD in Geography/ email: hgulnarn@gmail.com

² Доктор философии по географии/ электронная почта: hgulnarn@gmail.com

ZƏNGİLAN RAYONU OXÇUÇAY ƏTRAF ƏRAZİLƏRİNİN LANDŞAFT-EKOLOJİ VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

AYNUR HÜSEYNOVA¹, MİNARƏ HÜSEYNOVA², NİGAR BƏDƏL-ZADƏ³

Annotasiya

“Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamına əsasən, Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın Tədbirlər Planının icrası ilə əlaqədar və 2024-cü ilin plan proqramına uyğun olaraq, elmi-tədqiqat işlərinin icrası üçün Zəngilan rayonu Oxçuçay ətraf ərazilərinin torpaq, su, bitki örtüyü göstəricilərinin kompleks tədqiqi məqsədilə monitorinq təşkil edilmişdir. Zəngilan rayonu Oxçuçay ətraf ərazisinin ekoloji şəraiti, meşə tipləri və bitki örtüyü tədqiq edilmişdir. Zəngilan rayonu coğrafi mövqeyinə, torpaq və iqlim xüsusiyyətinə görə füsunkar gözəlliyə, zəngin təbiətə malikdir. Rayonun ərazisi orta və alçaq dağlıq sahədə yerləşərək mürəkkəb və dərəli-təpəli səth quruluşuna malikdir. Şimal-qərbdən əraziyə daxil olan Bərgüşad silsiləsi (Süsən dağı, 1304 m) alçalaraq Bazarçayla Oxçuçay arasında Ağ Oyuq maili düzünü (hündürlüyü 400-600 m) əmələ gətirir. Bitki örtüyündə bozqır forması geniş yer tutur. Quru çöl, dağ kserofit bitkiləri, kolluqlar, dağlıq hissədə enliyarpaqlı meşələr geniş yayılmışdır. Burada meşənin əsas tərkibi, Araz palıdı (*Quercus araxina* A.Grossh.), şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.), qovaq (*Populus* L.) və qalan hissəsi isə qarışıq meşəliklərdən ibarətdir. Çay yatağı boyunca və kiçik terraslarda allüvial torpaqlar əsasən çinar meşələri (*Platanetum*) altındadır. Tərkibdə adi qoz (*Juglans regia* L.), dağdağan (*Celtis glabrata* Steven ex Planch.), qarağac (*Ulmus araxina* Takht.), vələs (*Carpinus orientalis* Mill.) mövcuddur. Oxçuçay hövzəsinin Azərbaycan ərazisinə aid hissəsinin landşaft-ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, çay axınına landşaftlara təsiri, hövzə ekosistemlərində işğal dövründə yaranmış antropogen pozulmalar və s. öyrənilmişdir. Oxçuçayın ümumi uzunluğunun 40 kilometrlik hissəsi Ermənistan ərazisinə düşür. Bu hissədə Ermənistanın iri dağ-mədən sənaye müəssisələrindən çayın suyuna axıdılan ağır metallar və digər zərərli kimyəvi elementlər, məişət tullantıları ilə mütəmadi olaraq çirkləndirilmişdir. Məhz bu səbəblərdən – antropogen və iqlim dəyişmələri nəticəsində Oxçuçay ərazisinin bəzi ərazilərində meşəmələgətirən ağac cinslərinin azalmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda işğal dövründə çay hövzəsi ekosistemləri ciddi landşaft-ekoloji təsirlərə məruz qalmışdır. Tədqiqatların nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, iqlim dəyişkənliyi və antropogen amillərin təsiri nəticəsində meşə biosenozlarının sahəsi 30-40% və bəzi məlumatlara görə daha çox azalmışdır və təbii-struktur dəyişikliyinə məruz qalmışdır.

Açar sözlər: ekoloji şərait, bitki örtüyü, yamac səmtləri, çay hövzəsi, iqlim, antropogen amillər, ekosistem, biosenozlar.

I. Giriş

Oxçuçay ətraf ərazilərinin inventarlaşdırılması və qiymətləndirilməsi istiqamətində dominant, subdominant növlərin müasir vəziyyətinin tədqiqi, biomüxtəlifliyin nadir növlər araşdırılmışdır. Tədqiqat üçün bitki nümunələri əldə edilib, əlverişsiz iqlim və antropogen amillərin meşə fonduna təsiri araşdırılmışdır.

Oxçuçayın ərazisi Şərqi Zəngəzur bölgəsi daxilində çox qısa bir məsafədə düzənlik, alçaq və orta dağlıq relyefə malik onlan, fərqli iqlim tipləri ilə qarşılıqlı əlaqəsindən, zəngin bitki örtüyü əmələ gəlmişdir. Ərazidə 2 iqlim tsikli hakimdir.

Qışı quraq keçən yarımsəhra və quru çöl iqlimi, bir qədər yüksək hissələrdə isə quraq keçən mülayim isti iqlimə malikdir. Yağıntının illik miqdarı 600 mm – dir [7].

¹ Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Dendrologiya İnstitutu / email: aynur.huseynova.1968@mail.ru

² Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Dendrologiya İnstitutu / email: minare.hasanova@inbox.ru

³ Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Dendrologiya İnstitutu / email: nigarbadalzade@mail.ru

Rayonun ərazisi orta və alçaq dağlıq sahədə yerləşərək mürəkkəb və dərəli-təpəli səth quruluşuna malikdir. Zəngilan rayonu Oxçuçay ərazisi, quru çöl, dağ kserofit bitkiləri, kolluqlar, dağlıq hissədə enliyarpaqlı meşələr geniş yayılmışdır. Burada meşənin əsas tərkibi, Araz palıdı (*Quercus araxina* A.Grossh.), şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.), qovaq (*Populus* L.) və qalan hissəsi isə qarışıq meşəliklərdən ibarətdir. Çay yatağı boyunca və kiçik terraslarda allüvial torpaqlar (çay çöküntülərindən əmələ gəlmiş düzənliklər) əsasən çinar meşələri (*Platanetum*) altındadır. Tərkibdə adi qoz (*Juglans regia* L.), dağdağan (*Celtis glabrata* Steven ex Planch.), qarağac (*Ulmus araxina* Takht.), vələs (*Carpinus orientalis* Mill.) mövcuddur. Burada meşələrin ərazicə məhdud olması, meşəbitmə şəraitinin eyniliyi, geniş meşə tiplərinin formalaşmasına imkan vermir [3]. Hər meşə formasiyalarının özünəməxsus bitki cəmiyyəti – fitosenozu vardır. Son iqlim dəyişmələri fonunda artan quraqlıq stresinin Oxçuçay ərazisinin bəzi ərazilərində meşəmələgətirən ağac cinslərinin azalmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda işğal dövründə çay hövzəsi ekosistemləri ciddi landşaft-ekoloji təsirlərə məruz qalmışdır.

II. Material və metodlar

Zəngilan rayonunun Oxçuçay ərazisində bitki örtüyünün yayılması və inkişafının ölkədaxili təhlili, ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, meşə formasiyalarının ekoloji balansını pozan faktorların nəticələrini aydınlaşdırılmışdır. Bitki örtüyü, Məmmədov, Xəlilov (2002), relyef, Quliyev (2014), ekoloji qiymətləndirilmə, Məmmədov (1988), meşə qiymətləndirilməsi, Məmmədov, Əsədov (2010), meşəmələgətirən cinslər, Əsədov (1981), yamac səmtləri Hüseynova (2023), formasiyalar Məmmədov.Q.S.Xəlilov.Q.Y.(2002), iqlim amilləri Xıdırov (2021), Hüseynova (2023), yay otlaqları Həsənov (2004), Antropogen amillər, ekoloji terrora son!". (2015), Tədqiqatlar zamanı öyrənilən ərazi üçün xarakterik olan bitkilər və yüksəkliklər "Garmin" markalı GPS-lə təyin edilmişdir.

III. Nəticələr və müzakirələr

Oxçuçay ərazisində yüksəklik qurşaqları üzrə iqlimin və bitki örtüyünün dəyişməsi müşahidə olunur. Tədqiqatlar göstərdi ki, bitki örtüyünün dəyişməsində yüksəkliklə yanaşı ərazidən axan çayların istiqaməti və bununla əlaqədar hövzədə yamacların baxarlıqları mühüm rol oynayır. Oxçuçay 600-700 m-dən aşağı ərazilərdə qərbdən-şərqə doğru axır. Bu hündürlükdən yuxarı çay istiqamətini dəyişərək şimali-qərbdən cənubi-şərqə doğru yönəlir. Oxçuçay hövzəsində Süsəndağı yamaclarında ayrı-ayrı kiçik massivlərdə ardıc seyrəkliyi bitir.

Hövzənin bu hissəsində çayın sol sahilində yamacların eni 1,5-2,0 km olub perpendikulyar olaraq cənuba baxır. Burada relyef kəskin parçalanaraq dik yamaclardan ibarətdir [2]. Məhz çayın bu hissəsində seyrək ardıc meşələri (*Junipereta*) yayılmışdır. Oxçuçay ərazisində ağac şəklində bitən ardıc cinsləri - *Juniperus foetidissima* Willd., *Juniperus polycarpus* K.Koch (kəskinliyi və çoxmeyvəli ardıc), tək-tək kolşəkilli cırdan və qırmızı ardıc (*Juniperus pygmaea*, *Juniperus rufescens* Link) dəniz səthindən 1000-1100 metrə qədər yayılmışdır. Bu hündürlükdən yuxarı meşədən azad edilmiş və eroziyaya uğramış yamaclarda ardıc cinslərinin yerini (*Juniperus* L.) digər kol cinsləri- *Crataegus* L., *Mespilus* L., *Lonicera* L., *Cotoneaster* Medic.) və s. tutmuşdur. Belə sahələrdə seyrək qaratikan və murdarça (*Paliurus* Mill., *Rhamnus* L.) kollarına da rast gəlinir. Yamacın nisbətən rütubətli şimal səmtlərində isə (*Junipereta*) ardıc meşəliyinin tərkibinə tək-tək (*Pistacia lentiscus* L., *Celtis* L., *Quercus iberica* Steven ex m.bieb, *Fraxinus* L.) saqqızağac, dağdağan, iberiya palıdı və göyrüş də qarışıq (Hüseynova 2023).

Oxçuçay ərazisində meşənin əsas tərkib hissəsi, Araz palıdı (*Quercus araxina* A.Grossh.), şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.), qovaq (*Populus* L.) və qalan hissəsi isə qarışıq meşəliklərdən ibarətdir. Meşə ərazisinin quru daşlı yamaclarında dağdağan, şərq vələsi, saqqızağac, ağcaqayın, qarağac, söyüdyarpaq armud, kəskinliyi ardıc (*Celtis* L., *Carpinus orientalis* Mill., *Pistacia lentiscus* L., *Acer* L., *Ulmus* L., *Pyrus salicifolia* Pall., *Juniperus foetidissima* Willd.) ilə aşağı bonitetli (ağacın məhsuldarlığını qiymətləndirmək) seyrək meşəliklər yayılmışdır (Əsədov1981). Seyrək ağaclar arasında tək-tək və topa halında kserofit kollara rast gəlinir. Bu meşəliklərdə kserofit kollardan: tikanlı dövəqıran (*Atraphaxis*

spinosa), iberiya doqquzdonu (*Lonicera iberica*), xırdameyvə albalı (*Cerasus microcarpa*), ortaboy acılıq (*Ephedra intermedia* Schrenk. Et. C.A.Mey.), kol jasmini (*Jasminum fruticans*), pallas murdarçası (*Rhamnus pallasii*) və qaratikan (*Paliurus spina-christi*) təbii halda yayılıb [3].

Oxçuçay ərazisinin 79,4% meşə ilə örtülü sahə və meşə ilə örtülü olmayan sahə 14,02%, meşəsiz sahə 6,54%, qumluqlar, daş yığınları isə 6,54 % təşkil edir. Ərazisinin 32,2 faizi meşə-kolluqlar, 32,1 faizi kserofit bozqırlar, 12 faizi quru bozqırlar və 6,9 faizi isə çay-dərə çəmən meşələrdən ibarətdir Qısa məsafədə təbii landşaftların quru-bozqırlardan dağ meşələrinə doğru tədricən dəyişməsi və onların arasında ekoloji dəhliz rolunu oynayan Oxçuçayın təsiri ilə hövzədə unikal əhəmiyyətə və zənginliyə malik biomüxtəliflik yaranıb [10].

Son iqlim dəyişmələri fonunda artan quraqlıq stresinin Oxçuçay ərazisinin bəzi ərazilərində meşəmələgətirən ağac cinslərinin azalmasına səbəb olmuşdur. Bəzi meşə formasiyaları iqlim dəyişikliyinə faydalana bilsə də, əksər formasiyalar fəsadlara məruz qalmışdır. İsti iqlim şəraiti, kserofit meşə əmələ gətirən - *Paliurus* Mill., *Prunus amygdalus* Batsch, *Rhamnus* L., *Crataegus* L., *Rosa* L., *Juniperus* L.) qaratikan, badam, tobulqa, murdarça, yemişan, itburnu, ardıc, vələs və s. cinslər üçün şərait daha əlverişli olarsa da, rütubətsevən (*Platanus orientalis* L., *Populus* L., *Salix* L., *Ulmus* L.) şərq çınarı, qovaq, söyüd, qarağac və s.cinslər üçün ekoloji cəhətdən az əlverişsizdir [4] (şəkil 1).

Şəkil 1. Oxçuçay ərazisinin ümumi görünüşü və Oxçuçay kənarında *Platanus orientalis* L.

Meşə ekosisteminin bitkiliyi üçün 2 tip (meşə, kolluq), 7 formasiya, 35 assosiasiya müəyyən edilmişdir. Dağlıq ərazinin enliyarpaqlı meşələrinin dominant növü *Quercus araxina* A.Grossh., *Platanus orientalis* L. olsa da, subdominant növlər olan *Juglans regia* L., *Celtis* L., *Carpinus orientalis* Mill., *Pistacia lentiscus* L., *Ulmus* L., *Pyrus salicifolia* Pall., *Juniperus foetidissima* Willd növləri meşənin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Kserofit seyrək meşəliklər- belə meşələr quraqlığa davamlı ağac və kollardan ibarət olmaqla arid ərazilərdə inkişaf etmişlər [8].

Çox təəssüflə qeyd etmək istərdik ki, Oxçuçay və ətraf ərazilərin təbiətinə iqlim dəyişkənliyi və 30 ilə yaxın davam edən erməni hərbi təcavüzü, bioloji müxtəlifliyinə, su hövzələrinə ciddi ziyan vurmuşdur. Meşələr talan edilib, sənaye əhəmiyyətli növlər- Şərq çınarı, Araz palıdı, qoz ağacları, göyrüş (*Quercus araxina* A.Grossh., *Juglans regia* L., *Fraxinus ornus* L., *Platanus orientalis* L.) və s. qırılıb, digər ağac və kol növləri isə yanacaq kimi istifadə edilmişdir. Hazırda yaşıl görüntü yaradan bu meşəliklər, əslində vaxtilə ermənilər tərəfindən qırılmış ağacların kökü üstündə inkişaf edən topa şəkilli pöhrələrdən ibarətdir.

Meşə örtüklərinin antropogen təsirlərə məruz qalması və əksər ağac növlərinin tərkibinin dəyişmə uğraması, birinci halda meşəbitmə şəraitinə təsir edir, ikinci halda isə meşəbitmə şəraitini ciddi dəyişikliklərə sövq edir. Ən yaxşı halda meşədə yaranan törəmə qrupuna aid əksər bitki örtüklərinə qarşı qabaqalayıcı tədbirlər aparmaqla meşənin ilkin təbiiliyini qaytarmaq mümkün ola bilər. Əgər meşəbitmə qaydaları çox pozulubsa, meşənin əvvəlki halını alması və onun bərpa olunması mümkünsüzləşir [11].

IV.Nəticə

Çay hövzəsinin Zəngilan şəhəri ilə Süsəndağ silsiləsi arasında qalan hissəsi isə dağ kserofit (friqonoid) bitkiliyi ilə örtülmüşdür. Süsən, Pilər və Əsgülüm dağ silsiləsinin çay yatağına baxan yamaclarında əsasən (*Quercus araxina* A.Grossh., *Platanus orientalis* L. *Carpinus orientalis* Mill.) araz palıdı, şərç çınarı, vələs qarışıq arid seyrək meşə və kolluqlardan təşkil olunmuş bitki qruplaşmaları yayılmışdır. Aparılan tədqiqatlar və təhlillər nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Oxçuçay ərazisi-kserofit kolluqlar, meşə-kolluqlar, meşə və meşə-kol sahələrinə bölünür. İqlim dəyişkənliyi nəticəsində, bozqırlaşmış quru-çöllərin və meşələrin sahələrində azalma müşahidə edilmişdir[6]. Cari il ərzində bozqırlaşmış quru-çöllər 3,6%, meşələr isə 25,3% azalmağa məruz qalmışdır. Bitki örtüyündəki dinamik dəyişmələr və xüsusi ilə meşələrin sahəsinin azalması iqlim dəyişkənliyi və isqal dövründəki ekoloji terror ilə bağlıdır.

Tədqiqatların nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, işğal dövründə çay hövzəsi ekosistemləri ciddi landşaft-ekoloji təsirlərə məruz qalmışdır. Meşələr vəhşicəsinə talan edilib, sənaye əhəmiyyətli Araz palıdı (*Quercus araxina* A.Grossh.), qoz ağacları (*Juglans regia* L.), adi göyrüş (*Fraxinus excelsior* L.) və s. qırılıb, digər ağac və kol növləri isə yanacaq kimi istifadə edilmişdir. Hazırda yaşıl görüntü yaradan bu meşəliklər, əslində vaxtilə ermənilər tərəfindən qırılmış ağacların kökü üstündə inkişaf edən topa şəkilli pöhrələrdən ibarətdir. Belə meşələrin yenidən bərpa edilməsi və qorunması Oxçuçay hövzəsinin unikal əhəmiyyətə malikdir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Asadov K.S. The wealth of forests. Baku, Azernashr, 1981. p. 88 (in Azerbaijani / Əsədov K.S. *Meşələrin sərvəti. Bakı, Azərnaşr, 1981. səh. 88*).
2. Guliyev I.A. General soil science and soil geography. Baku, 2014 (in Azerbaijani / Quliyev İ.Ə. *Ümumi torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyası. Bakı, 2014*).
3. Hasanov E.A. Geobotanical characteristics of the summer pastures of the Greater Caucasus and soil evaluation. Baku: Azerbaijan State Publishing House, 2004, p. 140 (in Azerbaijani / Həsənov E.A. *Böyük Qafqazın yay otlaqlarının geobotanik xüsusiyyətləri və torpaqların qiymətləndirilməsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2004, s.140*).
4. Hüseynova. A.I. SCIENTIFIC WORKS OF ADAU. About the effect of the slopes on the afforestation conditions in mountainous areas, 2023. p. 10-15. DOI:10.30546/2790-5799.2 (in Azerbaijani / Hüseynova.A.I. *ADAU-nun ELMİ ƏSƏRLƏRİ. Dağlıq ərazilərdə yamacların səmtinin meşəbitmə şəraitinə təsiri haqqında, 2023. səh. 10-15. DOI:10.30546/2790-5799.2*).
5. Hüseynova A.I. VI international symposium "Biodiversity in Eurasia - SEAB 2023" dedicated to the 100th anniversary of Great Leader Heydar Aliyev. Baku. Influence of climate factor on the natural recovery process of Dendroflora of Hirkan National Park. 2023, pp. 267-269 (in Azerbaijani / Hüseynova A.I. *VI international symposium "Biodiversity in Eurasia - SEAB 2023" dedicated to the 100th anniversary of Great Leader Heydar Aliyev. Baku. Influence of climate factor on the natural recovery process of Dendroflora of Hirkan National Park. 2023, pp. 267-269*).
6. Khidirov N.Sh. Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Azerbaijan. Climate Change Impacts on Forests and Sustainable Forest Management. Baku, 2023. p. 15-23 (in Azerbaijani / Xidirov N. Ş. *Azərbaycan Respublikasının Ekologiyə və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. İqlim Dəyişikliyinə Meşələrə Təsirləri və Davamlı Meşə İdarəetməsi. Bakı, 2023. səh.15-23*).
7. Mammadov G.S. Ecological assessment of Azerbaijani lands. Science, Baku, 1998. p. 281 (in Azerbaijani / Məmmədov Q.Ş. *Azərbaycan torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi. Elm, Bakı, 1998. səh. 281*).
8. Mammadov G.Sh., Khalilov M.Y. Forests of Azerbaijan, "Elm" publishing house, Baku, 2002. p. 472 (in Azerbaijani / Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. *Azərbaycanın meşələri, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2002. səh. 472*).

9. Mammadov M.S., Asadov K.S. Forest ecology, "Elm" publishing house, Baku, 2010. p. 450 (in Azerbaijani / Məmmədov M.S., Əsədov K.S. Meşə ekologiyası, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2010. səh 450).
10. Mammadov. Q.S., Khalilov. Q.Y. Azerbaijani forests. Baku, "Elm" publishing house. Distribution patterns of mountain forests and forest formations, 2002. pp. 17-23 (in Azerbaijani / Məmmədov.Q.S., Xəlilov.Q.Y. Azərbaycan meşələri. Bakı, "Elm" nəşriyyatı. Dağ meşələrinin yayılması qanunauyğunluqları və meşə formasiyaları, 2002. səh.17-23).
11. "Stop to national-cultural and environmental terrorism in our occupied territories!" Archived from the original on 2015-02-17. Date of use: 2015-05-04 (in Azerbaijani / "İşğal olunmuş ərazilərimizdə milli-mədəni, ekoloji terrora son!". 2015-02-17 tarixində orijinalından arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2015-05-04).

ASSESSMENT OF THE LANDSCAPE-ECOLOGICAL CONDITION OF THE AREAS SURROUNDING THE OKHCHUCHAY RIVER IN THE ZANGILAN REGION

AYNUR HUSEYNOVA¹, MİNARA HUSEYNOVA², NİGAR BEDEL-ZADE³

Summary

*In accordance with the Presidential Decree on the "I State Program on the Great Return" and the 2024 plan, a monitoring process was organized to conduct scientific research aimed at a comprehensive study of soil, water, and vegetation characteristics in the areas surrounding Okhchuchay in Zangilan district. The ecological conditions, forest types, and vegetation of this region have been studied. Known for its natural beauty, Zangilan district, located in a mid- and low-mountainous region, features complex topography with rolling hills and valleys. The Bargushad range enters the area from the northwest and forms the Agh Oyugh inclined plain (400-600 m high) between Bazarchay and Okhchuchay. The vegetation is dominated by steppe formations, dry steppe, mountain xerophyte plants, shrubberies, and broad-leaved forests in the mountainous areas. Major tree species in the forests include Araz oak (*Quercus araxina* A.Grossh.), Oriental plane (*Platanus orientalis* L.), poplar (*Populus* L.), and other mixed species. Along the riverbed and small terraces, alluvial soils are primarily covered by plane forests (*Platanetum*), with species such as walnut (*Juglans regia* L.), hackberry (*Celtis glabrata* Steven ex Planch.), elm (*Ulmus araxina* Takht.), and hornbeam (*Carpinus orientalis* Mill.). The landscape-ecological condition of the Okhchuchay basin within Azerbaijan, the effects of river flow on the landscape, anthropogenic disturbances in basin ecosystems caused during the occupation, and more were examined. Of Okhchuchay's total length, 40 kilometers lie in Armenia, where the river has been frequently polluted by heavy metals and other hazardous chemicals from Armenia's large mining enterprises, as well as domestic waste. Due to these factors, including anthropogenic and climate changes, the number of forest-forming tree species has decreased in some areas. During the occupation, the river basin ecosystems were significantly impacted, and it has been found that forest biocoenosis areas have decreased by 30-40%, or even more, and have undergone natural-structural changes due to climate variability and anthropogenic effects.*

Keywords: *ecological conditions, vegetation, slope aspects, river basin, climate, anthropogenic factors, ecosystem, biocoenosis.*

---

¹ Dendrology Institute of the Republic of Azerbaijan/ email: aynur.huseynova.1968@mail.ru

² Dendrology Institute of the Republic of Azerbaijan/ email: minare.hasanova@inbox.ru

³ Dendrology Institute of the Republic of Azerbaijan/ email: nigarbadalzade@mail.ru

ОЦЕНКА ЛАНДШАФТНО-ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ТЕРРИТОРИЙ ВОКРУГ РЕКИ ОХЧУЧАЙ В ЗАНГИЛАНСКОМ РАЙОНЕ

АЙНУР ГУСЕЙНОВА¹, МИНАРА ГУСЕЙНОВА², НИГЯР БАДАЛ-ЗАДЕ³

Резюме

В соответствии с Указом Президента Азербайджанской Республики о «Первой Государственной Программе Великого Возвращения» и планом на 2024 год, для выполнения научно-исследовательских работ было организовано мониторинговое исследование с целью комплексного изучения характеристик почв, вод и растительного покрова в окрестностях реки Охчучай в Зангиланском районе. Проведены исследования экологических условий, типов лесов и растительности данного региона. Зангиланский район, обладающий живописной природой, расположен в средней и низкогорной местности, отличающейся сложным рельефом с холмами и долинами. Хребет Баргушад входит в район с северо-запада и формирует наклонную равнину Аг Оюк (высотой 400-600 м) между Базарчаем и Охчучаем. В растительном покрове преобладают степные формации, сухие степи, горные ксерофиты, кустарники, а также широколиственные леса в горных районах. Основными древесными породами лесов являются араксинский дуб (*Quercus araxina* A.Grossh.), восточный платан (*Platanus orientalis* L.), тополь (*Populus* L.) и другие смешанные леса. Вдоль русла реки и на небольших террасах аллювиальные почвы покрыты в основном платановыми лесами (*Platanetum*), с такими видами, как грецкий орех (*Juglans regia* L.), каркас (*Celtis glabrata* Steven ex Planch.), вяз (*Ulmus araxina* Takht.) и граб (*Carpinus orientalis* Mill.). Были исследованы ландшафтно-экологическое состояние бассейна Охчучая на территории Азербайджана, влияние речного потока на ландшафты, антропогенные нарушения в экосистемах бассейна, вызванные в период оккупации, и другие аспекты. Из общей протяженности Охчучая 40 километров проходит по территории Армении, где река часто загрязнялась тяжелыми металлами и другими опасными химическими элементами от крупных горнодобывающих предприятий Армении, а также бытовыми отходами. По этой причине, в том числе из-за антропогенных и климатических изменений, количество лесообразующих древесных пород сократилось в некоторых районах. В период оккупации экосистемы бассейна реки подверглись значительным экологическим воздействиям, и установлено, что площадь лесных биогеоценозов сократилась на 30-40% и более, а также претерпела естественные структурные изменения под воздействием климатической изменчивости и антропогенных факторов.

Ключевые слова: экологические условия, растительный покров, экспозиция склонов, речной бассейн, климат, антропогенные факторы, экосистема, биогеоценозы.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.07.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

---

¹ Институт Дендрологии Азербайджанской Республики/ email: aynur.huseynova.1968@mail.ru

² Институт Дендрологии Азербайджанской Республики/ email: minare.hasanova@inbox.ru

³ Институт Дендрологии Азербайджанской Республики/ nigarbadalzade@mail.ru

VƏHŞİ HEYVANLARIN VƏ BİTKİ EHTİYATLARININ QANUNSUZ TİCARƏTİ

ANAR MAHMUDOV¹

Annotasiya

Vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarəti dünyanın ən geniş yayılmış və gəlirli ekoloji cinayətlərindən biridir və qlobal ekosistemlər, insan sağlamlığı və iqtisadiyyata ciddi təhlükələr yaradır. Bu məqalə, qanunsuz ticarətin flora və faunaya mənfi təsirlərini və onun ekosistemlərdə yaratdığı dağıdıcı təsirləri ətraflı araşdırır. İlk növbədə, qanunsuz ticarətin biomüxtəliflik üzərində yaratdığı təhdidlər vurğulanır və ekosistem balansına zərər vuraraq torpaq eroziyası, su dövründə dəyişikliklər və iqlim dəyişikliyi kimi fəsadlara səbəb olduğu bildirilir. Müəllif həmçinin qanunsuz ticarətlə mübarizə məqsədilə müxtəlif ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tətbiq olunan hüquqi və tənzimləyici tədbirləri təhlil edir. Bu tədbirlər arasında CITES Konvensiyası və digər beynəlxalq qanunvericilik sənədləri, həmçinin milli strategiyaların və xüsusi icra strukturlarının yaradılması da qeyd olunur. Qanunsuz ticarətlə əlaqəli korrupsiya və çirkli pulların yuyulması kimi problemlərin ekosistemə ziyan vurduğu və cinayətçılığın güclənməsinə səbəb olduğu diqqətə çatdırılır. Bundan əlavə, Azərbaycanın milli qanunvericiliyindəki boşluqlar və bu sahədə görülməsi vacib olan preventiv tədbirlər də əhatə olunur. Bu məqalə, qanunsuz ticarətə qarşı effektiv mübarizənin yalnız sərhəd tanımayan beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsilə mümkün olduğunu göstərir və gələcəkdə ekoloji hüququn gücləndirilməsi üçün təkliflər irəli sürür.

Açar sözlər: ekoloji cinayət, biomüxtəliflik, qanunsuz ticarət, korrupsiya, beynəlxalq əməkdaşlıq, CITES Konvensiyası, ekosistem, çirkli pulların yuyulması, ekoloji hüquq.

I. Giriş

Vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarəti ekoloji cinayətlər qrupuna aid olmaqla, flora və faunanın istismarı və qanunsuz alveri nəticəsində gəlir əldə edilməsi ilə müvafiq şəxslərin mənfəətinə yönəldilmiş, ətraf mühitə zərər vuran qeyri-qanuni fəaliyyətdir. “Gəlir əldə etmək” dedikdə, yalnız pul qazanmaq deyil, həmçinin qanunsuz dövriyyənin predmeti olan heyvan və ya bitkidən ərzaq, yanacaq, paltar, tikinti materialı, dərman vasitələrinin istehsalı üçün istifadə nəzərdə tutulur. Bu ticarət bütün dünyada heyvan və bitki ekologiyasına təhlükə yaradaraq biomüxtəliflik böhranını sürətləndirməklə ekosistemlərə, insan sağlamlığına və qlobal iqtisadiyyata dağıdıcı təsirlərin yaranmasına səbəb olur.

Sözgedən qeyri-qanuni fəaliyyətin illər ərzində geniş yayılması ilk öncə bir sıra dövlətlərdə belə ticarətin qarşısının alınmasına yönəldilmiş lokal addımlar atılmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, bir sıra ölkələr vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarətinə qarşı mübarizə məqsədilə ixtisaslaşdırılmış icra qurumları yaratmış, bu sahədə görülməli tədbirlərə dair Milli Strategiyalar təsdiqləmiş, eləcə də sözgedən cinayət əməllərini ekologiya cinayətləri daxilində prioritet cinayət kimi tanımışdır.

Lakin bu qanunsuz ticarətlə mübarizə aparmaq üçün yalnız lokal tədbirlər kifayət etməmiş, daha sonra beynəlxalq sferada əməkdaşlıq edilməsinə zərurət yaranmışdır.

II. Qanunsuz ticarət: ekoloji və hüquqi aspektlər

1975-ci ildə qüvvəyə minmiş beynəlxalq müqavilə olan “Kökünün kəsilməsi təhlükəsi olan vəhşi fauna və flora növlərinin beynəlxalq ticarəti haqqında” Konvensiya (CITES, bundan sonra – Konvensiya) imzalanmış, Konvensiya 184 dövlət və bir sıra regional iqtisadi inteqrasiya təşkilatları tərəfindən təsdiq edilmişdir. Məsələn, Avropa İttifaqı (bundan sonra – Aİ) 2015-ci ildə Konvensiyanı təsdiq edərək rəsmi “tərəf” statusu əldə etmişdir. Konvensiyada müəyyən edilmişdir ki, bu sənəddə qeyd edilən fauna və flora növlərinin bütün idxalı və ixracına yalnız sertifikatlar sistemi vasitəsilə icazə verilməlidir.

¹ Zəngilan rayon prokurorunun köməkçisi / anar.mahmudov@gmail.com

Bundan əlavə, 1990-cı ilin sonlarından etibarən bu sahədə bir sıra regional təşkilatlar yaradılmış, 2010-cu ildə vəhşi təbiət əleyhinə olan cinayətlərə qarşı mübarizəyə dair beynəlxalq konsorsiumun əsası qoyulmuş, 2014-2018-ci illər arasında 4 ardıcıl beynəlxalq konfrans təşkil edilmiş, habelə 2015-2023-cü illərdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (bundan sonra – BMT) Baş Assambleyası tərəfindən 6 qətnamə qəbul edilmişdir [8].

BMT Narkotik və Cinayətkarlıqla Mübarizə Ofisinin (UNODC) dünya ekologiyası əleyhinə törədilən cinayətlərlə bağlı 2024-cü il tarixli Hesabatına əsasən, ötən illər ərzində vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarətinə qarşı milli, regional və beynəlxalq mübarizə tədbirləri artırılmışdır. BMT-nin Narkotik və Cinayətkarlıqla Mübarizə Ofisinin 2024-cü il üzrə qanunvericilik təhlili göstərir ki, BMT-nin 164 üzv dövləti vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarətini kriminallaşdırmış, habelə onlardan 86-sında bu qəbildən olan cinayətlərin törədilməsinə görə 4 ilədək azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutularaq BMT-nin Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlıqla Mübarizəyə dair Konvensiyasında göstərilən maksimum cəza həddi tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Məsələn, Fransa Ekologiya Məcəlləsinin L415-3-cü maddəsinə əsasən, vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatının qanunsuz ticarətini həyata keçirən şəxslər 3 ilədək azadlıqdan məhrum etmə və ya 150.000 avro cərimə ilə cəzalandırılır [1]. Bundan başqa, Birləşmiş Ştatlarda vəhşi heyvan və bitki ehtiyatının qanunsuz ticarəti əleyhinə 1973-cü ildə qəbul edilən Nəslin Kəsilmə Təhlükəsi olan Flora və Fauna Növlərinin Mühafizəsi Aktının müddəalarının qəsdən pozulmasına görə 50.000 ABŞ dolları məbləğində cərimə və 1 ilədək azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin, 2016-cı ildə qəbul edilən Vəhşi Heyvan və Bitki növlərinin Qanunsuz Ticarətinin Ləğvi, Neytrallaşdırılması və Qarşısının Alınması Aktı sözügedən qanunsuz fəaliyyətin həyata keçirilməsi riskinin yüksək olduğu (Meksika, Kolumbiya, Venezuela və s.) bir sıra ölkələrin əvvəlcədən müəyyən edilməsini, həmin ölkələrin yükdaşmasının, habelə sərhəd məlumatlarının diqqət mərkəzində saxlanılmasını, eləcə də bu qanunsuz ticarətin maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınmasını özündə ehtiva edir.

Vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarəti ilə mübarizə sahəsində əsas əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də heyvan və bitki növlərinin daşınması üsullarının müəyyən edilməsi və qarşısının alınması üçün tədbirlər görülməsidir. Belə ki, Montreal Konvensiyasının 16-cı maddəsinə əsasən, beynəlxalq daşımalarda aviaşirkətin hansı əşyanın göndərilməsi və haraya çatdırılması ilə bağlı sənədlərdə qeyd edilən məlumatları dəqiqləşdirmək öhdəliyi olmadığından sənəddə qeyd edilməyən hər hansı qanunsuz ticarət predmetinin daşınması tamamilə sifarişçinin məsuliyyətində hesab olunurdu. Bu səbəbdən də, aviaşirkət rahatlıqla bilmədən vəhşi heyvan və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarətinin predmeti olan hər hansı bir heyvan və ya bitki növünü müxtəlif ölkələrə daşıya və bu hal aşkar edildikdə məsuliyyətə cəlb edilməyə bilərdi. Lakin bu halın qarşısının alınması sahəsində imzalanmış ən mühüm aktlardan biri 15 mart 2016-cı il tarixində Londonda yerləşən Bukingem Sarayında (Buckingham Palace) imzalanan Deklarasiyadır. Sözügedən sənədə əsasən, heyvan və bitki növlərinin logistikasını həyata keçirən bütün sahələrdə nəzarət tədbirləri gücləndirilməli, dövrüyyəsi qanunla qadağan olunan heyvan və bitki növlərinin daşınmasına dair məsuliyyət dəqiqləşdirilməli idi. Deklarasiyada 3 əsas məsələ prioritet hesab edilirdi: 1. Yüksək riskli marşrutlar və daşıma üsulları haqqında etibarlı məlumat mübadiləsi sisteminin təşkili; 2. Vəhşi heyvan və bitki ehtiyatının qanunsuz ticarətinə dair şübhəli daşımalarla bağlı məlumatın nəqliyyat xidməti tərəfindən dərhal aşkar edilərək hüquq mühafizə orqanlarına ötürülməsi üçün təhlükəsiz sistemin işlənilməsi; 3. Karqo şirkətləri tərəfindən ticarəti qanunla qadağan edilən heyvan və bitki növlərinin daşınması ilə bağlı şübhəli sifariş daxil olduqda bundan imtina edərək hüquq mühafizə orqanlarına məlumat verilməsinin təmin edilməsi. Göründüyü kimi xüsusi diqqət aviaşirkətlərin fəaliyyətinə yönəlmişdi.

2022-ci ilin noyabrında Avropa Komissiyası vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarətinə qarşı mübarizə sahəsində Aİ Fəaliyyət Planını qəbul etdi. Fəaliyyət Planının 4 əsas prioriteti mövcuddur:

1. Qanunsuz ticarətin predmeti olan heyvan və ya bitki növünə istehlakçı tələbinin azaldılması, mənbə ölkələrdə davamlı dolanışq vasitələrinin dəstəklənməsi və korrupsiya ilə mübarizə yolu ilə qanunsuz heyvan alverinin qarşısını almaq və onun əsas səbəblərini aradan qaldırmaq;

2. Aİ və milli siyasətləri beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırmaq və vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarəti ilə məşğul olan vətəndaş cəmiyyəti və biznes sektorlarını məsuliyyətə cəlb etməklə hüquqi və siyasi çərçivəni gücləndirmək;

3. Aİ daxilində bu qəbildən olan qeyri-qanuni fəaliyyətlərin aşkarlanmasını sürətləndirərək Üzv Dövlətlər arasında koordinasiya və əməkdaşlığı təşkil etmək, habelə vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz olaraq onlayn formatda ticarətinin qarşısını almaq;

4. Mənbə, istehlakçı və tranzit ölkələrin vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarətinə qarşı qlobal tərəfdaşlığını gücləndirmək, onların potensialını artırmaq.

Qeyd olunanlardan əlavə, vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarəti korrupsiya, cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılması və qanunsuz maliyyə əməliyyatları ilə sıx bağlı olan ekoloji cinayətdir. İlk baxışdan sözügedən cinayətlər arasındakı əlaqəni müəyyən etmək qəliz görünsə də, son illər bu qəbildən olan bir sıra transmilli cinayətlər hüquq mühafizə orqanları tərəfindən aşkar edilmişdir.

Bu mənada Maliyyə Fəaliyyəti üzrə İşçi Qrupunun (FATF) 2020-ci il tarixli hesabatında cinayət yolu ilə əldə olunmuş əmlakın leqallaşdırılması və vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatının qanunsuz ticarəti arasındakı əlaqəyə xüsusi diqqət çəkilmişdir [2]. Bununla belə, hesabatda həm dövlət orqanlarında, həm də özəl sektorda maliyyə yoxlamaları zamanı müvafiq halların aşkar edilməsinə baxmayaraq, digər transmilli cinayətlərə nisbətən vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatının qanunsuz ticarətindən əldə edilən gəlirin leqallaşdırılmasının tendensiyaları, metod və üsullarına dair daha az biliyə malik olunduğu qeyd edilmişdir.

Dayanıqlı İnkişaf üzrə 2030 Gündəliyində (2030 Agenda for Sustainable Development) qanunsuz olaraq beynəlxalq maliyyə köçürmələrinin azaldılmasının ətraf mühitin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində müsbət rol oynayacağı göstərilmişdir. BMT-nin Narkotik və Cinayətkarlıqla Mübarizə Ofisinin (UNODC) Dünya Ekologiyası əleyhinə törədilən Cinayətlərlə bağlı 2020-ci il tarixli hesabatının 2-ci buraxılışında da bu sahədəki qanunsuz ticarətə dair maliyyə axışı ətraflı araşdırılmışdır. Araşdırmada təkə fil və kərgədan kimi heyvan növlərinin qanunsuz ticarətindən əldə olunan gəlirin illik 35 milyon ilə 970 milyon ABŞ dolları arasında dəyişməsi ilə bağlı statistika göstərilmişdir [10].

Bu rəqəmlər qanunsuz ticarətin nə qədər genişmiqyaslı və gəlirli olduğunu göstərir və bu ticarətlərin transsərhəd maliyyə axınlarına necə təsir etdiyini ortaya qoyur. Bu cür gəlirlərin qanunsuz maliyyə əməliyyatları olmaqla, mütəşəkkil cinayətkarlığı genişləndirmək üçün lazımi maliyyə resurslarını təmin edir. Həmçinin bu maliyyə əməliyyatları dövlət iqtisadiyyatına və özəl sektora ciddi ziyan vurur və dövlətlərin qanunvericiliyi tətbiq etmə qabiliyyətini zəiflədir. Qanunsuz maliyyə əməliyyatlarının qarşısının alınması vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarətinə qarşı mübarizə aparmaq üçün də mühüm bir addımdır. Bu məqsədlə, beynəlxalq əməkdaşlıq, qanunamüvafiq preventiv tədbirlər, hüquq mühafizə orqanlarının dəstəyi və mütəşəkkil cinayətkar dəstələrə qarşı mübarizə zəruridir.

Vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarətinə qarşı mübarizə zamanı əsas prioritet tədbirlərdən biri də korrupsiyanın müəyyən edilməsi və qarşısının alınmasıdır. Belə ki, dövlət və özəl sektorun subyektləri, eləcə də vətəndaşlar vəhşi təbiət cinayətlərini asanlaşdırmaq üçün korrupsiya davranışına yönələ bilər. Bu o mənaya gəlir ki, korrupsiyanın mövcud olduğu şəraitdə cinayətkarlıq inkişaf edir, çünki bu, cinayətin subyektlərinə cinayət törətməyə, gizlətməyə və qanunsuz əməllərinə görə məhkum olunmamağa imkan verir.

Korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində hüquqi məcburi beynəlxalq sənəd olan BMT-nin Korrupsiyaya qarşı mübarizə Konvensiyası (UNCAC) korrupsiyanın tərifini vermir, əksinə, cinayət hesab edilməli olan bir sıra korrupsiya əməllərini müəyyən edir. Konvensiyada sadalanan korrupsiya əməllərinin əksəriyyəti vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatının qanunsuz ticarəti cinayətini törədənələrə yardım edən, yəni rüşvət alaraq yoxlamaların harada keçirilməsi və istiqamətləri barədə məlumat verən, xüsusi icazə və sertifikatları əldə etməyə kömək edən, sərhədlərdən, habelə bu və ya digər formada olan yoxlamalardan qanunsuz ticarətin predmeti olan heyvan və bitki növlərinin keçirilməsinə icazə verən, eləcə də bu qanunsuz ticarət nəticəsində əldə edilən gəlirin leqallaşdırılmasına şərait yaradan dövlət məmurları tərəfindən törədilir. Bir sözlə, korrupsiya vəhşi heyvan və bitki ehtiyatının qanunsuz ticarət zəncirinin bütün mərhələlərində imkan verici elementdir.

Sözügədən qanunsuz fəaliyyətin qarşısının alınması üçün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarəti ilə bağlı xüsusi müddəə nəzərdə tutulmasa da, müxtəlif qanunvericilik aktlarında bu məsələyə diqqət yetirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 6 noyabr 2004-cü il tarixli Qərarında ayrı-ayrı heyvanlar aləmi obyektlərinin Respublika ərazisinə gətirilməsi və onun hüdudlarından kənara aparılmasını qadağan etmək və ya məhdudlaşdırmaq, habelə "Kökünün kəsilməsi təhlükəsi olan vəhşi fauna və yabanı flora növlərinin beynəlxalq ticarəti haqqında" Konvensiyanın (CİTES) tələblərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsi ilə bağlı müddəə ölkədəki heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsi sahəsində dövlət nəzarətini həyata keçirən dövlət orqanlarının vəzifəsi kimi öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, bu qaydaların pozulması ilə bağlı İnzibati Xətalar Məcəlləsində inzibati məsuliyyət də mövcuddur. Bu Məcəllənin 291-ci maddəsinin dispozisiyasına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Qırmızı kitabına daxil edilmiş və xüsusi mühafizə olunan heyvan və bitki növlərinin siyahısında olanların mühafizəsi üzrə tələblərin yerinə yetirilməməsinə görə və 292-ci maddəsinin dispozisiyasına görə isə Zooloji kolleksiyaların yaradılması, zənginləşdirilməsi, saxlanması, istifadəsi, dövlət uçotuna alınması, Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi, onun hüdudlarından kənara göndərilməsi və ya aparılması, habelə zooloji kolleksiyalarla ticarət qaydalarının pozulmasına görə inzibati məsuliyyət müəyyən edilmişdir.

Vəhşi heyvanların qanunsuz ticarəti təbiətdə müxtəlif ekoloji rollara malik olan heyvan növlərinin geniş spektrinə təsir etdiyindən, onun ekosistemə təsirini sadəcə ümumiləşdirmək məqsədmüvafiq hesab edilmir. Məsələn, ətlə qidalanan heyvanların istismarı həmin heyvan növlərinin azalmasına və herbivorların, yəni ot yeyən heyvanların populyasiyalarının artmasına səbəb ola bilər ki, bu da otlaq intensivliyində bitki müxtəlifliyini və ümumi ekosistemin funksiyasını dəyişdirər, həmçinin torpaq eroziyasına və su dövranında dəyişikliklərə yol açar. Lakin, əksinə, yırtıcı heyvanlar üçün qida mənbəyi olan ot yeyən heyvan növlərinin qanunsuz ticarəti və istismarı yırtıcıların yaşamlarına ciddi mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən də, ekosistemin balansını qorumaq üçün heyvanların populyasiya dinamikasına nəzarət edilməlidir. Həmçinin vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarəti nəticəsində ekosistemin pozulması karbon anbarına mənfi təsir göstərməklə uzunmüddətli iqlim sabitliyinin pozulmasına səbəb olar. Belə ki, bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarəti meşə örtüyünün müəyyən dərəcədə azalmasına gətirib çıxarır. Meşələr isə öz növbəsində karbon dioksid emissiyalarının azalmasında mühüm rola malik bitki örtüyü hesab edilir. Beləliklə, bitki örtüyünün istismarı, atmosferdə karbonun saxlanılmasında yaranan çətinliklər bilavasitə iqlim dəyişikliyinə güclənməsinə şərait yaradır.

III. Nəticə

Beləliklə, vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatının qanunsuz ticarətinə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq təcrübə, habelə statistik hesabatlar nəzərə alındıqda, son illər sözügədən qanunsuz ticarətin geniş vüsət aldığı müəyyən edilir. Bu halların yayılmasının başlıca səbəbi qanunsuz ticarətlə məşğul olan şəxslərin əldə etdikləri yüksək gəlirə nisbətə onlara yüngül cəza təyin edilməsidir.

Odur ki, bu sahədə baş verən qanunsuzluqların qarşısının alınması üçün daha sərt və preventiv tədbirlərin görülməsi, yəni Fransa və ya ABŞ qanunvericiliyində olduğu kimi milli qanunvericilikdə bu kimi pozuntulara qarşı özündə konkret inzibati və ya cinayət məsuliyyətini ehtiva edən hüquq normalarının müəyyən edilməsi, vəhşi heyvanların və bitki ehtiyatlarının qanunsuz ticarəti ilə məşğul olduğu üçün məsuliyyətə cəlb edilən şəxslərə daha ağır və effektiv sanksiyaların tətbiqi, dövlət nəzarətini həyata keçirən qurumlar tərəfindən yoxlama reydlərinin sayının artırılması, müvafiq müəssisələr tərəfindən hesabatlılıq strukturlarının aydın tərtibi və belə pozuntular müəyyən edildiyi zaman dərhal müvafiq hüquq mühafizə orqanına məlumat verilməsinin təmini məqsədmüvafiq hesab edilir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Article L. 415-3 of the French Environmental Code
URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/493035> (accessed 04.06.24).
2. FATF, 'Money Laundering and the Illegal Wildlife Trade' (Paris, France: Financial Action Task Force, 2020).

- URL: www.fatf-gafi.org/publications/methodandtrends/documents/money-laundering-illegal-wildlife-trade.html (accessed 04.06.24).
3. French Environment Code.
URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/6040> (accessed 04.06.24).
  4. Michelle Anagnostou and Brent Doberstein, 'Illegal Wildlife Trade and Other Organised Crime: A Scoping Review', *Ambio* 51, no. 7 (July 2022): 1615–31.
  5. The Buckingham Palace Declaration.
URL: <https://unitedforwildlife.org/news/the-buckingham-palace-declaration/> (accessed 04.06.24).
  6. The Code of Administrative Offences. Baku, Huquq Yayın Evi, 2024 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi*. "Hüquq yayın evi". Bakı. 2024).
  7. The Decision No. 176 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated November 6, 2004 on the approval of Instruction on the use of fines for "Rules for the implementation of state control in the field of protection and use of the fauna", "Types, rates, rules of application of payments for the use of the fauna and fines for illegal animal hunting" and "Regulations for the use of animal world facilities and illegal hunting of wild animals" (in Azerbaijani / "*Heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsi sahəsində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydaları*", "*Heyvanlar aləmindən istifadəyə görə ödəmələrin növləri, dərəcələri, tətbiq edilmə qaydaları və qeyri-qanuni heyvan ovuna cərimələr*" və "*Heyvanlar aləmi obyektlərindən istifadəyə görə ödənişlərin və qeyri-qanuni vəhşi heyvan ovuna görə cərimələrin istifadəsinə dair Təlimat*"ın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 6 noyabr 2004-cü il tarixli, 176 nömrəli Qərarı).
  8. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), World Wildlife Crime Report 2024, 167 pages.
  9. UNODC, 'Preventing and Combating Corruption as It Relates to Crimes That Have an Impact on the Environment: An Overview.' (Vienna, Austria: UNODC, 2021).
  10. UNODC, World Wildlife Crime Report 2020 (Vienna: United Nations publications, 2020).
  11. URL: https://environment.ec.europa.eu/topics/nature-and-biodiversity/wildlife-trade_en#:~:text=EU%20regulations,of%20legal%20and%20sustainable%20origin (accessed 04.06.24).
  12. Wildlife trafficking and organized crime.
URL: https://uicn.fr/wp-content/uploads/2022/03/eng-cfuicn_note-criminalite-mars2022-web.pdf (accessed 04.06.24).
  13. Wyatt and Cao, 'Corruption and Wildlife Trafficking'.

ILLEGAL TRADE IN WILDLIFE AND PLANT RESOURCES

ANAR MAHMUDOV¹

Abstract

Illegal trade in wildlife and plant resources is one of the most widespread and profitable environmental crimes, posing serious threats to global ecosystems, human health, and the economy. This article thoroughly examines the adverse impacts of illegal trade on flora and fauna, as well as its destructive effects on ecosystems. Initially, it highlights the threats to biodiversity caused by illegal trade, emphasizing how it disrupts ecological balance, leading to soil erosion, changes in the water cycle, and climate change. The authors also analyze the legal and regulatory measures implemented by various countries and international organizations to combat illegal trade. These measures include the CITES Convention and other international legislative documents, as well as the creation of national strategies and specialized enforcement structures. The article draws attention to the issues of corruption and money laundering associated with illegal trade, which damage ecosystems and

¹ Zangilan district prosecutor's assistant / anar.mahmudov@gmail.com

enable the growth of criminal activities. Additionally, it covers the gaps in Azerbaijan's national legislation and the preventive actions that are necessary in this area. This article demonstrates that effective combating of illegal trade is only possible through borderless international cooperation and offers proposals for strengthening environmental law in the future.

Keywords: *environmental crime, biodiversity, illegal trade, corruption, international cooperation, CITES Convention, ecosystem, money laundering, environmental law.*

НЕЗАКОННАЯ ТОРГОВЛЯ ДИКИМИ ЖИВОТНЫМИ И РАСТИТЕЛЬНЫМИ РЕСУРСАМИ

АНАР МАХМУДОВ¹

Резюме

Незаконная торговля дикими животными и растительными ресурсами является одним из самых распространённых и прибыльных экологических преступлений, представляя серьёзные угрозы для глобальных экосистем, здоровья людей и экономики. В данной статье подробно рассматриваются негативные последствия незаконной торговли для флоры и фауны, а также её разрушительное влияние на экосистемы. Прежде всего, подчеркивается, что незаконная торговля угрожает биоразнообразию, нарушая экологический баланс, что приводит к эрозии почвы, изменениям водного цикла и изменению климата. Авторы также анализируют правовые и нормативные меры, принимаемые различными странами и международными организациями для борьбы с незаконной торговлей. Эти меры включают Конвенцию CITES и другие международные законодательные документы, а также создание национальных стратегий и специализированных структур по их исполнению. В статье уделяется внимание проблемам коррупции и отмывания денег, связанным с незаконной торговлей, которые наносят ущерб экосистемам и способствуют росту преступной деятельности. Кроме того, рассматриваются пробелы в национальном законодательстве Азербайджана и необходимость проведения превентивных мер в этой области. В статье показано, что эффективная борьба с незаконной торговлей возможна только через международное сотрудничество, не имеющее границ, и предложены рекомендации по укреплению экологического права в будущем.

Ключевые слова: *экологическое преступление, биоразнообразие, незаконная торговля, коррупция, международное сотрудничество, Конвенция CITES, экосистема, отмывание денег, экологическое право.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.06.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

---

¹ Помощник прокурора Зангиланского района / anar.mahmudov@gmail.com

GENDER BƏRABƏRLİYİ VƏ DAVAMLİ İNKİŞAFIN ƏSAS EKOLOJİ-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

AYTAC QİBLƏLİYEVƏ¹

Annnotasiya

Məqalədə qeyd olunur ki, bu gün ekoloji böhran gender məsələlərində də özünü göstərir. Uzunmüddətli sənaye fəaliyyəti nəticəsində daha pis vəziyyətə düşmüş ekoloji şərait təbii balansə mənfi təsir göstərir. Regionlarda yanacaqın, heyvanlar üçün yemin, təmiz suyun çatışmazlığı, meşə örtüyünün azalması dünya təcrübəsində mənfi halların nümunələri kimi göstərilə bilər. Hər bir ekoloji problem əsaslı şəkildə cəmiyyətin inkişafına təsir edir, nəticədə gender tarazlığı pozulmuş olur. Respublikada ardıcıl olaraq ekoloji siyasət həyata keçirilir ki, bu siyasətin əsasını ölkənin əhəlisinə göstərilən qayğı təşkil edir. Azərbaycanda ekoloji problemlərin həllinə dair siyasətin əsasını milli maraqlar təşkil edir. Belə siyasətin vacib aləti -qlobal təhlükələrə qarşı çıxmaq məqsədi ilə aparılan beynəlxalq siyasətdir; qlobal təhlükə deyiləndə ekoloji və texnogen fəlakətlər, təbii ehtiyatlardan qeyri- rasionel istifadə olunması, demografik proseslərin arzu edilməyən inkişafı nəzərdə tutulur. Bu gün Azərbaycan “yaşıl iqtisadiyyat”ın inkişafının vacibliyini başa düşür, son illər bu sahənin inkişafına dəstək verir və ölkənin karbohidrogen ehtiyatlarından asılılığının azaldılmasına çalışır. Bu məqsədlə, hökumət enerji, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat da daxil olmaqla bir sıra əsas sektorlarda layihələr hazırlamaq və siyasət aparmaq üçün daxili və beynəlxalq maliyyəələşdirmədən istifadə edir.

Açar sözlər: gender hüquqları, gender bərabərliyi, davamlı inkişaf, ekoloji böhran, yaşıl iqtisadiyyat, qlobal təhlükə, təbii ehtiyatlar, ekoloji siyasət.

I. Giriş

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra neft sənayesinin uğurlu inkişafı, həmçinin iqtisadiyyatın rəqabətdavamlılığının yüksəlməsi, regionların sürətli inkişafı geriye dönməz xarakter almışdır. Azərbaycanda davamlı inkişafın tərkib hissəsi olaraq yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətində hazırda uğurlu siyasət yürüdülmür. Ətraf mühit problemlərinin vurğulanması, sosial və ictimai təşəbbüslərin dəstəklənməsi yaşıl inkişafın çoxillik perspektivlərini müəyyən edir. 2010-cu il ekologiya ili elan edilmiş və bu sahədə bir sıra işlər görülmüş, əhali arasında təbliğat işləri görülmüş və elektron mənbələr hazırlanmışdır. Azərbaycanda ətraf mühitin qorunması sahəsində normativ-hüquqi baza inkişaf etdirilmiş və bir çox beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilmişdir. Bu sahədə olan qanunvericilik beynəlxalq hüquqi tələblərə uyğun hazırlanmış və ölkədə mükəmməl ekoloji siyasətin həyata keçirilməsi üçün zəmin formalaşdırılmışdır. Azərbaycanda ekoloji qanunvericilik və ekoloji siyasət Rio və Yohannesburq sammitlərində qəbul edilmiş qərarlara əsasən təkmilləşdirilmişdir. Ölkəmizdə ətraf mühit siyasətinin müəyyən edilmiş istiqamətləri yaşıl iqtisadiyyatın prinsiplərinə uyğundur: belə ki, ətraf mühitin qorunması və çirklənmənin azaldılması üçün davamlı inkişaf prinsipləri əsasında yeni metodların tətbiq edilməsi; indiki və gələcək nəsillərin ehtiyaclarının qarşılamaq məqsədi ilə təbii resurslardan effektiv istifadə etmək, qeyri-ənənəvi və alternativ üsullardan istifadə etməklə tükənməz enerji mənbələrindən yararlanmaqla enerji effektivliyinə çatmaq; qlobal ekoloji problemlərin milli səviyyədə dəyərləndirilməsi və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin yaradılması həyata keçirilmişdir. Ölkəmizdə qəbul edilmiş ətraf mühit mühafizəsi qanunvericiliyinin aşağıdakı prinsiplərini göstərmək olar və onlar yaşıl iqtisadiyyatın inkişafını dəstəkləyir: ekoloji balansın qoruyub saxlanılması və mühafizəsi; təbii resurslardan istifadəsinə ekosistemli yanaşma tətbiq etmək; ekologiyanın çirklənməsinə qarşı sanksiyalar tətbiq etmək; təbiətdən istifadəyə ödənişlər tətbiq olunması; pozulmuş ekoloji sistemlərin bərpa olunması; biomüxtəlifliyin qorunması; təbii resurslardan effektiv istifadə

¹ Bakı Dövlət Universiteti İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının doktorantı / email: aytac.giblaliyeva@gmail.com

olunması və ətraf mühitin qorunmasının iqtisadi stimullaşdırılmasının tətbiq olunması; “çirklədən ödəyər” prinsipinin tətbiq edilməsi; bu sahədə mövcud qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyətə cəlb olunma; ekoloji dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişaf təmin olunması; insan sağlamlığının və həyatının qorunması; ətraf mühitin qorunmasının hər kəsin vəzifəsi olması; ətraf mühitin qorunması sahəsində ictimai qurumların və əhalinin iştirakı; ətraf mühitin qorunması sahəsində beynəlxalq əlaqələrin qurulması; ekoloji qanunvericiliyin beynəlxalq müqavilələrlə və qanunvericiliklə uyğunlaşdırılması və s;

II. Gender bərabərliyi və davamlı inkişafa ekoloji- hüquqi yanaşma

Azərbaycanda təbiəti mühafizə sahəsində son on ildə geniş normativ - hüquqi baza da yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu maddəsinə əsasən hər bir vətəndaşın sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ var [9, s. 15]. Ətraf mühitin deqradasiyası və çirklənməsi insan hüquqlarına, o cümlədən yaşamaq və psixi və fiziki sağlamlıq hüquqlarına təhlükə yarada bilər. Sağlam qida, təmiz su və hava ilə təmin olunmaq hər bir insanın hüququdur. Lakin sağlam, davamlı ətraf mühit olmadığı şəraitdə bu hüquqların heç biri həyata keçirilə bilməz. Ətraf mühitin mühafizəsi adətən insan hüquqları müqavilələrinə daxil edilmir. Əksinə, ətraf mühitin mühafizəsi bu müqavilələrin həyat, qida, su və sağlamlıq hüquqları kimi qoruduğu hüquqlardan irəli gəlir .

Bu sahədə qəbul olunmuş ən mühümləri aşağıdakılardır: - Bitki Mühafizəsi Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu; - Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu; - Ekoloji təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu; - Atmosfer Havasının Mühafizəsi Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu; - Yerin Təki Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu; - Heyvanlar Aləmi Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu; - Xüsusi Mühafizə Olunan Təbiət Əraziləri və Obyektləri Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu; - İstehsalat və Məişət Tullantıları Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu; - Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. - Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

Bu gün ekoloji böhran gender məsələlərində də özünü göstərir. Uzunmüddətli sənaye fəaliyyəti nəticəsində daha pis vəziyyətə düşmüş ekoloji şərait təbii balansla mənfi təsir göstərir. Regionlarda yanacaq, heyvanlar üçün yem, təmiz suyun çatışmazlığı, meşə örtüyünün azalması dünya təcrübəsində mənfi halların nümunələri kimi göstərilə bilər. Hər bir ekoloji problem əsaslı şəkildə cəmiyyətin inkişafına təsir edir, nəticədə gender tarazlığı pozulmuş olur. Respublikada ardıcıl olaraq ekoloji siyasət həyata keçirilir ki, bu siyasətin əsasını ölkənin əhalisinə göstərilən qayğı təşkil edir. Azərbaycanda ekoloji problemlərin həllinə dair siyasətin əsasını milli maraqlar təşkil edir. Belə siyasətin vacib aləti -qlobal təhlükələrə qarşı çıxmaq məqsədi ilə aparılan beynəlxalq siyasətdir; qlobal təhlükə deyiləndə ekoloji və texnogen fəlakətlər, təbii ehtiyatlardan qeyri- rasionallıq istifadə olunması, demografik proseslərin arzu edilməyən inkişafı nəzərdə tutulur.

Bu gün Azərbaycan “yaşıl iqtisadiyyat”ın inkişafının vacibliyini başa düşür, son illər bu sahənin inkişafına dəstək verir və ölkənin karbohidrogen ehtiyatlarından asılılığının azaldılmasına çalışır. Bu məqsədlə, hökumət enerji, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat da daxil olmaqla bir sıra əsas sektorlarda layihələr hazırlamaq və siyasət aparmaq üçün daxili və beynəlxalq maliyyələşdirmədən istifadə edir. Bu fəaliyyətlər artıq bəzi müsbət nəticələrə nail olmuşdur.

BMT İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası insanın iqlim sistemində təhlükəli müdaxiləsinin qarşısını almaq məqsədilə 1992-ci ilin iyununda Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilmiş Yer Sammitində imzalanmış sənəddir. Tərəflər Konfransı İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının icrasına nəzarət edən ali qərarverici orqandır. Burada tərəflər Konvensiyaya üzv olan 198 ölkədir. Əgər tərəflərin fərqli qərarı olmazsa, COP hər il keçirilir.

COP-un ilk tədbiri 1995-ci ilin martında Berlində baş tutub, katibliyi Bonn şəhərində yerləşir. COP-a sədrlik rotasiya əsasında BMT-nin 5 regionunun - Afrika, Asiya, Latın Amerikas, Karib Hövzəsi və Avropa (Mərkəzi, Şərqi, Qərbi və digər) ölkələrinə keçir. Həmçinin, bu regionlardakı qrup ölkələri arasında da sədrliklə bağlı növbələşmə mövcuddur. Azərbaycanın təşkilatə sədrliyinə dair qərar da məhz Şərqi Avropa Qrupu ölkələrinin yekdil rəyi əsasında verilib.

Ümumiyyətlə, yaşıl iqtisadiyyatın əsas hədəflərindən biri iqtisadi artımla ekoloji balansın vəhdətini təşkil etməkdir. Yəni sosial rifahı təşviq edərək davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz həllər yaratmaq burada əsas prioritetdir. Ölkədə resurs effektivliyi, bərpa olunan enerjinin istehsalı və ondan istifadənin stimullaşdırılması, yaşıl davranış tərzinin bərqərar edilməsi, dairəvi iqtisadiyyat quruculuğu, habelə karbon emissiyalarının azaldılması istiqamətində həm qanunverici, həm də icra orqanı səviyyəsində görülən işlərin mövcud həcmi yaşıl iqtisadiyyata keçidin intensivləşməsindən xəbər verir.

İqlim dəyişmələri nəticəsində kəskinləşmiş gender bərabərsizliyi digər inkişaf sahələrində olduğu kimi zəif bəndlər və risklərlə bağlıdır. Qadınların iqlim dəyişmələri qarşısında ən böyük zəif cəhəti tarazlığın pozulduğu əmək bölgüsü, daha aşağı gəlir səviyyəsi və dolanacaq imkanlarının daha az olması, həmçinin torpaq və digər istehsalat gücləri ilə bağlı istifadə və nəzarətin daha aşağı səviyyədə olması, qanunla təsbit edilmiş hüquqların az sayda olması, səyyarlıq imkanlarının və siyasət və peşəkar birliklər sahəsində iştirakçılığın daha aşağı səviyyədə olması səbəbindən yaranan gender normaları və ayrı-seçkiliyindən irəli gəlir.

Aktual çağırışlardan biri sayılan iqlim dəyişikliyi prosesinin öyrənilməsi, bu prosesin özünün və onun fəsadlarının insan hüquqlarına təsirinin təhlil edilməsi və nəzərdən keçirilməsi zərurətini yaratmışdır. İqlim dəyişikliyi insanların yaşamaq, fiziki və psixi sağlamlıq, şəxsi və ailə həyatına hörmət kimi fundamental hüquqlarına birbaşa təsir edir. İqlim dəyişikliyi təkcə ekoloji dəyişikliklərə səbəb olmur, həm də bütün dünyada cəmiyyətin sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və hüquqi aspektlərinə təsir göstərir [4, s. 11; 6, s.5].

İqlim müqavilələrində çox əhəmiyyətli bir ifadə var: ortaq, amma fərqli məsuliyyətlər, fərqli imkanlar və milli şəraitlər. Təbii ki, iqlim həlləri kollektiv olmalıdır, çünki bütün dövlətlər eyni dünyanı və eyni atmosferi paylaşır. Ancaq kollektiv fəaliyyətdə məsuliyyət bölgüsü ədalətli olmalı, eyni zamanda, imkanlara və milli şərtlərə baxılmalıdır.

BMT çərçivəsində qəbul edilən sənədlərdə, həmçinin alimlər tərəfindən yazılan məqalələrdə iqlim dəyişikliyinə insan hüquqlarına təsirinin əsas məqamları qeyd edilmişdir. Məsələn, Knox, John H. “İqlim dəyişikliyi və insan hüquqları” barədə yazdığı məqalədə BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının 2009-cu il tarixli Hesabatına istinad etməklə iqlim dəyişikliyinə global əsasda insan hüquqlarına yaratdığı təhlükəni təsvir edir. Hesabatda qeyd edilir ki, iqlim dəyişikliyi insan hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün açıq-aşkar təsirlərə malikdir və bu cür təsirlər ciddi şəkildə insan hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilib [4, s. 33-34;12].

Bundan başqa, BMT çərçivəsində qəbul edilən bir sıra sənədlərdə, habelə tərtib edilmiş hesabatlarda proqnozlaşdırılan iqlim dəyişikliklərinin ekosistemlərə, təbii ehtiyatlara, fərdlərin insan hüquqlarının həyata keçirilməsinə ciddi təsir etməsi xüsusilə vurğulanır. Belə ki, BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflərinin iştirakı ilə 2010-cu ildə Meksikada keçirilən konfransın nəticələrinə dair hesabatda vurğulanır ki, “Tərəflər iqlim dəyişikliyi ilə bağlı bütün tədbirlərdə insan hüquqlarına tam hörmətlə yanaşmalıdırlar” [7].

Cəmiyyətdə gender hüquqları sahəsində olan problemlərin yeganə həlli cəmiyyətin ona qarşı olan həssaslığını artırmaqdır. Yəni, cəmiyyət hazır olmadığı halda ona gender hüquqlarını tam olduğu kimi tətbiq etməklə problemi həll etmək mümkün deyil. Problemin həlli yalnız bu amilin insanlar tərəfindən dərk edilərək qəbul edilməsidir. Bu dərk etmə işə könüllü şəkildə olmalıdır. Əks halda dərk olunması tələb olunan dəyərlərin bünövrəsi zədələnmiş olar. Bir şeyi də nəzərdə saxlayaq ki, yalnız o cəmiyyətdə gender hüquqları davamlı və dəyişməz olur ki, həmin cəmiyyət öz hüquqları üçün mübarizə aparmış olsun.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında əldə edilmiş uğurlarlardan biri də gender bərabərliyinin təminatıdır və bu istiqamətdə görülmüş işlər qabaqcıl dünya standartlarına uyğun gəlir. İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, qadınların hüquqlarının müdafiəsi və təminatı bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir. Qadın hüquqları sferasında beynəlxalq standartların formalaşdırılması, onlara əməl edilməsi edilməsi üzrə beynəlxalq hüquqi nəzarət mexanizmlərin yaradılması kimi mühüm məsələlər daim beynəlxalq hüququn müsbət təsirinə məruz qalmaqdadır [10, s. 135]

Müasir global iqtisadi böhran yeni inkişaf istiqamətlərinin axtarışını aktual edir. İnkişafa yeni yanaşmalar təbiətin və cəmiyyətin qorunub saxlanmasına, mövcud vəziyyətin rekonstruksiyasına,

gələcək mövcudluğun təmin edilməsinə yönəlməlidir. Bu mənada davamlı, yaxud dayanıqlı inkişaf konsepsiyası qeyd edilən aspektləri nəzərə alan mükəmməl nəzəriyyə kimi qəbul edilə bilər.

Davamlı inkişaf anlayışı dedikdə, hər şeydən əvvəl, davamlı gender potensialına əsaslanan inkişaf nəzərdə tutulur. Bu konsepsiyanın müxtəlif inkişaf konsepsiyalarından fərqlənməsi onun gələcək nəsillərin maraqlarına cavab verən və uzun müddət öz davamlılığını saxlayan bir inkişaf olması ilə şərtlənir.

Davamlı inkişaf fəlsəfəsinin qlobal xüsusiyyəti planetin ehtiyatlarından səmərəli və qənaətlə istifadə, təbii mühitin qorunub saxlanması, gələcək nəsillərin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması şərtlə indikigenderlərin tələbatının ağıllı şəkildə ödənilməsi və bütün dünyada sülhün saxlanılmasına yönəlmiş sosial-iqtisadi və ekoloji inkişafı nəzərdə tutur. Bu konsepsiyanın əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, indiki nəsillərin inkişafı gələcək nəsillərin mənafələrinə qarşı çıxmaz. Davamlı inkişaf indiki zamana aid tələbatları təmin edir, lakin gələcək nəsillərin tələbatlarının ödənilməsi imkanlarını təhlükə altına almır.

XX əsrin 90-cı illərində ətraf mühitin müdafiəsi və dayanıqlı inkişaf sahəsində BMT-nin iştirakı ilə bağlı bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlər qəbul olunmuşdur. Bu sənədlər arasında Bioloji müxtəliflik haqqında konvensiya (1992-ci il), İqlim dəyişməsi üzrə BMT Çərçivə Sənədi (1992-ci ildə imzalanmış, 1994-cü ildə qüvvəyə minmişdir), həmin çərçivə sənədinə əlavə kimi parnik qazlarının emissiyasının məhdudlaşdırılması üzrə Kyoto Protokolu (1997-ci ildə qəbul edilmiş, 2005-ci ildə qüvvəyə minmişdir), Səhrələşməyə qarşı mübarizə haqqında konvensiya (1994-cü ildə Parisdə qəbul edilmişdir), Ətraf mühit məsələlərinə dair informasiyanın əldə edilməsi, qərarların qəbul edilməsi prosesində ictimaiyyətin iştirakı və ədalət mühakiməsinə müraciət ilə bağlı BMT Avropa İqtisadi Komissiyasının Konvensiyası ("Orxus Konvensiyası" kimi tanınır, 1998-ci ildə qəbul edilmişdir) və digər beynəlxalq aktları göstərmək olar [1; 2, s. 47]. 2000-ci ildə keçirilən "Minilliyin Forumu"nda dünyanın 147 ölkəsinin dövlət və hökumət rəhbərləri "Minilliyin Bəyannaməsi"ni qəbul etdilər. Bu Bəyannamədə 2015-ci ilə qədər dünya ölkələri üçün Minilliyin İnkişaf Məqsədləri (MİM) müəyyən edildi:

2002-ci ildə Yohannesburq şəhərində keçirilən Dayanıqlı İnkişaf üzrə Ümumdünya Sammitində (qeyri-rəsmi olaraq "Rio+10") Yohannesburq Bəyannaməsi qəbul edildi. Burada dayanıqlı inkişafın milli, regional və qlobal qurumlar üçün "çətir məqsəd" olduğu bir daha vurğulandı [2, s. 47].

2012-ci ildə Rio+20 konfransı təşkil edildi. Bu konfransın əsas məqsədi hamı və hər kəs üçün daha təhlükəsiz, daha ədalətli və daha da çiçəklənən, daha az çirklənmiş, daha "yaşıl" dünya yaratmaq idi. Burada iştirak edən ölkələr XXI əsrdə yoxsulluq həddini azaldan və eyni zamanda təmiz enerjiden və təbii resurslardan rəşional və ədalətli istifadə edən yeni layiqli iş yerlərinin açılmasına yönələn iqtisadi inkişaf konsepsiyasını yaratmağı təklif etdilər [13].

İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədən çıxış edərək, dünya dövlətləri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının fəaliyyəti çərçivəsində gender bərabərliyini və qadın hüquqlarını təmin edən bəynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşlar. Bu sırada "Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında" Konvensiya (1995-ci il), IV Ümumdünya Qadınlar Konfransında qəbul edilmiş Pekin Bəyannaməsi və Pekin Fəaliyyət Platforması (1995-ci il) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 1995-ci ildə Pekində keçirilmiş BMT-nin dördüncü Dünya Qadın Konfransı tərəfindən "Gender meynstriminq" strategiyası dəstəklənmişdir və 1995-ci ildən başlayaraq BMT-nin İnsan İnkişafı Hesabatları GDI (Gender related Development Index) və GEM (Gender Empowerment Measure) göstəricilərindən istifadə etmişdir. 2000-ci ildə qəbul edilmiş Minilliyin Bəyannaməsində "gender bərabərliyinə nail olmaq və qadınların səlahiyyətlərini genişləndirmək" Minilliyin İnkişaf Məqsədlərindən (MİM) biri olaraq müəyyən edilmişdir. Burada vurğulanmışdır ki, kişi və qadınların ictimai və iqtisadi mövqelərindəki uyğunsuzluqları aradan qaldırmadan minilliyin inkişaf məqsədlərinə nail olmaq qeyri-mümkündür. İnsan inkişafına yönəlmiş bu siyasət aşağıdakı səviyyələrdə gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasına çalışır:

Bir çox cəmiyyətlərdə cinsi ayrı-seçkiliyə məruz qalan qadınlara iqtisadi fəal qüvvə kimi yanaşırlar. Ümumiyyətlə, gender bərabərsizliyi bütün dünyada həyatın bir çox sahələrini əhatə edir. Bu gün qadınların təhsil, səhiyyə, əmək və digər hüquqlarının təmin edilməsi qlobal inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindəndir. Belə ki, insan hüquq və azadlıqlarının bərabər şəkildə təmin edilməsi qadınlar arasında

daha yüksək olan yoxsulluğun azaldılmasına və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yarada bilər. Digər tərəfdən iqtisadi inkişaf gender bərabərliyinin təmin edilməsi imkanlarını yüksəldir.

Ş. Bern və bir sıra digər tədqiqatçılar “gender” anlayışını daha dar mənada istifadə edərək, onu “sosial cins” kimi müəyyən edirlər. Bu zaman belə hesab edirlər ki, “gender qadınların və kişilərin bioloji fərqliliklərindən deyil, cəmiyyətin sosial təşkilati xüsusiyyətlərindən asılı olan, sosial əsaslandırılmış rollar, identikliklər və fəaliyyət sahələridir”. Bu tədqiqatçılar “uyğun mədəniyyətin “həqiqi” kişi və qadın davranışları ilə bağlı irəli sürdüyü tənzimləyici tələblər və gözləntiləri uşaqlar və böyüklərin maskulluq və feminlik xüsusiyyətlərini dəyərləndirən meyarlar” kimi izah edirlər [5, s. 11].

Gender bərabərsizliyinin əsas hədəfi qızlar və qadınlar olsa da, bu sosial bələdan zərər çəkən təkcə qadınlar deyil. Hərbi münaqişələr zamanı əsasən yeniyetmə oğlanları hədəf götürən ölümcül əməliyyatlar tarixin faciəvi səhifələrinə həkk olunub. Bu qəddar cinayətlərin məhz oğlanlara qarşı törədilməsinin əsasında konkret cəmiyyətlərdə oğlanlara gələcək döyüşçü, ailə və ya tayfanın əsas təminatçısı vəzifəsini təyin edən gender vəzifələri durur. Statistik məlumatlar göstərir ki, gender bərabərsizliyi bütöv cəmiyyətin və ayrı-ayrı fərdlərin inkişafına saysız-hesabsız zərbələr vurur. Yoxsulluğun, xəstəliklərin, ailədaxili zorakılığın, savadsızlığın öhdəsindən gəlmək üçün bəşəriyyət kişi və qadın bərabərliyinə nail olmalıdır. Əslində gender bərabərsizliyi vahid bir fenomen deyil, bir-biri ilə əlaqədə olan problemlər toplusudur” [6, s. 11]. Belə ki, məsələn, təhsil hüququ pozulan qız övladı sonradan ailədə söz demək hüququ olmayan bir şəxsə çevrilir, savadsız olduğu üçün onun hər hansı bir məsələyə münasibətini bildirməsi imkanından məhrum edirlər, bu münasibət onun öz taleyi ilə bağlı olduqda da eyni hal müşahidə edilir. Gələcəkdə onun sağlamlıq hüququ, əmək hüquqları, mülkiyyət hüquqları və s. pozulur.

Ayrı-ayrı ölkələrdə cinslərin rolları və münasibətləri fərqlidir. Lakin bəzi uyğunluqlar da nəzərə çarpır. Məsələn, bütün cəmiyyətlərdə körpələrə qulluq və yeniyetmələrə nəzarət məsuliyyəti qadınların üzərinə düşür, kişilər isə hərbi xidmətə gedirlər və ölkənin təhlükəsizliyinə görə cavabdehlik daşıyırlar. Beləliklə, gender rolları və münasibətləri bioloji, texniki, iqtisadi və digər ictimai məhdudiyyətlər çərçivəsində inkişaf edir [14, s. 11;3].

Digər tərəfdən iqtisadi fəal qadınlar və kişilər əsas istehsal qüvvəsi kimi çıxış edirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, cinsi əlamətlərinə görə ayrışdırılma yoxsulluğa səbəb olur, iqtisadi inkişafı və idarəetməni zəiflədir. Davamlı inkişafın gender əsasları iqtisadi, ekoloji və sosial inkişafda bərabər hüquqların və bərabər imkanların təmin edilməsini nəzərdə tutur. Bu mənada – bərabər əmək hüququ, iqtisadi fəaliyyətdə bərabər iştirak imkanları, əməyin bərabər qiymətləndirilməsi, gəlirlərdən bərabər istifadə, təbii ehtiyatlardan bərabər bəhrələnmə, təhlükəsiz ətraf mühitlə bağlı bərabər hüquqlar - davamlı inkişafın gender göstəriciləri kimi qəbul edilir [8].

Azərbaycan Respublikası davamlı insan inkişafı kontekstində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” Konvensiyasına qoşulmuşdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında Konvensiyası”nın Fakultativ Protokolu Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 16 fevral tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması istiqamətində atılan qətiyyətli addımlar və Konvensiyanın tələblərinə davamlı şəkildə əməl olunması, habelə qadınlara kişilərlə bərabər imkanlardan istifadə etməsinə mane olan istənilən əngəllərin aradan qaldırılmasına yönələn səylər Azərbaycan dövlətinin siyasətinin əsasını təşkil edir. Azərbaycan dövləti gender siyasətini nizamlı şəkildə həyata keçirmək məqsədilə Qadın problemləri Strateji Milli Fəaliyyət Proqramı qəbul etmişdir [15].

III. Nəticə

Ümumilikdə götürsək, ümumdünya səviyyəsində Azərbaycan Respublikası ayrı-seçkiliyin qadağan olunmasına dair məsələləri özündə əks etdirən və insan hüquqlarına aid bir çox müqaviləni ratifikasiya etmişdir. Konkret olaraq Azərbaycan Respublikası “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” 19 dekabr 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakta, “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” 19 dekabr 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakta, “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” 21 dekabr 1965-ci il tarixli Beynəlxalq Konvensiyaya, “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının

ləğv edilməsi haqqında” 18 dekabr 1979-cu il tarixli Konvensiyaya, “İşgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani və alçaldıcı rəftar və ya cəza əleyhinə” 4 fevral 1985-ci il tarixli Konvensiyaya, 20 noyabr 1989-cu il tarixli UHK-ya və 13 dekabr 2006-cı il tarixli ƏHK-ya qoşulmuşdur. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın, “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiyanın, “İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani və alçaldıcı rəftar və ya cəza əleyhinə” Konvensiyanı və əlavə protokollarını da imzalamışdır. Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericilik sistemində konkret olaraq ayrı-seçkiliyi qadağan edən qanun 2006-cı il oktyabrın 10-da qəbul edilmiş “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Qanundur. Bu Qanunun məqsədi cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını aradan qaldırmaqla, kişi və qadınlara ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrində bərabər imkanlar yaratmaqla gender bərabərliyinin təmin edilməsindən ibarətdir. Sözügedən Qanun cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyi “cinsi qısnama, cinsi əsasda hüquqların bərabər həyata keçirilməsini məhdudlaşdıran və ya inkar edən istənilən fərq, istisna və ya üstünlük” kimi müəyyənləşdirir (2.0.4-cü maddə). Eyni zamanda, həmin Qanunda cinsi qısnama anlayışı “əmək və ya xidmət münasibətlərində olan şəxsi alçaldan və təhqir edən, başqa cinsə və ya cinsi orientasiyaya mənsubiyyətdən irəli gələn və fiziki hərəkətlərdə (toxunma, əllə vurma), ədəbsiz sözlərdə, jestlərdə, hədələrdə, ləkələyici təkliflərdə və ya dəvətlərdə təzahür edən əxlaqsız davranış” kimi verilir [11].

Qanun ayrı-seçkiliyə qarşı müdafiəyə dair sübut etmə yükünün bölüşdürülməsi kimi hansısa konkret mexanizmləri nəzərdə tutmur. Burada yalnız bəyan olunur ki, “Bu Qanunun müddəalarının pozulmasında təqsirli olan şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.” (18-ci maddə). Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi işçilərin və işəgötürənlərin əmək münasibətlərində yaranan sosial və iqtisadi hüquqları, xüsusilə işəgötürənin əsas vəzifə və məsuliyyətlərini təsbit edir. Təqdirəlayiq haldır ki, Məcəllənin ayrı-ayrı maddələrində cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkilik və seksual qısnama qadağan edilir, belə halların qarşısının alınması üçün lazımi tədbirləri görmək vəzifəsi işəgötürənlərin üzərinə qoyulur.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Aliyev A. Human Rights. Baku, 2019 (in Azerbaijani / Əliyev Ə. İnsan hüquqları. Bakı., 2019).
2. Human Development advocacy material. United Nations Development Programme. Baku, 2014, p. 47 (54 p.) (in Azerbaijani / İnsan İnkişafı tədris vəsaiti. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı. Bakı, 2014, s.47 (54s.)).
3. Huseynov S. Strategic directions of sustainable human development. Baku, "Adiloglu" publishing house, 2003, p.82 (in Azerbaijani / Hüseynov S. Davamlı insan inkişafının strateji istiqamətləri. Bakı, “Adiloglu” nəşriyyatı, 2003, s.82).
4. Knox, John H. Climate Change and Human Rights Law Virginia Journal of International Law, Vol. 50, No. 1 (2009) pp.33-34 .
5. Proshin V. A. Rio De Janeiro Declaration on Environment and Development (On the 20th Anniversary of Adoption). Bulletin of NSU. Series: Law. 2012, Volume 8, Issue 2, p. 180 (in Russian / Прошин В. А. Декларация Рио-Де-Жанейро по Окружающей Среде и Развитию (К 20-Летию Принятия). Вестник НГУ. Серия: Право. 2012, том 8, вып.2, с.180).
6. Shekaraliyev A.S. State economic policy: celebration of sustainable and sustainable development. Baku: 2011, pp. 12-15 (in Azerbaijani / Şəkəraliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi. Bakı: 2011, s.12-15).
7. “Summary report, 29 November-11 December 2010” Cancun Climate Change Conference November 2010” The Earth Negotiations Bulletin IISD
8. Sustainable Development: New Challenges: Textbook for Universities / Under the general editorship of V. I. Danilov, N. A. Piskulova. - M.: Aspect Press Publishing House, 2015, pp. 21, 22 (336 p.) (in Russian / Устойчивое развитие: Новые вызовы: Учебник для вузов/

- Под общ. ред. В. И. Данилова Н. А. Пискуловой. — М.: Издательство «Аспект Пресс», 2015, s.21, 22 (336 с.)).
9. The Constitution of the Republic of Azerbaijan. Baku, Huquq Yayin Evi Publishing, 2018 — 91 p (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Hüquq yayın evi, 2018. -91 s).
  10. The Fourth period Report of the Republic of Azerbaijan on the UN Convention "On the Elimination of All Forms of Discrimination against Women" (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının BMT-nin “Qadınlara münasibətdə ayrışkılıyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” konvensiyası üzrə 4-cü dövr Hesabatı).
URL: e-qanun.az/framework/doc/14601 (20.08.2024).
  11. United Nations Conference on Sustainable Development. Brazil, 2014.
  12. Universal Declaration of Human Rights. Adopted by Resolution 217 A (III) of the UN General Assembly on 10 December 1948.
URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (20.08.2024).
  13. URL: Будущее которого мы хотим. РИО + 20 Конференция Организации Объединенных Наций по устойчивому развитию. Рио-де-Жанейро, Бразилия 20–22 июня 2012 года. brochure_rio.pdf (20.08.2024).
  14. URL: http://www.dynastyfdn.com/downloads/dyn/antropolog_chapter1.pdf, s.11 (20.08.2024).
  15. URL: <https://news.az/news/azerbaijan-speeds-up-the-green-transition-by-hosting-the-cop29-un-climate-change-conference-analytics> (20.08.2024).

MAIN ECOLOGICAL-LEGAL ASPECTS OF GENDER EQUALITY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

AYTAC QİBLALİYEVA¹

Abstract

The article mentions that today's environmental crisis also manifests itself in gender issues. Environmental conditions worsened as a result of long-term industrial activity have a negative impact on the natural balance. Lack of fuel, feed for animals, clean water in the regions, reduction of forest cover can be shown as examples of negative situations in the world experience. Each environmental problem fundamentally affects the development of society, resulting in gender imbalance. Environmental policy is consistently implemented in the republic, and the basis of this policy is the care given to the country's population. National interests form the basis of the policy on solving environmental problems in Azerbaijan. An important tool of such policy is the international policy aimed at countering global threats; When we say global threat, we mean ecological and man-made disasters, irrational use of natural resources, unwanted development of demographic processes. Today, Azerbaijan understands the importance of the development of the "green economy", has been supporting the development of this field in recent years, and is trying to reduce the country's dependence on hydrocarbon resources. To this end, the government uses domestic and international financing to develop projects and implement policies in a number of key sectors, including energy, agriculture and transport.

Keywords: *gender rights, gender equality, sustainable development, environmental crisis, green economy, global threat, natural resources, environmental policy.*

---

¹ Doctoral student of BSU Human Rights and information law UNESCO Department / email: aytac.giblalileyeva@gmail.com

ОСНОВНЫЕ ЭКОЛОГО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА И УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

АЙТАДЖ КИБЛАЛИЕВА¹

Резюме

В статье отмечается, что сегодняшний экологический кризис проявляется и в гендерных вопросах. Ухудшение состояния окружающей среды в результате многолетней промышленной деятельности негативно влияет на природный баланс. В качестве примеров негативных ситуаций в мировом опыте можно привести нехватку топлива, кормов для животных, чистой воды в регионах, сокращение лесного покрова. Каждая экологическая проблема в корне влияет на развитие общества, что приводит к гендерному дисбалансу. В республике последовательно реализуется экологическая политика, основой которой является забота о населении страны. Национальные интересы составляют основу политики по решению экологических проблем в Азербайджане. Важным инструментом такой политики является международная политика, направленная на противодействие глобальным угрозам; когда мы говорим о глобальной угрозе, мы имеем в виду экологические и техногенные катастрофы, нерациональное использование природных ресурсов, нежелательное развитие демографических процессов. Сегодня Азербайджан понимает важность развития «зеленой экономики», поддерживает развитие этой сферы в последние годы и пытается снизить зависимость страны от углеводородных ресурсов. С этой целью правительство использует внутреннее и международное финансирование для разработки проектов и реализации политики в ряде ключевых секторов, включая энергетику, сельское хозяйство и транспорт.

Ключевые слова: *гендерные права, гендерное равенство, устойчивое развитие, экологический кризис, зеленая экономика, глобальная угроза, природные ресурсы, экологическая политика.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.08.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

---

¹ Докторант кафедры ЮНЕСКО по правам человека и информации БГУ / email: aytac.giblaliyeva@gmail.com

İNSAN HÜQUQLARI VƏ ƏTRAF MÜHİTİN TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏŞKİLİNİN ƏSAS HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

AYGÜL CAHANGIROVA¹

Annotasiya

Məqalədə qeyd olunur ki, beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin həlledici elementi olaraq ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələləri üzrə müqavilə əməkdaşlığının spesifik xüsusiyyətləri həm dünya birliyi, həm də ayrı-ayrı dövlətlər səviyyəsində qüvvədə olan normalarda öz əksini tapır. Qlobal səviyyədə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsi üzrə milli implementasiya mexanizminə təsir edən dövlətlərin müqavilələr bağlamaq təşəbbüsləri yüksələn xətlə inkişaf edir. Dövlətlərin, eləcə də beynəlxalq birliyin bütövlükdə insan həyatına təhlükə yaradan ekoloji təhlükələrin əmələ gəlməsinin və onların qarşısının alınması və onlara qarşı tədbirlər görmək kimi vəzifələri vardır. Müasir dövrdə aparılan araşdırmalar ətraf mühit üçün ən təhlükəli problemlər kimi əhalinin yerdəyişməsi, resursların tükənməsi, havanın, suyun çirkləndirilməsi, tullantıların məhv edilməsi, okeanın turşuluğunun artması, turşu yağışları, ozon qatının deşilməsi, qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin dağıdılması və yaşayış mühitlərinin dəyişməsi, meşələrin məhvi, şəhərlərin böyüməsini qeyd edirlər.

Açar sözlər: *Beynəlxalq hüquqi tənzimləmə, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi, ekoloji təhlükəsizlik, qlobal problemlər, sağlamlıq hüququ, insan hüquqları, beynəlxalq standartlar, milli qanunvericilik.*

I. Giriş

Sağlam ətraf mühit hüququ insan hüquqlarına və iqlim dəyişikliyinə beynəlxalq yanaşmanın əsasını təşkil edir. Bu hüququ dəstəkləyən beynəlxalq müqavilələrə 1972-ci il Stokholm bəyannaməsi, 1992-ci il Rio Bəyannaməsi və bu yaxınlarda qəbul edilmiş Qlobal Ətraf Mühit Paktı daxildir. BMT-də 150-dən çox dövlət bu hüququ bu və ya digər formada milli qanunvericilik, məhkəmə çəkişmələri, konstitusiya hüququ, müqavilə hüququ və başqaları vasitəsilə tanımışdır. İki regional müqavilə, İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Xartiyası və İnsan Hüquqları üzrə Amerika Konvensiyası sağlam ətraf mühit hüququnu özündə ehtiva edir [9].

Bu gün üçün qlobal problemlərdən biri məhz ekoloji problemlərdir. Ekologiya terminini ilk dəfə alman alimi E.Hegel işlətməmişdir. Bu anlayışın hərfi mənası ev haqqında təlim deməkdir. Müasir dövrümüzdə ekologiya dedikdə, ilk növbədə, insan ekologiyası nəzərdə tutulur. Son dövrlərdə ətraf mühitin həddən artıq çirklənməsi patologiyanın artmasına səbəb olmuşdur Bütün bunlar isə ekologiyada baş verən pozuntularla bağlıdır [5, s. 391].

II. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi əsasları

Müasir dövrdə baş verən qlobal problemlərin ətraf mühitə təsirinin artması fonunda ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi müxtəlif səviyyəli beynəlxalq hüquqi aktlarda əksini tapmış beynəlxalq hüquqi mexanizmlərin inkişafını tələb edir. Beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin həlledici elementi olaraq ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələləri üzrə müqavilə əməkdaşlığının spesifik xüsusiyyətləri həm dünya birliyi, həm də ayrı-ayrı dövlətlər səviyyəsində qüvvədə olan normalarda öz əksini tapır. Qlobal səviyyədə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsi üzrə milli implementasiya mexanizminə təsir edən dövlətlərin müqavilələr bağlamaq təşəbbüsləri yüksələn xətlə inkişaf edir.

Müasir dövrdə aparılan araşdırmalar ətraf mühit üçün ən təhlükəli problemlər kimi əhalinin yerdəyişməsi, resursların tükənməsi, havanın, suyun çirkləndirilməsi, tullantıların artması, okean ekosisteminin pozulması, ozon qatının deşilməsi, qlobal istiləşmə, iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin dağıdılması, yaşayış mühitlərinin dəyişməsi, meşələrin məhvi, şəhərlərin böyüməsini qeyd edirlər.

¹ Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu / e-mail: aygul.jahan@gmail.com

Sadalanan problemlərin demək olar ki, əksəriyyəti silahlı münaqişələrin nəticəsində yarana bilər, yəni bir tək silahlı münaqişə meyarı bu problemlərin meydana çıxmasına şərait yaradır.

İnsan hüquqları ideyasının əsasında dayanan iki başlıca dəyər insan ləyaqəti və bərabərlikdir. İnsan hüquqları layiqli həyat üçün vacib olan əsas standartlar kimi başa düşülə bilər, onların universallığı isə, ən azından bu sahədə bütün insanların bərabər olması ilə bağlıdır. Biz onlar arasında ayrı-seçkilik etməməliyik. Bu iki inam və ya dəyər, həqiqətən də, özünü insan hüquqları ideyasına həsr etmək üçün tələb olunan hər şeyi əhatə edir və onlar barəsində mübahisə oluna bilməz. Buna görə də, insan hüquqları dünyadakı hər mədəniyyət, hər sivil hökumət və hər əsas dindən dəstək alır. Demək olar ki, universal olaraq dövlət gücünü məhdudiyət qoyulmadan və ya birtərəfli qaydada tətbiq edə bilməz, dövlətin yurisdiksiyası altında olan bütün insanların müəyyən minimum insan ləyaqəti tələblərinə uyğun şəkildə yaşaya bilməsi üçün dövlətin gücünə müvafiq səviyyədə məhdudiyət qoyulmalıdır [8, s. 228].

Qeyd etməliyik ki, insan hüquqlarının universallığı heç bir halda fərdlərin zəngin fərqliliyini və ya müxtəlif mədəniyyətləri təhlükə altına almır. Universallıq eynilik demək deyil. Fərqlilik hamının bərabər olduğu və hörmət olunduğu dünyada mümkündür. İnsan hüquqları bütün insanlara tətbiq olunan minimum standartlar kimi xidmət edir, hər bir dövlət və cəmiyyət daha yüksək və daha spesifik standartları müəyyən etməkdə və tətbiq etməkdə azaddır.

1972-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Ətraf Mühit Konfransı ilə bağlı Stokholm Bəyannaməsi ətraf mühitin mühafizəsi üçün hüquqlara əsaslanan yanaşmanın başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul edilə bilər. Bu Bəyannamə belə bir prinsipi nəzərdə tuturdu: İnsan keyfiyyətli, layiqli və xoşbəxt həyat sürməyə imkan verən ətraf mühitdə azad, bərabər və müvafiq həyat şəraiti hüququna malik olmaqla, indiki və gələcək nəsillər naminə ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşmasına görə məsuliyyət daşıyır.

Dünyada yaşayan hər bir şəxsin ləyaqətlə və müvafiq həyat şəraitində ətraf mühitə dağıcı nəticələr vermədən yaşaması mümkündür. Yetərli təhsilin olmaması təmiz bir mühitin milli səviyyədə qorunmasını çətinləşdirir. Digər tərəfdən inkişaf prosesləri də ətraf mühitə başqa bir şəkildə təzyiq göstərir. Sənayeləşmə "inkişaf" adı ilə istehsal və istehlak zamanı havanı, suyu və atmosferi zəhərli və kimyəvi maddələrlə çirkləndirir [14].

Dövlətlərin, eləcə də beynəlxalq birləşmənin bütövlükdə insan həyatına təhlükə yaradan ekoloji təhlükələrin əmələ gəlməsinin və onların qarşısının alınması üçün tədbirlər görmək kimi vəzifələri vardır. Hər bir dövlət, eləcə də BMT (Ətraf Mühitin Mühafizəsi Proqramı) təhlükələrin və zərərin baş verməsindən əvvəl müəyyən edilməsi üçün müəyyən monitorinqlər və erkən xəbərdarlıq sistemləri yaratmalıdırlar. Yaşamaq hüququ və insan həyatı hər cür iqtisadi maraqlardan və maliyyə gəlirlərindən yüksəkdə durur. Əgər dövlətlər və ya fiziki, hüquqi şəxslər ətraf mühitə ciddi ekoloji ziyan vurublarsa, bu zaman onlar mülki və ya cinayət məsuliyyəti daşıyırlar. Bu məsuliyyət ciddi məsuliyyətdir və burada əməlin qəsd, ehtiyatsızlıq və ya etinasızlıqdan törədilməsi vacib deyildir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ətraf mühitin çirkləndirilməsi ilə bağlı iş baxarkən göstərmişdir ki, ətraf mühitin çirkləndirilməsi insanın ən vacib hüququnu, yəni yaşamaq hüququnu pozur (İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsi).

İnsan və Xalqların hüquqları haqqında Afrika Xartiyasında (1981-ci il) belə bir maddə vardır: Bütün insanlar onların inkişafı üçün əlverişli olan məqbul ekoloji mühitdə yaşamaladırlar.

Ətraf mühit məsələlərinə dair informasiyanın əldə edilməsi, qərarların qəbul edilməsi prosesində ictimaiyyətin iştirakı və ədalət mühakiməsinə müraciət ilə bağlı Orxus Konvensiyası 1998-ci ildə BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyası tərəfindən razılaşdırılmışdır. Konvensiya 40 ölkə, həmçinin Avropa İttifaqı tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. Bu, mövcud və gələcək nəsillərdən olan hər bir kəsin öz sağlamlığına uyğun olan bir mühitdə yaşamaq hüququnu tanıyan ilk beynəlxalq sənəddir. Bu konvensiya həmçinin ətraf mühit məsələləri ilə bağlı ictimai məlumatların əldə edilə bilməsi, ekoloji qərarların qəbul edilməsində iştirak etmək və ekoloji qərarlarla bağlı müstəqil məhkəmələrə çıxış imkanına malik olmaq hüququnu tanıyır. Əsasən Avropa və Mərkəzi Asiya ölkələri tərəfindən ratifikasiya edilməsinə və çox zəif bir monitorinq mexanizminə malik olmasına baxmayaraq, konvensiya ətraf mühit və insan hüquqlarının birləşməsi ilə qlobal əhəmiyyət daşıyır [3].

Sağlam ətraf mühit hüququ — insan sağlamlığını təmin edən ekoloji sistemləri qorumaq üçün insan hüquqları və ictimai ekoloji təşkilatlar tərəfindən müdafiə edilən insan hüququdur. Bu hüquq su və sanitariya hüququ, qida hüququ və sağlamlıq hüququ kimi digər sağlamlıq yönümlü insan hüquqları ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Ənənəvi enerji mənbələrindən istifadə (neft, qaz və s. kimi yanacaqların yandırılması) iqlim dəyişikliyinə səbəb olan əsas insan fəaliyyətlərindəndir. İqlim dəyişikliyinə təsirləri dünyada qeyri-bərabər hiss olunur. Bərabərlik məsələsinin digər aspekti isə iqlim təsirlərinin yumşaldılma xərclərinin necə bölüşdürülməsidir. Belə ki, bu xərclərin yanacağın daha səmərəli yandırılması üçün yeni müasir texnologiyalara və ya bərpa olunan enerji mənbələrinə, məsələn külək, hidro və ya günəş enerjisinə keçidlə bağlı bölüşdürməsi çətinlik doğurur. 2011-ci ildə Dubay şəhərində keçirilən İqlim Dəyişikliyi üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Çərçivə Konvensiyasının Tərəflərinin 17-ci Konfransında vəzifələrin necə bölüşdürməsi əsas müzakirə mövzusu idi və bu məsələ hələ də danışıqlar aparən şəxslər üçün bir problem olaraq qalır.

İqlim dəyişikliyi insan rifahı üçün ən böyük uzunmüddətli təhlükə ola bilər və şübhəsiz ki, bu məsələ təcili müdaxilə tələb edir. Lakin iqlim dəyişikliyinə diqqətin ayrılmasının arzuolunmaz nəticələri də ola bilər: əslində müraciət edilməli digər səbəblər olan zaman çirklənmə, həddindən artıq balıq ovu və ya şəhərlərin inkişafı kimi digər ekoloji problemlərə və ya bu təzyiqlərin təsirləri ilə müşayiət olunan iqlim dəyişikliyinə kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir [4].

Kioto Protokolu vasitəsi ilə (1997-ci ildə qəbul edilmiş, 2005-ci ildə qüvvəyə minmişdir) ölkələrə istixana qazlarının emissiyalarını azaltmaq üçün xüsusi öhdəliklər qoyulmuşdur. Kioto Protokolu çox əhəmiyyətli hesab edilir, çünki bu protokol ədalətlik və bərabərlik prinsiplərinə və ümumi, lakin fərqli öhdəliklərə əsaslanır.

8 dekabr 2012-ci il tarixində Qətərin paytaxtı Doha şəhərində keçirilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının (UNFCCC) 18-ci Tərəflər Konfransı (COP18) zamanı qəbul edilmiş Doha düzəlişləri

2013-cü ildə başlayan və 2020-ci ilə qədər davam edən ikinci öhdəlik dövrünü əhatə edir. 1 yanvar 2013-cü ildən 31 dekabr 2020-ci ilədək davam edəcək Kyoto Protokolunun ikinci öhdəlik dövründə iştirakçı ölkələr istixana qazlarının emissiyalarını 1990-cı il səviyyəsindən ən azı 18% azaltmağa razılaşmışlar.

Düzəliş, iştirakçı ölkələr üçün yeni emissiya azaldılması hədəflərini ehtiva edir və bu hədəflər, ilk öhdəlik dövründəki hədəflərdən daha güclü idi.

Doha Düzəlişinin qüvvəyə minməsi üçün Kyoto Protokoluna tərəf olan ölkələrin dördü üçün onu ratifikasiya etməsi tələb olunurdu. Nəhayət, tələb olunan sayda ratifikasiya alındıqdan sonra düzəliş 31 dekabr 2020-ci ildə qüvvəyə mindi.

İkinci öhdəlik dövrünün fərqləndirici məqamlarından biri də nisbətən məhdud sayda inkişaf etmiş ölkələrin məcburi hədəfləri üzərinə götürməsi oldu. Yaponiya, Rusiya və Kanada kimi bir çox güclü dövlətlər ikinci dövr üçün öhdəlik götürmədilər.

Bu düzəliş, iqlim dəyişikliyinə qarşı beynəlxalq səyləri əks etdirir və həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin daha geniş iştirakını nəzərdə tutan Paris Sazişi kimi sonrakı müqavilələr üçün zəmin hazırlayır. İqlim Dəyişikliyi üzrə Hökumətlərarası Panel (İDHP) iqlim dəyişikliyinə qiymətləndirilməsi üzrə aparıcı beynəlxalq qurumdur. Bu qurum, BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) və Dünya Meteorologiya Təşkilatı (WMO) tərəfindən iqlim dəyişikliyi və onun potensial ekoloji və sosial-iqtisadi təsirləri haqqında məlumatların mövcud vəziyyəti ilə əlaqədar dünyanı açıq elmi mülahizələrlə təmin etmək üçün yaradılmışdır.

İDHP-i hökumətlərarası və elmi bir orqandır. Hal-hazırda BMT-yə və WMO-ya üzv olan 194 ölkə eyni zamanda İDHP-nin üzvüdür və bu ölkələr iqlim dəyişikliyi anlayışına uyğun olaraq dünya üzrə ən son elmi, texniki və sosial-iqtisadi məlumatları nəzərdən keçirir və qiymətləndirirlər. İDHP-nin elmi və hökumətlərarası statusuna görə, bu qurum qərar qəbul edən şəxslərə ciddi və balanslı elmi məlumatlar təqdim etmək üçün unikal bir şərait yaradır. Bu səbəbdən Təşkilatın işi müvafiq siyasətlə bağlı olmaqdan savayı, həm neytral siyasətə və həm də təlimatsız siyasətə əsaslanır [10, s. 148].

Avropa Şurası dayanıqlı inkişafı öz gündəliyinin ilk pilləsində yerləşdiribdir. Təşkilatın siyasətinə görə, iqtisadi inkişaf bəşəriyyətin əsas nemətlərini pozmamalıdır: Məsələn, ətraf mühit və landşaftların keyfiyyəti, insan hüquqları və sosial ədalət, mədəni müxtəliflik və demokratiya kimi aktivlər. Avropa Şurası iqlim dəyişikliyinə dünyanın üzvləşdiyi ən ciddi ekoloji problem hesab edir, onun insan hüquqlarına təsirlərini tanıyır və bununla bağlı iki istiqamətdə aktiv fəaliyyət göstərir: təbii ehtiyatlar və biomüxtəlifliyin qorunması, eyni zamanda dünyanın mədəniyyətlərinin müxtəlifliyinin və vacibliyinin qorunması. Beləliklə, dayanıqlı inkişafın mədəni dirəyi dayanıqlılıq mədəniyyətini inkişaf etdirmək və mədəni müxtəlifliyi qorumaq üçün paralel cəhdləri labüd edir.

Bəzi şəxslər Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası tərəfindən qorunan insan hüquqlarından birinin pozulmasına səbəb olan ətraf mühitə bağlı məsələləri Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə uğurla gətirib çıxara bilmişdir. Məhkəmənin qərarında şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququna, eləcə də ədalətli məhkəmə araşdırmasına və məhkəməyə müraciət etmək hüququna, informasiya və fikirləri qəbul etmək və yaymaq hüququna, səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququna və öz mülkiyyətindən dinc şəkildə faydalanmaq hüququna müdaxilələr müəyyən edilmişdir.

İqlim dəyişikliyi təkcə ekoloji dəyişikliklərə səbəb olmur, həm də bütün dünyada cəmiyyətin sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və hüquqi aspektlərinə təsir göstərir. İnsan hüquqları komitəsi təsdiq etmişdir ki, insan hüquqları ilə bağlı öhdəliklər həm beynəlxalq, həm də milli iqlim dəyişikliyi siyasətlərini gücləndirməyə kömək edə bilər. 1972-ci il Stokholm Bəyannaməsi ətraf mühitin keyfiyyətinə insan hüququnun gələcək inkişafının əsasını qoymuşdur [1, s. 21].

Ətraf mühitin mühafizəsi, adətən, insan hüquqları müqavilələrinə daxil edilmir. Əksinə, ətraf mühitin mühafizəsi bu müqavilələrin həyat, qida, su və sağlamlıq hüquqları kimi qoruduğu hüquqlardan irəli gəlir. İrəliləyərkən, iqlim dəyişikliyi siyasətinin hazırlanması kontekstində insan hüquqları hüququ beynəlxalq və milli təsirlərin azaldılması və uyğunlaşma səylərində qəbul edilə bilən fundamental insan hüquqları üçün minimum standartların müəyyən edilməsinə kömək edə bilər [12, s. 112].

İqlim dəyişikliyinə yaşamaq hüququna həm proqnozlaşdırılan, həm də müşahidə edilən təsirləri var. Yaşamaq hüququ digər hüquqların həyata keçirilmə dərəcəsi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Yaşamaq hüququ Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsi ilə qorunur, burada hər kəsin ayrılmaz yaşamaq hüququ vardır.

BMT-nin qlobal İqlim Dəyişikliyi Konfransının (COP29 – Tərəflərin Konfransı) 29-cu sessiyası 2024-cü ilin noyabrında Azərbaycanda keçiriləcək. COP29 Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü təmin etdikdən sonra ölkə ərazisində keçirilən ilk qlobal konfrans və ümilikdə müstəqillik dövründə ev sahibliyi edəcəyi ən böyük beynəlxalq tədbir olacaq. Bu baxımdan COP29-un Azərbaycanda keçirilməsi ətraf mühit məsələləri ilə yanaşı, siyasi və iqtisadi baxımdan ölkə üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. BMT İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası insanın iqlim sisteminə təhlükəli müdaxiləsinin qarşısını almaq məqsədilə 1992-ci ilin iyununda Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilmiş Yer Sammitində imzalanmış sənəddir. COP (Conference of Parties) Tərəflər Konfransı deməkdir. Tərəflər Konfransı İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının icrasına nəzarət edən ali qərarverici orqandır. Burada tərəflər Konvensiyaya üzv olan 198 ölkədir. Əgər tərəflərin fərqli qərarı olmazsa, COP hər il keçirilir. COP-un ilk tədbiri 1995-ci ilin martında Berlində baş tutub, katibliyi Bonn şəhərində yerləşir. COP-a sədrlik rotasiya əsasında BMT-nin 5 regionunun — Afrika, Asiya, Latın Amerikas, Karib Hövzəsi və Avropa (Mərkəzi, Şərqi, Qərbi və digər) ölkələrinə keçir. Həmçinin bu regionlardakı qrup ölkələri arasında da sədrliklə bağlı növbələşmə mövcuddur. Azərbaycanın təşkilata sədrliyinə dair qərar da məhz Şərqi Avropa Qrupu ölkələrinin yekdil rəyi əsasında verilib.

İnsan hüquqlarının, xüsusilə ekoloji insan hüquqlarının formalaşmasına sahəvi rəhbər başlanğıcların — ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsiplərinin təsiri danılmazdır. Bununla belə, ekoloji sferada həmin rəhbər başlanğıcları özündə təsbit edən kifayət qədər beynəlxalq sənədlərin mövcudluğuna baxmayaraq, alimlər arasında bu sahədə fikir müxtəlifliyi hələ də davam etməkdədir. Belə ki, bəzi qrup müəlliflər ətraf mühitin mühafizəsini ayrıca rəhbər başlanğıc qismində nəzərdən keçirməklə, hətta onu beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri sırasına aid edirlər. Məsələn, W.E. Butlerin fikrincə, ətraf mühitin mühafizəsi prinsipi beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri sırasına aid

edilməlidir. Çünki müvafiq rəhbər başlanğıc təbii resursların optimal istifadəsi üzrə ətraf mühitin qorunması, bərpası, yeniləşməsinə dair razılaşıdırılmış tədbirlərə ciddi əməl olunması ilə bağlı beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarına yönəlmiş imperativ hüquqi tələbləri ifadə edir [2, s. 72-73]. Ətraf mühitin mühafizəsi prinsipini beynəlxalq hüququn əsas ümumtənzim prinsiplərindən biri kimi təhlil edən digər qrup müəlliflər tərəfindən isə həmin rəhbər başlanğıcdan irəli gələn spesifik prinsiplərin formalaşdırılması əsaslandırılır [10, s. 34-35].

Fikrimizcə, xüsusi (sahəvi) prinsiplər ətraf mühitdən istifadə və onun mühafizəsinə dair normalar arasındakı əlaqəni təmin edir, həmçinin mövcud sahədə beynəlxalq münasibətlərin harmonizasiyasına, beynəlxalq ətraf mühit hüququnun müstəqil institutlarının formalaşmasına yardım göstərir.

Bundan əlavə, müəllif müasir beynəlxalq ətraf mühit hüququnun rəhbər başlanğıcları qismində aşağıdakı müddəaların mövcudluğunu göstərmişdir: 1) təbiətlə harmoniyada hər bir kəsin sağlam ətraf mühit hüququ; 2) fasiləsiz sosial-iqtisadi inkişaf prosesində ekoloji hüquqların və insan maraqlarının prioritetliliyi; 3) təbii ehtiyatlar üzərində dövlətin ayrılmaz suverenliyi; 4) davamlı inkişaf (buraya, həmçinin ekoloji-təhlükəsiz, sosial və iqtisadi inkişaf da aid edilir); 5) bərabər ekoloji təhlükəsizlik; 6) ekoloji təcavüzün qadağan olunması; 7) milli və regional səviyyədə ekoloji vəziyyət barədə müntəzəm informasiya mübadiləsi; 8) fəvqəladə ekoloji vəziyyətlərdə əməkdaşlıq; 9) ətraf mühitin mühafizəsi üzrə razılaşıdırılmış tədbirlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət; 10) ətraf mühitə transsərhəd təsirlərlə əlaqədar mübahisələrin dinc yolla həlli; 11) dövlətin yurisdiksiyası və ya nəzarəti altında olan ərazidə ətraf mühitə dəymiş ziyanı görə beynəlxalq məsuliyyət və kompensasiya.

O, həmçinin beynəlxalq ekologiya hüququnun (və ya müəllifin qeyd etdiyi kimi beynəlxalq ətraf mühit hüququnun) sahəvi prinsiplərinin bəzi funksiyalarının olmasını da xüsusilə vurğulamışdır: ətraf mühitdən istifadə və onun mühafizəsi sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsi üzrə optimal rejimin yaradılması; proqnozlaşdırma; beynəlxalq ətraf mühit hüququ və milli ekologiya hüququnun qarşılıqlı təsirinin yolları və perspektivlərinin müəyyənəndirilməsi [11, s. 282].

Stokholm və Rio-de-Janeyro Bəyannamələrində təsbit olunmuş rəhbər başlanğıcları təhlil edən N.M. Kopilov isə beynəlxalq ekologiya hüququnun bir sıra sahəvi prinsiplərinin (transsərhəd zərərin yolverilməzliyi prinsipi, təbii ehtiyatların ekoloji baxımdan əsaslandırılmış şəkildə rəasional istifadəsi prinsipi, Dünya okeanın ekoloji sisteminin mühafizəsi prinsipi, radio-aktiv maddələrin istifadəsi ilə əlaqədar həm dinc, həm də müharibə dövründə ətraf mühitə radioaktiv zərərinin yolverilməzliyi prinsipi, ətraf mühitə hərbi və ya düşməncəsinə təsirin qadağan edilməsi prinsipi, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi prinsipi, ətraf mühitə dəyən ziyanı görə dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti prinsipi) mövcudluğunu xüsusilə vurğulamışdır.

Bundan əlavə, hüquq ədəbiyyatında ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri ilə bağlı digər fikirlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, bir sıra hallarda hüquqi qüvvəsinə görə məcburi və qeyri-məcburi olmaq etibarilə, iki qrupda təsnifləşdirilən ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri İ.İ. Lukaşuk tərəfindən həm hüquq normaları (prinsip-norma), həm də qeyri-hüquqi kateqoriyalar (prinsip-ideyalar) kimi təhlil olunur [15, s. 5-6].

Bir sıra hallarda isə ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri dar mənada, daha dəqiq ifadə etsək, təbiəti mühafizənin rəhbər başlanğıcları (məsələn, dəniz mühitinin çirkləndirilməsinin qadağan olunması prinsipi, ətraf mühitin radioaktiv zəhərlənməsinin yolverilməzliyi prinsipi, təbii mühitə təsir vasitələrinin hərbi və ya digər düşməncəsinə məqsədlərlə istifadəsinin qadağan edilməsi prinsipi) kontekstində nəzərdən keçirilir [18, s. 187]. Ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsiplərinin təsbit olunmasının beynəlxalq-hüquqi normativ əsası qismində isə 1972-ci ilin iyun ayının 5-16-da keçirilmiş İnsanın ətraf mühit problemləri üzrə Stokholm Konfransında qəbul edilmiş Bəyannamənin mühüm rolu xüsusilə göstərməlidir. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın əsas prinsiplərinin məcmusunu özündə ifadə edən adıçəkilən beynəlxalq sənəd struktur baxımından iki hissədən — preambula və prinsiplər hissəsindən ibarətdir.

Preambulada təsbit olunan ətraf mühitin mühafizəsi və əsas insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi Bəyannamənin 1-ci prinsipində daha da təkmilləşdirilmiş formada əks etdirilmişdir. Müvafiq normada insanın əlverişli ətraf mühit hüququndan, həmçinin onun ətraf mühitin qorunması,

yaxşılaşdırılmasına görə məsuliyyətindən bəhs edilir. Bəyannamənin 2-5-ci prinsipləri müxtəlif növ təbii ehtiyatların insan üçün əhəmiyyəti, onlardan səmərəli istifadə və mühafizəsinin zəruriliyini özündə təsbit edir. Belə ki, 3-cü və 5-ci prinsiplər bərpa olunan və bərpa olunmayan ehtiyatlardan səmərəli istifadəni, 4-cü prinsip isə canlı təbiətin qorunmasına görə məsuliyyəti nəzərdə tutur.

Bir məsələni xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, antropogen amil daim ikili istiqaməti özündə əks etdirmişdir. Belə ki, bir tərəfdən insanın təbii ətraf mühitdəki müsbət fəaliyyəti xüsusilə göstərməli, digər tərəfdən isə insanın təbiətə vurduğu zərər də diqqətdən kənar qalmamalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar insanın ətraf mühitə zərər yetirmək riski artmışdır. Çünki son dövrlər təbii obyektlərə təsir metodları intensivləşmişdir ki, bu da həmin obyektlərin özünəməxsus və dəyərli xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanılmasına daha həssas yanaşmağı tələb edir. Müvafiq obyektlərin qorunub saxlanması və bərpası məsələsi isə həm hər bir dövlətin, həm də bütövlükdə bəşəriyyətin ən ümdə vəzifəsidir.

Bəyannamənin 6-cı prinsipində toksik və ətraf mühitə ziyan vurmaq qabiliyyətinə malik digər maddələrin ətraf mühitə tullanılmasını qadağan edən müddəalar nəzərdə tutulur. 7-ci prinsip dövlətləri dəniz mühitinin çirkləndirilməsinin qarşısını almaq üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirməyə çağırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1972-ci il Stokholm Bəyannaməsinin tövsiyə xarakterli olmasına baxmayaraq, 7-ci prinsipin mətnində, adətən, beynəlxalq müqavilələrdə tətbiq edilən və dövlətlərin öhdəliyini müəyyən edən formuladan istifadə olunmuşdur. 7-ci prinsipdə əks olunmuş müddəalar sonralar iki mühüm beynəlxalq-hüquqi sənəddə — 1972-ci ildə qəbul edilmiş Dənizdə gəmilərin toqquşmasının qarşısının alınmasının beynəlxalq qaydaları haqqında Konvensiya, Dənizin tullantılarıyla və digər materiallarla çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında Konvensiyada bir daha möhkəmləndirilmişdir.

Ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşdırılmasında elm və texnikanın əhəmiyyətini xüsusilə vurğulayan 18-ci prinsipdə isə qeyd edilir ki, elmi-texniki tərəqqi öz nailiyyətlərini ətraf mühit probleminin həll edilməsinə yönəltməlidir. Həmçinin ətraf mühit problemlərinin həllində xüsusi elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işinin mühüm əhəmiyyətinin olmasını əsas norma kimi özündə təsbit edən 20-ci prinsipdə elmi məlumatların, təcrübənin geniş şəkildə mübadiləsi də tövsiyə edilir. Bəyannamənin bir çox prinsipləri, o cümlədən 21-24-cü prinsipləri ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin mühüm problemlərinə həsr edilmişdir. Belə ki, Bəyannamənin 21-ci prinsipində dövlətlərin öz ərazisində təbii ehtiyatlar üzərində suverenliyinin mövcudluğundan və digər dövlətlərin təbii ehtiyatlarına, eləcə də beynəlxalq xarakterli təbii ehtiyatlara vurulan zərərə görə məsuliyyətdən bəhs edilir. Ətraf mühitin mühafizəsinin tənzimlənməsində məsuliyyət probleminin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alan 22-ci prinsipdə məsuliyyət və vurulmuş zərərin ödənilməsi ilə bağlı beynəlxalq hüquq normalarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlətlərin əməkdaşlığının mühümlüyü vurğulanır. Bəyannamənin 26-cı prinsipi isə çox mühüm global problem olan kütləvi qırğın silahlarının ləğv edilməsi və bu istiqamətdə razılaşmanın əldə edilməsinə dövlətlərin nail olması ilə bağlı müddəanın normativ təsdiqi sayılır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq beynəlxalq sənəddə təsbit olunmuş prinsiplər heç də birmənalı şəkildə qiymətləndirilmir. Belə ki, O.S. Kolbasovun fikrincə, Stokholm Bəyannaməsində mövcud olan hüquqi məzmunu malik müddəalar (7, 21-24-cü prinsiplər) istisna olmaqla, təsbit olunmuş prinsiplərin əksəriyyəti ümumi fikir, məlumat xarakteri daşıyır.

Fransız hüquqşünası A.Kiss isə Bəyannamədə təsbit olunmuş prinsiplərin ənənəvi vasitələrlə tətbiq olunmasının qeyri-mümkünlüyünə baxmayaraq, onların dövlətlər tərəfindən nəzərə alınmasının vacibliyini xüsusilə vurğulamışdır. Bununla belə, müəllif həmin prinsiplərin beynəlxalq hüququn mənbəyi qismində çıxış etməsi fikrini dəstəkləyir [6, s. 6-7].

Ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri həmçinin BMT Baş Məclisi tərəfindən 1988-ci ilin oktyabr ayının 28-də qəbul edilmiş Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyasında təsbit olunmuş və daha da inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, burada aşağıdakı prinsiplər öz əksini tapmışdır: 1) bioloji ehtiyatlar yalnız onların təbii bərpa olunma imkanları daxilində istifadə edilməlidir; 2) torpağın istehsal qabiliyyəti onun uzunmüddətli məhsuldarlığının və üzvi maddələrin parçalanma prosesinin qorunub saxlanması, eroziyanın və öz-özünə dağılmanın istənilən başqa formalarının qarşısının alınması

üzrə tədbirlər hesabına saxlanılmalı və yaxşılaşdırılmalıdır; 3) su da daxil olmaqla dəfələrlə istifadə edilən ehtiyatlar təkrar istifadə edilməli və ya onların yenidən dövriyyəsi təmin edilməlidir; 4) bir dəfə istifadə edilən, lakin bərpa olunmayan ehtiyatlar həcmi, istehlak üçün emal olunmasının rəşional imkanları və təbii sistemlərin fəaliyyətinin vəhdəti nəzərə alınmaqla, istismar edilməlidir; 5) radioaktiv və zəhərli tullantıların ətraf mühitə atılmasına yol verməmək məqsədilə xüsusi tədbirlər həyata keçirilməlidir; 6) təbiətə aradan qaldırıla bilməyən zərər vuracaq fəaliyyətdən çəkinmək lazımdır; 7) insanın fəaliyyəti nəticəsində tənəzzülə uğramış regionlar, onların təbii potensialı və orada yaşayan əhalinin rifah halının normal olması tələbi nəzərə alınmaqla, bərpa edilməlidir [7, s. 551-552].

1992-ci ilin iyun ayının 3-14-də Rio-de-Janeyroda keçirilmiş Beynəlxalq Konfransda qəbul edilmiş Ətraf mühitin mühafizəsi və inkişaf üzrə Bəyannamə isə dövlətlər, ictimaiyyətin aparıcı bölmələri və insanlar arasında əməkdaşlığın yeni səviyyələrinin yaradılması yolu ilə yeni, ədalətli və qlobal əməkdaşlığın qurulması məqsədini güdmüşdür. Həmin məqsədlərə nail olunması bütün xalqların mənafələrinə hörmət edilməsini və ətraf mühitin qlobal sisteminin bütövlüyünün mühafizəsini təmin etməlidir. Ətraf mühit və inkişaf haqqında Bəyannamə Yer kürəsinin bəşəriyyətin ümumi evi kimi kompleks və qarşılıqlı əlaqədə olan xarakterini əsas tutaraq, ətraf mühitin mühafizəsi, ekologiyadan istifadə və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində yeni prinsipləri təsbit etmişdir.

III. Nəticə

Bütün maraqlı vətəndaşların müvafiq səviyyədə iştirakı zamanı ekoloji məsələlər öz həllini daha səmərəli tapır. Hər bir insan milli səviyyədə icmalarda həyata keçirilən təhlükəli fəaliyyət və materiallar haqqında informasiya da daxil olmaqla, ətraf mühitə dair dövlət orqanlarının malik olduqları informasiyaya lazımi şəkildə çıxış, eləcə də qərarların qəbulu prosesində iştirak etmək imkanına malikdir. Dövlətlər informasiyaya geniş çıxışın təmin olunması yolu ilə əhalinin məlumatlandırılmasına və iştirakına yardım göstərməlidir. Məhkəmə və inzibati sahədə araşdırmalara, o cümlədən hüquqi müdafiənin daxili vasitələrinə səmərəli çıxış üçün təminat verilməlidir. Dövlətlər ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olan və insan sağlamlığı üçün zərərli materialların və fəaliyyətin istənilən növlərinin digər dövlətlərə ötürülməsinin və ya yerləşdirilməsinin qarşısının alınması yaxud təşviqi üçün səmərəli şəkildə əməkdaşlıq etməlidir.

Ekoloji insan hüquqlarının formalaşması və inkişafına təkcə ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri deyil, həm də onun ayrı-ayrı institutlarının rəhbər başlanğıcları da təsir göstərir. O nu da qeyd etmək lazımdır ki, qlobal ekoloji problemlərin həllində, eləcə də ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsiplərinin formalaşmasında Ətraf mühit üzrə BMT Proqramının (YUNEP) rolu danılmazdır.

Beləliklə, ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri ekoloji insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsinə istənilən halda öz təsirini göstərməkdədir. Çünki yalnız ekoloji tarazlığın mövcud olduğu cəmiyyətdə ekoloji insan hüquqları, xüsusilə əlverişli ətraf mühit hüququnun təminindən söhbət gedə bilər.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. A. Fouillet, G. Rey, F. Laurent, G. Pavillon, S. Bellec. Excess mortality related to the August 2013 heat wave in France (аНГЛ.) // International Archives of Occupational and Environmental Health. — 2012-10-01. — Vol. 80, iss. 1. — P. 16–24. — ISSN 1432-1246. — doi:10.1007/s00420-006-0089-4
2. Butler W.E. Soviet Environmental Law as a model for other countries. Connecticut Journal of Int.Law. Vol. 4, 2019, p. 279-286.
3. Course of International Law in seven volumes. Volume 2. Ed. by I.I. Lukashuk. M" 1989
4. Gafarova Dilyara Ildusovna. The problem of the impact of climate change on human rights (rus.) // Politics, State and Law. — 2015. — Issue 6. — ISSN 2226-530
5. H. İmanov. Philosophy. Baku "Turan evi", 2005. p.415

6. Kiss A. Jh. Survey of Current Developments in International Environmental Law. Morges, 2014, 654 p.
7. Kolbasov O.S. International legal protection of the environment. M., International relations, 1982, p.237
8. Nikolaos Christidis, Peter A. Stott, Gareth S. Jones, Hideo Shiogama, Toru Nozawa. Human activity and anomalously warm seasons in Europe // International Journal of Climatology. — 2012. — Vol. 32, iss. 2. — P. 225–239. — ISSN 1097-0088. — doi:10.1002/joc.2262
9. OHCHR | Right to a healthy and sustainable environment. www.ohchr.org.
10. Patricia W Birnie, Alan E Boyle, Catherine Redgwell. International law and the environment (англ.). — Oxford University Press, 2009. — ISBN 978-0-19-876422-9
11. Statement of Sir Crispin Tickell. PK Ambassador to United Nations UN ECOSOS, 2013, May 8, p. 6-7.
12. Yerofeev B.V. Environmental law of Russia. Textbook. M., Jurist, 2016, 624 p.
13. URL: www.coastalwiki.org; www.unece.org (last access: 12.06.24).
14. URL: www.unescap.org/drrpad/publication/integra/volume2/malaysia/2my04a.htm (last access: 12.06.24).
15. URL: www.unescap.org/drrpad/publication/integra/volume2/malaysia/2my04a.htm (last access: 12.06.24).

BASIC LEGAL ASPECTS OF ORGANIZATION OF HUMAN RIGHTS AND ENVIRONMENTAL SAFETY

AYGÜL JAHANGİROVA¹

Abstract

It is noted in the article that the specific features of contractual cooperation on the issues of ensuring environmental safety as a decisive element of international legal regulation are reflected in the norms in force at the level of both the world community and individual states. Initiatives of states to conclude agreements on the issue of ensuring environmental safety at the global level, which influence the national implementation mechanism, are developing in a rising line. The states, as well as the international community as a whole, have the duties of preventing and taking measures against the occurrence of environmental hazards that threaten human life. Research conducted in the modern era has identified the most dangerous problems for the environment, such as population displacement, resource depletion, air pollution, water pollution, waste disposal, ocean acidification, acid rain, ozone depletion, global warming/climate change, biodiversity loss, and habitat alteration, they note the destruction of forests, the growth of cities.

Keywords: *International legal regulation, ensuring environmental safety, environmental safety, global problems, right to health, human rights, international standards, national legislation.*

---

¹ Law and Human Rights Institute / e-mail: aygul.jahan@gmail.com

ОСНОВНЫЕ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

АЙГЮЛЬ ДЖАХАНГИРОВА¹

Резюме

В статье отмечается, что специфика договорного сотрудничества по вопросам обеспечения экологической безопасности как решающего элемента международно-правового регулирования отражена в нормах, действующих на уровне как мирового сообщества, так и отдельных государств. По восходящей линии развиваются инициативы государств по заключению соглашений по вопросу обеспечения экологической безопасности на глобальном уровне, влияющие на национальный механизм реализации. На государствах, как и на международном сообществе в целом, лежит обязанность предотвращать и принимать меры против возникновения экологических опасностей, угрожающих жизни людей. Исследования, проводимые в современную эпоху, выявили наиболее опасные проблемы для окружающей среды, такие как перемещение населения, истощение ресурсов, загрязнение воздуха, загрязнение воды, удаление отходов, закисление океана, кислотные дожди, истощение озонового слоя, глобальное потепление/изменение климата, потеря биоразнообразия и изменение среды обитания, они отмечают уничтожение лесов, рост городов.

Ключевые слова: *Международно-правовое регулирование, обеспечение экологической безопасности, экологическая безопасность, глобальные проблемы, право на здоровье, права человека, международные стандарты, национальное законодательство.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

---

¹ Институт права и прав человека / aygul.jahan@gmail.com

SÜNI İNTELLEKTİN EKOLOJİ TƏSİRLƏRİ VƏ İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ: COP KONTEKSTİNDƏ QLOBAL PERSPEKTİVLƏR

VƏDİYƏ ƏLƏKBƏRZADƏ¹

Annotasiya

Süni intellekt (AI) xüsusilə Tərəflər Konfransı (COP) kimi qlobal iqlim danışıqları kontekstində ekoloji problemlərin həllində və insan hüquqlarının qorunmasında həm çətinliklər, həm də imkanlar təqdim edir. Süni intellekt enerji istifadəsini optimallaşdırmaq, iqlim modelləşdirməsini təkmilləşdirmək və mühafizə səylərini artırmaqla ətraf mühitin qorunmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verə bilər. Məsələn, süni intellektlə idarə olunan sistemlər meşələrin qurulmasına nəzarət etməyə, təbii fəlakətləri proqnozlaşdırmağa və real vaxt rejimində resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırmağa və bununla da ətraf mühitə dəyən ziyanı azaltmağa kömək edə bilər. Qlobal nöqtəyi-nəzərdən, süni intellektin COP müzakirələrinə inteqrasiyası ətraf mühitin davamlılığı və insan hüquqlarının müdafiəsi ilə uyğunlaşan məsuliyyətli süni intellektin inkişafının zəruriliyini vurğulayır. Bu, etik prinsipləri pozmadan süni intellekt texnologiyalarının həm planetə, həm də cəmiyyətə fayda gətirəcək şəkildə işlənilməsi və istifadəsini təmin etmək üçün beynəlxalq standartların və çərçivələrin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Açar sözlər: Süni intellekt, iqlim dəyişikliyi, ekoloji təsir, insan hüquqları, COP, COP29, qlobal perspektivlər, Azərbaycan.

I. Giriş

Süni intellekt (AI) son illərdə cəmiyyətin müxtəlif sahələrində əhəmiyyətli irəliləyişlərə yol açaraq texnoloji inkişafın aparıcı qüvvəsinə çevrilmişdir. AI-nin tətbiqi enerji səmərəliliyi, səhiyyə, məlumatların emalı və ədalətə çıxış kimi sahələrdə nəzərəçarpan irəliləyişlər vəd etsə də, onun ekoloji davamlılıq və insan hüquqları kontekstində təqdim etdiyi potensial həm fürsət, həm də ciddi çağırışlar doğurur. Xüsusilə, iqlim dəyişikliyi ilə bağlı mübarizədə və qlobal ekoloji siyasətlərin formalaşdırılmasında AI-nin rolu Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası (UNFCCC) və Tərəflər Konfransı (COP) kimi beynəlxalq forumlarda getdikcə daha çox tanınır.

Bu məqalə süni intellektin ekoloji davamlılıq və insan hüquqları kontekstində rolunu bir sıra aspektlərdən təhlil edir, AI-nin qlobal iqlim məsələlərinin həllində oynadığı mühüm rolunu və eyni zamanda yaratdığı riskləri tədqiq edir. Məqalənin əsas məqsədi AI-nin enerjinin optimallaşdırılması, iqlim modelləşdirməsi və təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi kimi sahələrdə təklif etdiyi imkanları araşdırmaq və bununla yanaşı, məxfilik, bərabərlik və şəffaflıqla bağlı doğurduğu təhlükələri dəyərləndirməkdir. Süni intellektin bu sahələrdə məsuliyyətli və etik istifadəsi üçün beynəlxalq səviyyədə güclü tənzimləmə mexanizmlərinin və hüquqi çərçivələrin yaradılması vacibliyi xüsusilə vurğulanır.

II. COP, COP29, qlobal perspektivlər və süni intellekt

Tərəflərin Konfransı (COP) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının ali qərar qəbulədiyi orqanıdır. O, Konvensiyanın Tərəfi olan hər bir ölkənin nümayəndələrindən ibarətdir. COP hər il tərəqqini qiymətləndirmək, yeni öhdəlikləri müzakirə etmək və qlobal iqlim siyasətini inkişaf etdirmək üçün toplanır. COP-un əsas məqsədi iqlim dəyişikliyi və onun təsirləri ilə mübarizə tədbirləri həyata keçirməkdir. O, istixana qazları tullantılarının azaldılması, iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə uyğunlaşma və iqlimin maliyyələşdirilməsinə dəstək məqsədi daşıyan çərçivələr və sazişlər yaradır. COP görüşlərindən əldə edilən diqqətəlayiq razılaşmalar arasında emissiyaların azaldılması və iqlim fəaliyyətinə dair beynəlxalq məqsədləri müəyyən edən Kioto Protokolu (COP3, 1997) və Paris Sazişi (COP21, 2015) daxildir [6, s. 42]. COP görüşləri beynəlxalq

¹ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı / email: vadiya.zadeh@gmail.com

əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və ölkələrin iqlimlə bağlı öhdəliklərinə əməl etmələrini təmin etmək üçün çox vacibdir. Onlar hökumətlər, elm adamları və maraqlı tərəflər arasında dialoq üçün platforma təmin edərək, iqlim fəaliyyətlərində şəffaflığı və hesabatlılığı təşviq edirlər. Hər COP sessiyası, adətən, danışıqları, yüksək səviyyəli seqmentləri və ölkələrin inkişafını müzakirə etdiyi və ən yaxşı təcrübələri paylaşdığı yan tədbirləri əhatə edir. Bu görüşlərin nəticələri milli siyasətlərə və beynəlxalq iqlim strategiyalarına təsir edərək davamlı inkişaf və iqlimə davamlılıq istiqamətində qlobal səyləri istiqamətləndirməyə kömək edir. COP iqlim dəyişikliyinə qlobal reaksiyaların əlaqələndirilməsində mühüm rol oynayır, gələcək nəsillər üçün ətraf mühitin mühafizəsi üzrə kollektiv fəaliyyətə və öhdəliklərə təkan verən razılaşmaları asanlaşdırır.

COP29, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə 29-cu Konfransı 11-22 Noyabr 2024-cü il tarixlərində Bakıda keçiriləcək. COP29-un əsas mövzusu “İqlim Fəaliyyətinin Ambisiya, İcra və İnküzivlik vasitəsilə Gücləndirilməsi”dir. Konfrans iki əsas sütun üzərində dayanacaq:

1. Ambisiyaların gücləndirilməsi — Buraya impuls yaratmaq üçün COP -dan əvvəl iddialı Milli Müəyyən edilmiş Töhfələr, Milli Uyğunlaşma Planları və İllik Şəffaflıq Hesabatları təqdim etməkdə ölkələrə dəstək daxildir [3].

2. İmkan verən fəaliyyət — COP29 inkişaf etməkdə olan ölkələri dəstəkləmək üçün 100 milyard ABŞ dolları səviyyəsindən Yeni Kollektiv Kəmiyyətli Məqsədin rəsmiləşdirilməsi də daxil olmaqla, iqlim maliyyəsini səfərbər etməyə çalışacaq. Konfransda həmçinin karbon bazarları üzrə Paris Sazişinin 6-cı maddəsinin tətbiqi müzakirə olunacaq [3].

COP29-un sədrliyi yaşıl enerji dəhlizləri, təmiz hidrogen və turizmde iqlim tədbirlərinin sürətləndirilməsi kimi 14 təşəbbüs irəli sürməyi planlaşdırır. Azərbaycan nümunə göstərmək üçün 1,5°C-yə uyğunlaşdırılmış MDM-i təqdim etmək üzərində işləyir.

Azərbaycanın COP29-la bağlı planları [9]:

1. Yeni MDM-nin hazırlanması — Azərbaycan hazırda 2025-2030-cu illər üçün emissiyaların azaldılması hədəflərini əks etdirən yeni Milli Müəyyənləşdirilmiş Töhfə (MDM) hazırlayır. MDM-nin əvvəlkindən daha iddialı olacağı gözlənilir ki, bu da ölkənin iqlim fəaliyyətinə sadıqlığını əks etdirir.

2. Paris Sazişinin həyata keçirilməsi — Azərbaycan Paris Sazişinin həyata keçirilməsinə və 2050-ci ilə qədər xalis-sıfır emissiyaların uzunmüddətli hədəfinə çatmağa sadıqdır. Ölkə bu məqsədə doğru səylərini istiqamətləndirmək üçün iqlim dəyişikliyi üzrə milli strategiya və fəaliyyət planı hazırlayır.

Azərbaycanın COP29-la bağlı məqsədləri [1; 9]:

1. İstixana qazı emissiyalarını azaltmaq — Azərbaycan 1990-cı il səviyyəsi ilə müqayisədə 2030-cu ilə qədər istixana qazı emissiyalarını 35% azaltmağı hədəfləyir. Bu hədəf ölkənin Paris sazişi çərçivəsində götürdüyü öhdəliklərə uyğundur.

2. Bərpa olunan enerji payını artırmaq — Azərbaycan 2030-cu ilə qədər öz enerji kompleksində bərpa olunan enerjinin payını 30%-ə çatdırmağı hədəfləyir. Bu, ölkənin qalıq yanacaqlardan asılılığını azaltmağa və iqlim dəyişikliyinə azaltmağa kömək edəcək.

3. Enerji səmərəliliyini artırmaq — Azərbaycan iqtisadiyyatın bütün sektorlarında enerji səmərəliliyinin artırılmasına sadıqdır. Bu, ölkəyə enerji istehlakını və emissiyalarını azaltmağa kömək edəcək.

Azərbaycanın COP29-la bağlı potensial töhfələri [9]:

1. Neft və qaz sektorunun dekarbonizasiya sahəsində təcrübə mübadiləsi — Azərbaycan neft və qaz sektorunda uğurlu təcrübəyə malik olduğu üçün öz bilik və təcrübəsini digər ölkələrlə bölüşə bilər ki, onlara öz iqtisadiyyatlarının dekarbonizasiya prosesində kömək etsin.

2. İqlim dəyişikliyi üzrə regional əməkdaşlığın təşviqi — Azərbaycan Qafqazda və Mərkəzi Asiyada iqlim dəyişikliyi üzrə regional əməkdaşlığın təşviqində aparıcı rol oynaya bilər. Bu, iqlim dəyişikliyinin təsirlərinə qarşı regional dayanıqlığın gücləndirilməsinə kömək edəcək.

3. İqlimə davamlı infraqstruktura investisiya — Azərbaycan əhalisini və iqtisadiyyatını iqlim dəyişikliyinin təsirlərindən qorumaq üçün iqlimə davamlı infraqstruktura sərmayə yatırmağa bilər.

4. Bütövlükdə Azərbaycan iqlim dəyişikliyinin həlli istiqamətində mühüm addımlar atır. Ölkənin planları, məqsədləri və potensial töhfələri onun davamlı gələcəyə sadıqlığını nümayiş etdirir.

III. İqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə AI-nin rolu

Süni intellekt səhiyyə və maliyyədən tutmuş nəqliyyat və əyləncəyə qədər müxtəlif sektorlarda innovasiyalara təkan verən xüsusi gücə çevrilib. Bununla belə, süni intellekt sistemləri təkmilləşdikcə və təsirləndikcə, onların ətraf mühitə təsiri və insan hüquqlarına təsiri kritik qlobal narahatlıqlar kimi ortaya çıxmaqdadır. Bu məsələlər beynəlxalq iqlim danışıqları, xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransı çərçivəsində getdikcə daha çox müzakirə olunur. Süni intellektin ekoloji izi əhəmiyyətlidir, enerji tutumlu məlumat mərkəzlərini, avadanlıq üçün nadir mineralların çıxarılmasını və geniş miqyaslı hesablama prosesləri ilə əlaqəli karbon emissiyalarını əhatə edir. Süni intellekt tətbiqləri genişləndikcə hesablama gücünə tələbat da artır ki, bu da enerji istehlakının artmasına və ətraf mühitin pisləşməsinə səbəb olur. Bu artan iz davamlılıq və qlobal iqlim məqsədlərinə uyğun gələn məsuliyyətli süni intellektin inkişafı ehtiyacı ilə bağlı təcili suallar doğurur. Paralel olaraq, AI sistemlərinin tətbiqi məxfilik, bərabərlik və ifadə azadlığı da daxil olmaqla fundamental insan hüquqları ilə kəşisir. Nəzarət alətlərindən tutmuş qərar qəbul etmə alqoritmlərinə qədər süni intellektlə idarə olunan texnologiyalar, xüsusən də adekvat nəzarət və ya etik mülahizələr olmadan tətbiq edildikdə, mövcud bərabərsizlikləri gücləndirir və fərdlərin hüquqlarını poza bilər. Qlobal ictimaiyyət COP-da toplaşarkən, bu ikili çağırışların həllinə ciddi ehtiyac duyur. Süni intellektin ətraf mühitə təsirləri və insan hüquqlarına təsirlərinin iqlim siyasətlərinə və beynəlxalq müqavilələrə inteqrasiyası daha davamlı və ədalətli gələcəyin təşviqi üçün çox vacibdir. Bu giriş, insan hüquqlarının qorunması ilə yanaşı, süni intellektin ətraf mühitə təsirinə azaltmaq üçün birgə səylərin vacibliyini vurğulayaraq, bu məsələlərin qlobal perspektivdən araşdırılması üçün zəmin yaradır.

Süni intellekt iqlim modelləşdirməsini təkmilləşdirməklə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə mühüm rol oynayır. İqlim modelləri gələcək iqlim şəraitini proqnozlaşdırmaq və istixana qazları emissiyaları və meşələrin qırılması kimi müxtəlif dəyişənlərin təsirinə qiymətləndirmək üçün vacib alətlərdir. Ənənəvi olaraq, bu modellər iqlim sistemlərini simulyasiya etmək üçün statistik metodlara və fiziki qanunlara əsaslanmışdır. Bununla belə, süni intellekt böyük həcmdə məlumatları daha səmərəli və dəqiq emal etməklə bu modelləri ciddi şəkildə təkmilləşdirir. Süni intellekt alqoritmləri, xüsusən də əvvəllər əlçatmaz olan proqnozlar vermək üçün temperatur, rütubət, külək nümunələri və dəniz səviyyələri daxil olmaqla mürəkkəb iqlim məlumatlarını təhlil edə bilər. Məsələn, süni intellekt daha dəqiq və lokallaşdırılmış iqlim proqnozlarını təmin etmək üçün peyk şəkilləri, sensor şəbəkələri və tarixi iqlim qeydləri kimi müxtəlif məlumat mənbələrini birləşdirir. Böyük, heterojen məlumat dəstlərini idarə etmək qabiliyyəti süni intellektə iqlim modellərinin dəqiqliyini təkmilləşdirməyə imkan verir və onları qasırğa, daşqın və quraqlıq kimi ekstremal hava hadisələrini proqnozlaşdırmaq üçün daha etibarlı edir. Bundan əlavə, süni intellekt müxtəlif təsir azaltma strategiyalarına əsaslanaraq müxtəlif iqlim ssenarilərini simulyasiya edə bilər, həmçinin siyasətçilərə və elm adamlarına qərarlarının potensial nəticələrini qiymətləndirməkdə kömək edir. Məsələn, süni intellekt modelləri karbon emissiyalarının müxtəlif səviyyələrinin qlobal temperatura necə təsir göstərə biləcəyini və ya meşələrin bərpası səylərinin karbon sekvestrasiyasına necə təsir edəcəyini proqnozlaşdırır [4, s. 77]. Müxtəlif iqlim tədbirlərinin effektivliyinə dair fikirlər təqdim etməklə, süni intellekt daha çox məlumatlı qərar qəbul etməyə imkan verir və nəticədə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üçün qlobal səylərə kömək edir. Yekun olaraq, süni intellektin böyük verilənlər toplusunu emal etmək və iqlim modelləşdirməsini təkmilləşdirmək qabiliyyəti iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə mühüm vasitədir, daha yaxşı proqnozlar və təsirlərin azaldılması strategiyalarına imkan verir.

Süni intellekt enerjinin istehlakı və idarə olunmasında inqilab edir, enerjiden istifadənin optimallaşdırılması yolu ilə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə mühüm rol oynayır. Süni intellektdən istifadə etməklə müxtəlif sektorlar – nəqliyyatdan sənaye proseslərinə qədər – öz enerji səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır, karbon emissiyalarını azaldır və resurslara qənaət edə bilər. Nəqliyyatda süni intellektlə idarə olunan sistemlər yanacaq sərfiyyatını və marşrut planlamasını optimallaşdırır. Məsələn, süni intellekt ən səmərəli marşrutları təklif etmək, yanacaq istifadəsini və tullantıları azaltmaq üçün yol hərəkəti sxemlərini, hava şəraitini və avtomobilin performansını təhlil edə bilər. Elektrikli nəqliyyat vasitələri də süni intellektdən faydalanır, çünki maşın öyrənmə alqoritmləri batareyadan

istifadəni və doldurma cədvəllərini idarə edir, enerji səmərəliliyini artırır və batareyaların ömrünü artırır. Sənaye sektorunda süni intellekt sensorlar və maşınlardan alınan məlumatları təhlil edərək istehsal proseslərində enerji istifadəsini optimallaşdırır. Səmərəlilikləri müəyyən etməklə və avadanlıqların nasazlıqlarını proqnozlaşdırmaqla, AI sistemləri enerji israfını minimuma endirmək üçün əməliyyatları real vaxt rejimində tənzimləyə bilər. Məsələn, süni intellekt fabriklərdə istilik, ventilyasiya və kondisioner x sistemlərinə nəzarət edə bilər, onların yalnız lazım olduqda və optimal səviyyədə işləməsini təmin edir. Bu, nəinki enerji istehlakını, həm də əməliyyat xərclərini azaldır. Üstəlik, süni intellekt enerji təchizatı və tələbini balanslaşdırmaqla ağıllı şəbəkənin idarə olunmasına töhfə verir. O, enerji ehtiyaclarını proqnozlaşdırır, elektrik enerjisinin paylanmasını daha səmərəli idarə edə, həmçinin günəş və külək kimi bərpa olunan enerji mənbələrini şəbəkəyə inteqrasiya edə bilər. Bu, enerjinin ən çox ehtiyac duyulan yerdə və nə vaxt istifadə olunmasını təmin edir, qalıq yanacaqlardan asılılığı azaldır və enerji sistemlərinin ümumi dayanıqlığını artırır. Süni intellektin müxtəlif sektorlarda enerji istifadəsini optimallaşdırmaq qabiliyyəti iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə güclü vasitədir, emissiyaların azaldılmasına və daha davamlı enerji təcrübələrinin təşviqinə kömək edir.

Süni intellekt şirkətlərə tullantıları azaltmağa və ekoloji qaydalara riayət etməyi təmin etməyə imkan verməklə davamlı təcrübələrin təşviqində getdikcə daha çox önəm kəsb edir. Süni intellektə əsaslanan monitorinq sistemləri vasitəsilə müəssisələr iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə xüsusi töhfə verən daha davamlı əməliyyatlar həyata keçirə bilər. Süni intellekt sistemləri istehsal xətləri, təchizat zəncirləri və ətraf mühit sensorları kimi müxtəlif mənbələrdən böyük həcmdə məlumatları təhlil edə bilər. Bu məlumat axınlarını real vaxt rejimində izləməklə, AI səmərəsizliyi müəyyən edə və təkmilləşdirmələr təklif edə bilər. Məsələn, istehsalatda süni intellekt materialların və ya enerjinin həddindən artıq istifadəsi kimi israfçı təcrübələri aşkar edərək resurs istifadəsini optimallaşdırır. Bu anlayışlar əsasında düzəlişlər etməklə, şirkətlər öz ekoloji izlərini, eyni zamanda xərcləri azalda bilərlər. Süni intellekt həm də tullantıların yaranması və utilizasiya proseslərini izləməklə tullantıların idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Qabaqcıl alqoritmlər tullantı nümunələrini proqnozlaşdırır və materialların daha effektiv şəkildə azaldılması, təkrar istifadəsi və ya təkrar emal edilməsi yollarını təklif edə bilər [7, s. 100]. Məsələn, süni intellekt şirkətlərə materialların atılmaq əvəzinə yenidən təyin edilməsi imkanlarını müəyyən edərək, daha uzun ömür dövrləri olan məhsullar dizayn etməyə və ya dairəvi iqtisadiyyat təcrübələrini asanlaşdırmağa kömək edə bilər. Bundan əlavə, süni intellektə əsaslanan monitorinq sistemləri şirkətlərin ətraf mühitin mühafizəsi qaydalarına riayət etmələrini təmin edir. Bu sistemlər emissiyaları, tullantıları və ətraf mühitə digər təsirləri davamlı olaraq izləməklə yanaşı, tənzimləyici limitlərə yaxınlaşdıqda müəssisələrə xəbərdarlıq edə bilər. Bu proaktiv yanaşma şirkətlərə pozuntular baş verməmişdən əvvəl düzəldici tədbirlər görməyə, cəzalardan yayınmağa və daha geniş davamlılıq məqsədlərinə töhfə verməyə imkan verir. Yekun olaraq, süni intellektin prosesləri izləmək və optimallaşdırmaq qabiliyyəti şirkətlərə daha davamlı təcrübələr qəbul etməyə, tullantıları azaltmağa və normativlərə uyğunluğu təmin etməyə imkan verir ki, bu da onu iqlim dəyişikliyinə həllində mühüm vasitəyə çevirir.

IV. Süni intellektin ətraf mühitə təsiri

Süni intellekt sürətlə inkişaf edərək müxtəlif sektorlarda irəliləyişlərə səbəb oldu. Bununla belə, bu artım, xüsusən də elektron tullantıların (e-tullantıların) yaranması ilə ekoloji narahatlıqlar gətirir. Serverlər, məlumat mərkəzləri və şəbəkə avadanlığı daxil olmaqla süni intellekt üçün tələb olunan infrastruktur e-tullantılara əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Süni intellekt texnologiyaları daha mürəkkəbləşdikcə güclü və ixtisaslaşmış avadanlıqlara tələbat güclənir və bu problemi dərinləşdirir. Süni intellekt əməliyyatları üçün əsas olan serverlər və məlumat mərkəzləri məhdud istifadə müddətinə malikdir. Texnologiya inkişaf etdikcə avadanlıqlar köhnəlir və elektron komponentlərin atılmasının artmasına səbəb olur. Bu komponentlər çox vaxt qurğuşun, civə və kadmium kimi təhlükəli materiallardan ibarətdir ki, onlar lazımi şəkildə təkrar emal edilmədikdə torpağa və suya qarışaraq ətraf mühit və sağlamlıq üçün ciddi risklər yarada bilər. Süni intellektin inkişafının sürətli tempi o deməkdir ki, aparat tez bir zamanda köhnəlir və elektron cihazların yüksək dövriyyə sürətinə səbəb olur. Bu tez-tez dəyişdirmə

dövrü elektron tullantıların yığılmasını sürətləndirir. Süni intellektlə əlaqəli enerji istehlakı, bərpa olunmayan enerji mənbələri ilə təchiz olunarsa, karbon izlərinin artmasına səbəb ola bilər. Süni intellektin ətraf mühitə təsirini azaltmaq çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Daha davamlı və enerjiyə qənaət edən avadanlıqların dizaynını və istifadəsini vurğulamaq, güclü təkrar emal proqramlarını həyata keçirmək və yaşıl enerji həllərinə sərmayə qoymaq kritik addımlardır.

Süni intellektin ətraf mühitə təsiri əhəmiyyətli dərəcədə enerji istehlakına qədər uzanır. Süni intellekt sistemləri, xüsusən də maşın öyrənməsi və geniş miqyaslı məlumatların emalı ilə əlaqəli sistemlər işləmək üçün enerji tələb edir. Bu yüksək enerji tələbatı mürəkkəb süni intellekt modellərinin öyrədilməsi üçün vacib olan qrafik emal bölmələri və xüsusi çiplər kimi güclü avadanlıqlara ehtiyacdən irəli gəlir. Süni intellekt infrastrukturuna malik məlumat mərkəzləri enerji istehlakına əsas töhfə verənlərdir [5, s. 131]. Bu qurğular təkcə süni intellekt alqoritmləri ilə işləyən serverləri gücləndirmir, həm də həddindən artıq istiləşmənin qarşısını almaq üçün soyutma sistemləri üçün önəmli enerji tələb edir. Süni intellekt modelləri daha təkmilləşdikcə və hesablama baxımından intensivləşdikcə, məlumat mərkəzlərinin saxlanması və istismarı üçün tələb olunan enerji də müvafiq olaraq artır. Bu yüksək enerji istehlakının ətraf mühitə təsiri olduqca böyükdür. Bu məlumat mərkəzlərini gücləndirən enerji kömür və ya təbii qaz kimi bərpa olunmayan mənbələrdən gəlirsə, əlaqədar karbon emissiyaları qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyinə kömək edir. Süni intellektin enerji istehlakının həlli bir neçə strategiyanın qəbulunu nəzərdə tutur. Məlumat mərkəzləri üçün külək və ya günəş enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid karbon emissiyalarını azalda bilər. Bundan əlavə, AI aparatının enerji səmərəliliyinin artırılması və daha az hesablama gücü tələb edən alqoritmlərin optimallaşdırılması da ətraf mühitə təsirləri azaltmağa kömək edə bilər. Süni intellekt inkişaf etməyə davam etdikcə, texnoloji irəliləyişləri davamlılıq söyləri ilə balanslaşdırmaq onun ekoloji izlərini minimuma endirmək və daha davamlı gələcəyə dəstək olmaq üçün çox vacibdir.

V. Süni intellektin ekoloji təsirləri və insan hüquqlarının müdafiəsi

Süni intellektin ətraf mühitə təsiri və insan hüquqlarının müdafiəsi bir neçə istiqamətdə kritik şəkildə bir-biri ilə bağlıdır. Birincisi, süni intellekt istehsalı və istismarı ilə bağlı ətraf mühitin pozulması insan hüquqlarına, xüsusən də ətraf mühit hüququna təsir edə bilər. Resursların çıxarılması və elektron tullantıların utilizasiyası mədən sahələrinin və ya tullantı obyektlərinin yaxınlığında yaşayan icmalara mənfi təsir göstərərək, sağlamlıq problemlərinə və həyat keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər [8, s. 120]. Bundan əlavə, məlumat mərkəzlərinin enerji istehlakı geniş insan hüquqlarına təsir edən iqlim dəyişikliyinə səbəb olur. İqlim dəyişikliyi ərzaq təhlükəsizliyi, su qıtlığı və ekstremal hava hadisələri kimi problemləri daha da gücləndirir, həssas əhaliyə qeyri-mütənasib şəkildə təsir edir və onların adekvat həyat standartlarını və sağlamlıq hüquqlarını pozur. Süni intellektin ekoloji dəyəri də əmək hüquqları ilə kəşifdir. Nadir minerallara tələbat və onların çıxarılmasının ətraf mühitə təsiri istismarçı iş şəraitinə gətirib çıxara və mədən sənayesində işçilərin hüquqlarını poza bilər. Bu ekoloji problemlərin həlli əmək hüquqlarının qorunması və texnoloji tərəqqilərin insan ləyaqətinə xələl gətirməməsinə təmin etmək üçün çox vacibdir.

Süni intellektin (AI) ekoloji davamlılıq və insan hüquqları ilə kəşifləri mürəkkəb hüquqi mənzərə təqdim edir. Süni intellekt texnologiyaları çoxaldıqca, onların ətraf mühitə təsiri və insan hüquqlarına təsirləri diqqətli hüquqi yoxlama və proaktiv idarəetməni tələb edir.

Süni intellektin ətraf mühitə təsirlərini azaltmaq üçün hüquqsünaslar ekoloji mülahizələrin AI idarəçiliyinə inteqrasiyasını müdafiə edirlər. Bura daxildir:

- Enerji Səmərəliliyi Standartları: Məlumat mərkəzi əməliyyatlarında enerjiyə qənaət edən alqoritmləri və davamlı təcrübələri məcbur edən qaydaların həyata keçirilməsi.

- E-Tullantıların İdarə Edilməsi Qaydaları: Ətraf mühitə dəyən zərəri minimuma endirmək üçün AI aparatlarının utilizasiyası və təkrar emalı üçün ciddi qanunların yaradılması.

- Davamlılığın Qiymətləndirilməsi: Yerləşdirmədən əvvəl süni intellekt layihələrində potensial ekoloji nəticələrin qiymətləndirilməsi məqsədilə böyük infrastruktur inkişaflarında olduğu kimi, nəzərdə tutulanlara bənzər ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinin tələb edilməsi.

Bu cür tədbirlər süni intellektin inkişafının davamlı təcrübələrlə uyğunlaşdırılması məqsədi daşıyır, texnoloji irəliləyişlərin ekoloji bütövlük hesabına baş verməməsini təmin edir.

Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi xüsusilə məxfilik, ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi və sağlam ətraf mühit hüququ ilə bağlı əhəmiyyətli insan hüquqları narahatlıqlarını doğurur. Süni intellekt sistemləri, xüsusən də cinayət ədaləti, səhiyyə və məşğulluq kimi sahələrdə təcrid olunmuş qruplara təsir edən qərəzli alqoritmlər vasitəsilə mövcud bərabərsizliklərin şiddətlənməsinə səbəb olmuşdur.

Risk altında olan əsas insan hüquqlarına aşağıdakılar daxildir:

- Məxfilik hüququ: Kütləvi nəzarətdə süni intellektin rolu fərdi məxfilik hüquqlarını təhdid edir, dövlət və korporativ işirkaçılar tərəfindən potensial sui-istifadələrə səbəb olur. Süni intellektin kütləvi nəzarətdəki rolu fərdi məxfilik hüquqlarına birbaşa təhlükə yaradır. Hökumətlər və korporasiyalar, əksər hallarda onların razılığı və ya xəbəri olmadan onların fəaliyyətlərinə nəzarət etmək üçün süni intellekt texnologiyalarından getdikcə daha çox istifadə edirlər. Bu geniş yayılmış nəzarət şəxsi muxtariyyət və azadlığa xələl gətirən icazəsiz məlumat toplama və profiləşdirmə kimi sui-istifadələrə səbəb ola bilər. Fərdi məlumatların sui-istifadəsi potensialı artır, çünki AI sistemləri fərdlər haqqında nəticə çıxarmaq üçün böyük həcmdə məlumatı təhlil edə bilir və bu məxfilik hüququnu daha da pozur. Fərdlərin şəxsi məlumatlarına nəzarət etmələrini və pozuntuların aradan qaldırılması üçün müraciət edə bilmələrini təmin etmək üçün məlumatların toplanması və istifadəsi ilə bağlı aydın sərhədləri müəyyən etmək üçün hüquqi çərçivələr inkişaf etməlidir.

- Ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi: Alqoritmik qərəz ayrı-seçkiliyi davam etdirə bilər, bərabərlik hüququnu və müxtəlif sektorlarda, o cümlədən mənzil və maliyyə sahələrində ayrı-seçkiliyin qarşısını ala bilər. Alqoritmik qərəz ayrı-seçkiliyi davam etdirə və bərabərlik hüququnu əngəlləyə bilən AI ilə əlaqəli başqa bir kritik məsələdir. Süni intellekt sistemləri çox vaxt mövcud ictimai qərəzləri əks etdirə bilən tarixi məlumatlara əsaslanır və bu, müxtəlif sektorlarda, o cümlədən mənzil, maliyyə və məşğulluqda ayrı-seçkilik yaradan nəticələrə gətirib çıxarır. Məsələn, qərəzli alqoritmlər əsas xidmətlərə və ya imkanlara çıxışı rədd edərək, marginal qrupları haqsız yerə zərər verə bilər. Bu qərəzlilikləri aradan qaldırmaq üçün hüquqi müdafiə gücləndirilməlidir, süni intellekt tərtibatçılarından alqoritmik qərarların qəbulunda ədalətliliyi və ədalətliliyi təmin etmək üçün hərtərəfli təsir qiymətləndirmələri aparmağı və düzəldici tədbirlər həyata keçirməyi tələb edir.

- Sağlam ətraf mühit hüququ: Süni intellekt texnologiyalarının yaratdığı ekoloji deqradasiya, xüsusilə çirklənmə və iqlim dəyişikliyindən qeyri-mütənasib şəkildə təsirlənən icmalar üçün sağlam ətraf mühit hüququnu poza bilər [4, s. 142]. Süni intellektin ətraf mühitə təsiri əsas insan hüquqlarına, xüsusən də sağlam ətraf mühit hüququna əhəmiyyətli təhlükələr yaradır. Süni intellekt texnologiyaları çoxaldıqca, onlarla əlaqəli ekoloji deqradasiya həssas icmalara qeyri-mütənasib şəkildə təsir göstərərək, mövcud bərabərsizlikləri gücləndirə bilər. Sağlam ətraf mühit hüququ getdikcə daha çox digər insan hüquqlarından, o cümlədən yaşamaq, sağlamlıq və rifah hüququndan istifadə etmək üçün vacib sayılır. Enerji tutumlu məlumat mərkəzlərindən artan karbon emissiyaları və elektron tullantıların yaranması kimi süni intellektlə əlaqəli ətraf mühitin pozulması bu hüququ poza bilər. Çox vaxt sosial-iqtisadi amillərə görə artıq marginallaşmış icmalar, adətən, çirklənmədən və iqlim dəyişikliyindən ən çox təsirlənənlərdir, bu da sağlamlıq baxımından bərabərsizliklərə və həyat keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu problemlərin effektiv həlli üçün qanunvericilik bazaları təkmilləşməlidir. Bu, AI texnologiyalarının tətbiqinin sağlam ətraf mühit hüququnu pozmasını təmin etmək üçün ətraf mühitin mühafizəsinin AI qaydalarına daxil edilməsini əhatə edir. Məsələn, qaydalar süni intellekt layihələri üçün ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsini tələb edə bilər və tərtibatçılardan öz texnologiyalarının ekoloji nəticələrini nəzərə almağı tələb edə bilər. Bundan əlavə, beynəlxalq insan hüquqları hüququ dövlətləri sağlam ətraf mühit hüququnu qorumaq və təşviq etmək öhdəliyi qoyur. Bu öhdəlik süni intellekt sistemlərinin ətraf mühitə ziyan vurmamasını təmin edir. İnsan hüquqları mülahizələrini süni intellekt idarəetməsinə daxil etməklə, siyasətçilər həm ətraf mühitin bütövlüyünü, həm də təsirə məruz qalan icmaların hüquqlarını qoruyan daha ədalətli çərçivə yarada, nəticədə insan ləyaqətinə hörmət edən davamlı inkişafı təşviq edə bilərlər.

Beynəlxalq insan hüquqları hüququ bu problemlərin həlli üçün çərçivə təmin edir. Həm hökumətlər, həm də korporasiyalar müxtəlif müqavilələr və konvensiyalar əsasında insan hüquqlarına hörmət etməyə və onları təşviq etməyə borcludurlar. Bununla belə, insan hüquqları ilə bağlı mülahizələrin süni intellekt idarəetməsinə inteqrasiyası hələ də yetərli deyil. AI-nin təklif etdiyi Süni İntellekt Aktı və BMT-nin Süni İntellekt üzrə Məsləhət Şurası kimi son təşəbbüslər insan hüquqlarını süni intellektlə bağlı tənzimləyici çərçivələrə daxil etmək məqsədi daşıyır, lakin bu səylərdə çox vaxt lazımi icra mexanizmləri və hərtərəfli əhatə dairəsi yoxdur.

AI kontekstində insan hüquqlarının müdafiəsini gücləndirmək üçün aşağıdakı hüquqi yanaşmalara diqqət yetirməlidir:

- İnsan hüquqlarının Süni İntellekt tənzimləməsinə daxil edilməsi: Bütün AI idarəetmə çərçivələrinin insan hüquqları standartlarını etik mülahizələrə aid etmək əvəzinə, onlara açıq şəkildə istinad etməsini və dəstəkləməsini təmin edir. Süni intellekt (AI) kontekstində insan hüquqlarının müdafiəsini gücləndirmək üçün hüquqi yanaşmalar insan hüquqları standartlarının AI-nin tənzimləyici çərçivələrinə daxil edilməsinə üstünlük verməlidir. Bu yanaşma süni intellekt texnologiyalarının inkişafı və tətbiqinin əsas hüquq və azadlıqları pozmamalarını təmin etmək üçün vacibdir. Birincisi, insan hüquqları prinsiplərinin mövcud beynəlxalq insan hüquqları çərçivəsinə daxil edilməsi çox vacibdir. Bu çərçivə süni intellektin geniş təsiri səbəbindən getdikcə daha çox risk altında olan məxfilik, ifadə azadlığı və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi kimi əsas hüquqları əhatə edir. Bu hüquqlara AI qaydalarına açıq şəkildə istinad etməklə, qanunvericilər həm hökumətləri, həm də korporasiyaları potensial pozuntulara görə məsuliyyət daşıyan möhkəm hüquqi baza yarada bilərlər [2; 3]. Bundan əlavə, hüquqa əsaslanan yanaşmanın qəbulu təkcə etik mülahizələri tamamlamamalı, həm də AI idarəçiliyi üçün əsas rəhbər prinsip kimi xidmət etməlidir. Etik çərçivələr dəyərli olsalar da, çox vaxt müəyyən edilmiş insan hüquqları qanunlarının normativ gücünə və aydınlığına malik deyillər. Beləliklə, yalnız etikaya güvənmək, mövcud qorunmalara xələl gətirmək və yurisdiksiyalar arasında uyğun olmayan standartlar yaratmaq riski daşıyır. Əlavə olaraq, maraqlı tərəflər müxtəlif perspektivlərin süni intellekt idarəetməsini məlumatlandırmasını təmin etmək üçün insan hüquqları üzrə ekspertləri, vətəndaş cəmiyyəti və təsirə məruz qalmış icmaları cəlb edən inklüziv müzakirələrdə iştirak etməlidirlər. Bu iştirakçı yanaşma risk altında olan spesifik hüquqların müəyyən edilməsinə və onların effektiv həlli üçün fərdi hüquqi mexanizmlərin işlənilməsinə kömək edə bilər. Süni intellektin tənzimlənməsində insan hüquqlarına üstünlük verməklə, biz texnoloji tərəqqinin fərdi azadlıqları qoruyarkən və sosial ədaləti təşviq edərkən cəmiyyətə müsbət töhfə verdiyi mühiti inkişaf etdirə bilərik.

- Inklüziv qərar qəbul etmə: Süni intellekt texnologiyalarının təcrid olunmuş icmalara qeyri-mütənəsb təsirlərini aradan qaldırmaq üçün AI siyasətlərinin işlənilməsi və hazırlanması və həyata keçirilməsinə xüsusilə qlobal müxtəlif maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi.

- Pozulmaların aradan qaldırılması yolları: Fərdlər və icmalar üçün süni intellektin tətbiqi nəticəsində yaranan insan hüquqlarının pozulmasına görə kompensasiya etmək üçün aydın hüquqi yolların yaradılması, həm dövlət, həm də korporativ tərəflər üçün hesabatlılığın təmin edilməsi.

Nəticə olaraq, Süni İntellektin ətraf mühitə təsiri və insan hüquqlarının qorunması ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Hər iki ölçüyə cavab verən möhkəm qanunvericilik bazası süni intellekt texnologiyalarının ekoloji bütövlüyü və insan ləyaqətini qoruyarkən cəmiyyətə müsbət töhfə verməsini təmin etmək üçün vacibdir.

VI. COP kontekstində qlobal perspektivlər

Tərəflərin Konfransı kontekstində iqlimlə bağlı fəaliyyətdə Süni İntellektin rolu ön plana çıxır. Ölkələr iqlimin təsirinin azaldılması səylərini dəstəkləmək üçün süni intellekt texnologiyalarından necə istifadə ediləcəyinə, eyni zamanda onların potensial ekoloji və sosial təsirlərinə diqqət yetirirlər. Süni İntellekt böyük məlumat dəstələrini təhlil etmək, resurslardan istifadəni optimallaşdırmaq və iqlim dəyişikliyi üçün proqnozlaşdırıcı modelləri təkmilləşdirmək qabiliyyəti ilə iqlim strategiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirə bilər. Məsələn, süni intellekt iqlim proqnozlarını dəqiqləşdirir, enerji şəbəkələrini daha səmərəli idarə edə, meşələrin qırılması və çirklənməsinə real vaxt rejimində nəzarət edə bilər. Bu texnoloji irəliləyiş siyasətçilər üçün daha dəqiq və təsirli anlayışlar vəd edir. Bununla belə,

AI-nin iqlim fəaliyyət planlarına inteqrasiyası bir sıra problemlər yaradır. Birincisi, AI-nin özünün ətraf mühitə təsiri nəzərə alınmalıdır. Süni intellekt sistemləri, xüsusən də dərin öyrənmə və geniş məlumat emalını əhatə edən sistemlər önəmli miqdarda enerji istehlak edə və karbon emissiyalarına töhfə verə bilər. Buna görə də, siyasətlər iqlim fəaliyyətində süni intellekt tətbiqinin onun karbon izlərini minimuma endirmək səyləri ilə müşayiət olunmasını təmin etməlidir, məsələn, məlumat mərkəzləri üçün bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə və səmərəlilik üçün alqoritmlərin optimallaşdırılması. Sosial təsirlər də əsas narahatlıq doğurur. Süni intellektə əsaslanan həllər mövcud bərabərsizliklərin şiddətlənməsinin və ya ayrı-seçkiliyin yeni formalarının yaradılmasının qarşısını almaq üçün hazırlanmalıdır. Süni intellekt sistemlərində şəffaflığın, ədalətliliyin və hesabatlılığın təmin edilməsi qərəzli yanaşmaların qarşısını almaq və insan hüquqlarını qorumaq üçün çox vacibdir [4, s. 187-188]. AI-nin COP-da milli və beynəlxalq iqlim strategiyalarına inteqrasiyası balanslaşdırılmış yanaşma tələb edir. Siyasətçilər iqlimin azaldılması üçün süni intellekt potensialından onun ətraf mühitə təsirini aradan qaldırarkən və ədalətli və etik icramı təmin etməlidirlər.

COP kontekstində insan hüquqlarının müdafiəsi mühüm diqqət mərkəzinə çevrilir, çünki süni intellekt texnologiyaları ekoloji məqsədlər üçün getdikcə daha çox tətbiq olunur. Ölkələr süni intellekti iqlimlə bağlı fəaliyyət strategiyalarına inteqrasiya etdikcə, bu texnologiyaların insan hüquqları standartlarına uyğunluğunun təmin edilməsinə diqqət artır. İqlim fəaliyyətində süni intellektdən istifadə məxfilik və ədalət üçün təsirlərə malik ola bilər. Məsələn, ətraf mühit şəraitinə nəzarət edən və ya qaydaları tətbiq edən AI sistemləri fərdi məxfiliyi qorumaq və müdaxiləçi nəzarətdən qaçmaq üçün dizayn edilmişdir. Bu, etibarlı məlumatların qorunması tədbirlərinin həyata keçirilməsini və məlumatların toplanması və istifadəsinin şəffaf və konsensual olmasını təmin etməyi tələb edir. Bundan əlavə, AI sistemlərinin hesabatlı və ədalətli olmasını təmin etmək üçün güclü təkan var. Bu, AI alqoritmlərində, xüsusən də təcrid olunmuş və ya həssas icmalar üçün ayrı-seçkilik yaradan nəticələrə səbəb ola biləcək potensial qərəzlərin aradan qaldırılmasını əhatə edir. Ədalətliliyin təmin edilməsi o deməkdir ki, AI tətbiqləri mövcud bərabərsizliklərin gücləndirilməsinin və ya ayrı-seçkiliyin yeni formalarının yaradılmasının qarşısını almaq üçün diqqətlə yoxlanılmalıdır. AI sistemlərində şəffaflıq da çox vacibdir. Siyasətçilər süni intellekt alqoritmlərinin necə qərar qəbul etmələri və onların iqlim fəaliyyətində necə istifadə edildiyi barədə aydın ünsiyyətin tərəfdarıdırlar. Bu şəffaflıq etimad yaratmağa kömək edir və daha geniş ictimai nəzarətə imkan verir. Ümumilikdə, COP danışıqları insan hüquqlarının müdafiəsinin ətraf mühit məqsədləri üçün süni intellekt texnologiyalarının inkişafı və tətbiqinə daxil edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Şəffaflığı, hesabatlılığı və ədaləti təmin etməklə, ölkələr əsas insan hüquqlarını qoruyarkən, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə süni intellekt potensialından istifadə edə bilərlər.

Qlobal əməkdaşlıq iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə süni intellekt potensialından istifadə etməklə yanaşı onun ətraf mühitə təsirlərini aradan qaldırmaq üçün vacibdir. COP-da müzakirə olunanlar kimi beynəlxalq çərçivələr və sazişlər millətlər, tədqiqatçılar və texnologiya tərtibatçıları arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Birgə standartlar və ən yaxşı təcrübələr süni intellekt texnologiyalarının qlobal davamlılıq məqsədlərinə uyğun şəkildə işlənilməsinə və tətbiqini təmin etməyə kömək edə bilər. Beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi, həmçinin süni intellektin iqlim uyğunlaşmasında mühüm rol oynaya biləcəyi, lakin resursların və təcrübənin məhdud ola biləcəyi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə potensialın yaradılması təşəbbüslərinin dəstəklənməsini əhatə edir. Birgə layihələr, transsərhəd tədqiqat və bilik mübadiləsi ətraf mühitin davamlılığı üçün süni intellektdən istifadə etmək üçün qlobal səyləri artırmağa bilər [6, s. 153]. Bundan əlavə, qlobal tərəfdaşlıqların qurulması müxtəlif iqlim problemlərini həll edən süni intellekt alətlərinin işlənilməsinə asanlaşdırma, həllərin yerli ehtiyac və şəraitə uyğunlaşdırılmasını təmin edə bilər. Nəticə olaraq, AI innovativ həllər və təkmilləşdirilmiş uyğunlaşma yolu ilə iqlim dəyişikliyi həll etmək üçün əhəmiyyətli vədlər verir. Bununla belə, onun inkişafı və tətbiqi ətraf mühitə təsirləri minimuma endirmək üçün məsuliyyətlə idarə olunmalıdır. Beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi və məsuliyyətli AI təcrübələrinin təşviqi Qlobal davamlılıq məqsədlərinə uyğunluğu təmin edərkən süni intellekt potensialından istifadənin açarıdır. COP-da və digər beynəlxalq forumlarda müzakirələr inkişaf

etməyə davam etdikcə, süni intellektin iqlim strategiyalarına inteqrasiyası davamlı gələcəyə doğru qlobal səyləri inkişaf etdirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək.

VII. Nəticə

Süni intellekt müasir cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə təzahür etməklə insan hüquqları və ekoloji davamlılıq kontekstində yeni çağırışlar, fürsətlər yaratdığı kimi, həmçinin müxtəlif problemlər təqdim edir. Süni intellekt informasiya, səhiyyə və ədalətə çıxışı yaxşılaşdırmaqla insan hüquqlarını inkişaf etdirə bilər. Bununla belə, o, şəxsi həyatın toxunulmazlığının pozulması, qərəzli qərarların qəbulu və fərdi azadlıqları poza və bərabərsizlikləri daha da gücləndirə bilən kütləvi nəzarət potensialı da daxil olmaqla risklər yaradır. AI, ekoloji davamlılıq və insan hüquqlarının kəsişməsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası çərçivəsində Tərəflər Konfransı kimi beynəlxalq forumlarda getdikcə daha çox tanınır.

Süni intellektin qlobal sistemlərə inteqrasiyası həm dövlətdaxili, həm də beynəlxalq müstəvidə çoxşahəli preventiv tədbirləri təxirəsalınmaz şəkildə zəruri edir. Ölkələr iqlim dəyişikliyinə həll etmək üçün COP-da topladıqca, AI-nin ikili rolu aydın olur. İlk növbədə süni intellekt enerji istifadəsini optimallaşdırmaq, iqlim modelləşdirməsini artırmaq və bərpa olunan enerji mənbələrinə keçidi dəstəkləməklə ətraf mühitin qorunmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verə bilər. Bununla belə, süni intellektin ekoloji dəyəri, xüsusilə enerji tutumlu məlumat mərkəzləri və nadir torpaq metallarının hasilatı səbəbindən əhəmiyyətli karbon izi diqqətdən kənar qala bilməz. Üstəlik, süni intellektin tətbiqi xüsusilə məxfilik və bərabərliklə bağlı insan hüquqlarını təhdid edən ciddi arqumentlər doğurur. Süni intellekt üçün bərabərsizlikləri gücləndirmək, kütləvi nəzarət vasitəsilə məxfiliyi pozmaq və qərar qəbul etmə sistemlərində qərəzliyi davam etdirmək potensialı sayıq tənzimləmə tələb edir. Faydaları və riskləri tarazlaşdırmaq üçün AI idarəçiliyinə insan hüquqları mərkəzli yanaşma çox vacibdir. Qlobal əməkdaşlıq, xüsusilə bu münasibətlərin hərtərəfli tənzimlənməsinə və risklərin əhəmiyyətli şəkildə azalmasına hesablanmış qanunvericilik siyasətinin gücləndirilməsi süni intellektin ətraf mühitə təsirini nəzarətdə saxlamaq və onun istifadəsinin insan hüquqları prinsiplərinə uyğun olmasını təmin etmək üçün mütləqdir. Şəffaflığın, hesabatlılığın və süni intellekt texnologiyalarına bərabər çıxışın təşviqi də görülməli tədbirlər siyahısında prioritet olaraq müəyyən edilməlidir. Dünya iqlim fəaliyyəti kontekstində süni intellektlə bağlı mürəkkəblikləri araşdırarkən, siyasətlərin ekoloji dayanıqlığa üstünlük verməsi, həm də əsas insan hüquqlarının qorunması vacibdir. Bu ikili diqqət süni intellektin zərər mənbəyi deyil, xeyir üçün bir qüvvə kimi istifadə edildiyi ədalətli və davamlı gələcəyin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayacaq. COP müzakirələri irəlilədikcə, bu mülahizələrin beynəlxalq çərçivələrə daxil edilməsi uzunmüddətli, vahid nəticələrə nail olmaq üçün əsas olacaqdır.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. COP29 Azerbaijan. What is COP29? COP29 Azerbaijan. URL: <https://cop29.az/en/pages/what-is-cop29>, (last access: 13.06.2024)
2. Heinrich, B.S. COP29: Azerbaijan's quest for international legitimacy and funding. URL: <https://www.boell.de/en/2024/03/11/cop29-azerbajans-quest-for-international-legitimacy-and-funding>, (last access: 08.08.2024)
3. King, C. The future of climate policy: What can we expect at COP29? URL: <https://sustainabilitymag.com/articles/the-future-of-climate-policy-what-can-we-expect-at-cop29>, (last access: 14.04.2024)
4. Klein, N. On Fire: The (Burning) Case for a Green New Deal. New York, Simon & Schuster, 2019, 400 pages.
5. Klein, N. This Changes Everything: Capitalism vs. The Climate. New York, Simon & Schuster, 2014, 372 pages.
6. Lynas, M. Our Final Warning: Six Degrees of Climate Emergency. London, HarperCollins, 2020, 411 pages.
7. Mann, M. The New Climate War. New York, PublicAffairs, 2021, 511 pages.

8. Shellenberger, M. *Apocalypse Never: Why Environmental Alarmism Hurts Us All*, New York, Harper Collins, 2020, 349 pages.
9. The Republic of Azerbaijan Updated document on Nationally Determined Contributions (NDC). URL: https://unfccc.int/sites/default/files/NDC/2023-10/Second%20NDC_Azerbaijan_ENG_Final%20%281%29.pdf, (last access: 04.03.2024)
10. UN Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) - Kyoto Protocol, URL: <https://minenergy.gov.az/en/beynelxalq-teskilatlarla-elaqeler/bmt-nin-iqlim-deyisikliyi-uzre-cercive-konvensiyasi-kioto-protokolu>, (last access: 26.03.2024).

ENVIRONMENTAL IMPACTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS: GLOBAL PERSPECTIVES IN THE CONTEXT OF THE COP

VADIYA ALAKBARZADEH¹

Abstract

Artificial intelligence (AI) presents both challenges and opportunities in addressing environmental issues and protecting human rights, particularly in the context of global climate negotiations like the Conference of the Parties (COP). AI can significantly contribute to environmental protection by optimizing energy use, improving climate modeling, and enhancing conservation efforts. For instance, AI-driven systems can help monitor deforestation, predict natural disasters, and optimize resource allocation in real-time, thereby mitigating environmental damage. From a global perspective, the integration of AI into COP discussions emphasizes the need for responsible AI development that aligns with environmental sustainability and human rights protection. This involves establishing international standards and frameworks to ensure that AI technologies are developed and used in ways that benefit both the planet and society, without compromising ethical principles.

Keywords: *Artificial intelligence, Climate change, Environmental impact, Human Rights, COP, COP29, Global Perspectives, Azerbaijan.*

ВОЗДЕЙСТВИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ И ЗАЩИТА ПРАВ ЧЕЛОВЕКА: ГЛОБАЛЬНЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ В КОНТЕКСТЕ КС

ВАДИЯ АЛЕКБАРЗАДЕ²

Резюме

Искусственный интеллект (ИИ) представляет как проблемы, так и возможности в решении экологических проблем и защите прав человека, особенно в контексте глобальных климатических переговоров, таких как Конференция сторон (КС). ИИ может внести значительный вклад в защиту окружающей среды за счет оптимизации использования энергии, улучшения моделирования климата и усиления усилий по охране природы. Например, системы на основе ИИ могут помочь контролировать вырубку лесов, прогнозировать стихийные бедствия и оптимизировать распределение ресурсов в режиме реального времени, тем самым смягчая ущерб окружающей среде. С глобальной точки зрения интеграция ИИ в обсуждения КС подчеркивает необходимость ответственной разработки ИИ, которая соответствует экологической устойчивости и защите прав человека. Это включает установление

---

¹ PhD student / Baku State University / email: vadiya.zadeh@gmail.com

² Докторант / Бакинский Государственный Университет / email: vadiya.zadeh@gmail.com

международных стандартов и рамок для обеспечения того, чтобы технологии ИИ разрабатывались и использовались способами, которые приносят пользу как планете, так и обществу, не нарушая этические принципы.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, изменение климата, воздействие на окружающую среду, права человека, КС, КС 29, Глобальные перспективы, Азербайджан.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.08.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

THE RIGHT TO A HEALTHY ENVIRONMENT AND THE ROLE OF COP

AYISHA GASIMOVA¹

Abstract

Since the beginning of human history, the realization and protection of human rights have been one of the main issues. In the 80s of the 20th century, the so-called third generation rights were added to the classification, which are also called collective rights and solidarity rights. Living in a healthy environment is characterized as one of the difficult but equally important rights to be realized as one of the 3rd generation rights. The difficulty is, first of all, that these rights are possible with the solidarity of all mankind, not individual people. In 1995, one of the important steps taken by the world states was the holding of the first meeting of the COP in Berlin. World leaders gather at COPs to discuss the best approaches to combat climate change and to assess progress. Various solutions for environmental protection are discussed, and unresolved topics are discussed at other conferences. Currently, 198 Parties to the comprise 197 nations and the European Union, resulting in nearly universal membership. The following conference is scheduled for November 2024 in Baku, Azerbaijan. In this article, all the issues related to the right to live in a healthy environment will be discussed in detail in each case.

Keywords: *healthy environment, COP, climate change, Special Rapporteur, human rights, protection, international, United Nations, development, General Assembly, constitution, poverty.*

I. Introduction

Human rights are fundamental freedoms and rights to which every individual is entitled, irrespective of their gender, ethnicity, religion, national or ethnic origin, national or ethnic background, or any other status. These are inalienable rights shared by every person. Regardless of the laws that are in place or not in our communities, we all have these rights.

Economic and social rights are all human rights that pertain to our capacity to live with dignity and actively engage in our community. These encompass rights concerning employment, social security, and the availability of shelter, food, water, healthcare, and education. These include the rights to equitable compensation and earnings, sufficient income protection in the case of unemployment, illness, or old age, and a sufficient quality of life.

Human rights encompass not only economic, social, and cultural rights but also civil and political rights. "These rights are all interrelated, interdependent, and indivisible," according to the United Nations High Commissioner for Human Rights.

These essential human rights, which every person has a right to, are outlined in the Universal Declaration of Human Rights (UDHR), the founding text. On December 10, 1948, the United Nations General Assembly endorsed it.

In addition, the United Nations has drafted a number of international treaties, sometimes known as "Covenants," which specify rights and delineate governmental duties.

The United Nations enacted the two agreements that make up the UDHR in 1966: the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) and the International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights (ICESCR). The foundations of both Covenants are non-discrimination and equality.

UN committees conduct routine ("periodic") assessments of the adherence of States to the numerous treaties they have ratified and agreed to over time. National governments are in charge of providing the Committee on Economic, Social, and Cultural Rights (CESCR) with an official report outlining how they are fulfilling their responsibilities with regard to social rights. In addition, the province and municipal governments, as well as advocacy organizations, civil society, and others, are welcome to provide input to the Committee, while it is not legally necessary.

---

¹ Baku State University / email: qasimova.ayse.00@gmail.com

In addition, UN Special Rapporteurs are responsible for identifying structural obstacles to the progressive fulfillment of social rights and evaluating adherence. They are people who are assigned for a set amount of time to travel to other nations and provide reports on particular topics, like housing, indigenous rights, and food security.

In addition, national and sub-national human rights commissions also supervise to fulfill other important tasks (for example, to take targeted legal measures). Lastly, vital oversight is also carried out by civil society organizations.

II. The importance of the right to live in a healthy environment and its effects on people

The ultimate condition of all human rights is environmental health. The connection between the environment and the enjoyment of fundamental human rights and the well-being of people was acknowledged fifty years ago. It is acknowledged now that the "single greatest challenge to human rights of our era" is the triple planetary crises of pollution, biodiversity loss, and climate change.

Days before the passing of the General Assembly resolution, Andersen cited a 2010 decision that acknowledged the right to clean water and sanitation. She claimed that as a result, the protection of drinking water has been incorporated into the constitutions of several nations. The most recent resolution, according to her, has the same historic potential.

The resolution will trigger environmental action and provide necessary safeguards to people all over the world, added Andersen. People will be better able to defend their rights to clean air to breathe, clean water to drink, wholesome food, healthy ecosystems, and safe, non-toxic places to live, work, learn, and play.

Proponents of the idea argue that the United Nations General Assembly's declaration today that all people have the right to a healthy environment is a critical first step in halting the planet's alarming natural decline.

One of the most urgent risks to the future of humanity, according to the General Assembly, is climate change and environmental degradation. The resolution was voted Thursday morning at the UN headquarters in New York City. States were urged to intensify their efforts in order to guarantee that their citizens had access to a "clean, healthy, and sustainable environment."

Climate change already has negative effects on health and is undermining the "right to health" cited in the Paris Agreement. Climate change undermines the social and environmental determinants of health, including peoples' access to clean air, safe drinking-water, sufficient food and secure shelter. It already affects health, particularly in the poorest, most vulnerable communities, and least developed countries, including SIDS, thus extending health inequity [5].

The 193 UN Member States are not required to abide by the resolution legally. However, proponents believe that it will trickle down and force nations to include the right to a healthy environment in their national constitutions and regional accords, as well as motivate states to put those laws into action. Advocates claim that would provide environmental activists with additional tools to oppose environmentally harmful laws and initiatives.

According to Inger Andersen, Executive Director of the UN Environment Programme (UNEP), this resolution sends a message that nobody can take nature, clean air and water, or a stable climate away from us – at least, not without a fight.

The resolution is made at a time when the world is dealing with what Hans Christian Andersen dubbed a "triple planetary crisis"— that is, the loss biodiversity, pollution, and climate change. According to the new resolution, if those issues are not addressed, they might have terrible effects on people all around the world, particularly the impoverished and women and girls. The resolution passed by the General Assembly follows hasty changes to relevant national and international laws. The UN Human Rights Council proclaimed the right of everyone to a "clean, healthy, and sustainable environment" in April.

Climate change means a change of climate which is attributed directly or indirectly to human activity that alters the composition of the global atmosphere and which is in addition to natural climate variability observed over comparable time periods [14].

Latin American and Caribbean nations made a commitment earlier this year to provide increased protections for "environmental defenders," which includes indigenous peoples fighting against mining, logging, and oil exploration in protected areas. 227 environmental advocates are said to have died in 2021. Additionally, a constitutional amendment guaranteeing residents' right to a healthy environment was ratified by the state of New York last year.

These modifications follow growing legal efforts by environmental activists to compel nations to take action on urgent environmental issues like climate change.

The Netherlands' highest court mandated the government to take further action to reduce carbon emissions in 2019 in response to a case brought by an environmental group, citing climate change as a direct threat to human rights.

Climate change interacts with poverty, conflict, resource depletion and other factors to cause or exacerbate food insecurity, loss of livelihoods, infrastructure breakdown and loss of access to essential services including electricity, water, sanitation and health care. Poor people are disproportionately affected by climate impacts, which could push an additional 100 million people into extreme poverty by 2030. It is estimated that by 2050, 150 million people or more could be displaced by the impacts of climate change as a result of extreme weather, slow-onset events such as rising sea levels and desertification, relocation from high-risk areas (such as floodplains), and conflicts over scarce resources [6].

More recently, the Paris Climate Change Agreement was deemed a human rights treaty by Brazil's Supreme Court, which determined that it should take precedence over domestic laws. Supporters expect that other choices along those lines may eventually result from the most recent General Assembly resolution.

Almost every nation has national legislation aimed at combating climate change, limiting pollution, and safeguarding flora and fauna. However, those laws are not often strictly enforced, and when they are, it is frequently difficult for the public to hold businesses and governments responsible. Declaring a healthy environment to be a human right would enable citizens to contest policies that harm the environment at the national level using human rights law, which is widely defined in many nations.

There is emerging evidence that climate lawsuits based on human rights are more likely to be successful if they include reliance on the right to a healthy environment. 140 Cases based on the right to a healthy environment, unfortunately, are not always successful. For example, in 2020, the Supreme Court of Norway ruled that the issuance of new permits for offshore oil and gas exploration did not violate the constitutional right to a healthy environment. The decision has been heavily criticized by experts and the applicants have taken the case to the European Court of Human Rights. 141 A 2024 court decision in Norway reached the opposite conclusion, striking down permits for offshore petroleum exploration because of a failure to comprehensively assess potential greenhouse gas emissions violated the right to a healthy environment. The government is appealing the decision [13].

AZS ISO 14001:2021(en) Environmental management systems were created for the purpose of increasing the effectiveness of environmental management and reducing the negative effects on the environment and strengthening its control capabilities.

A systematic approach to environmental management provides top management with the information needed to achieve long-term success and enables them to help promote sustainable development by:

- environmental protection by preventing or reducing negative environmental effects;
- reduction of potential negative effects of environmental conditions on the organization;
- providing assistance to the organization in fulfilling compliance obligations;
- increasing the environmental activity index;
- controlling or influencing the methods of designing, manufacturing, distributing, consuming and disposing of the organization's products and services using the life cycle concept that can prevent accidental deviations from affecting the environment at any stage of its cycle;
- obtaining financial and operational advantages that may arise as a result of applying environmentally significant alternatives aimed at strengthening the organization's position in the market;
- delivering environmental information to relevant stakeholders.

This standard, like other international standards, is not intended to reinforce or replace the organization's legislative requirements [4].

Before the voting, UN Special Rapporteur on Human Rights and the Environment David Boyd said, These resolutions may seem abstract, but they are a catalyst for action and they empower ordinary people to hold their governments accountable in a way that is very powerful. All human rights ultimately depend on a healthy environment. It was recognised 50 years ago that the environment is essential to humanity's wellbeing and to the enjoyment of basic human rights. It is recognised today that the triple planetary crises of climate change, biodiversity loss and pollution pose the 'single greatest challenge to human rights of our era'. On 28 July 2022, the right to a healthy environment received universal recognition when the UN General Assembly passed a landmark resolution reaffirming recognition of the right as a human right [1].

The UN has acknowledged that everyone, everywhere, has the right to live in a clean, healthy, and sustainable environment for the first time in its existence. This essential human right is now included in the collection of rights that are acknowledged globally thanks to resolutions passed by the General Assembly in 2022 and the Human Rights Council in 2021. It is our sincere goal that the right to a clean, healthy, and sustainable environment can act as a catalyst for systemic and transformative changes to achieve a just and sustainable future in harmony with nature, especially as mankind faces an unparalleled planetary crisis.

Everyone has an inalienable right to a sustainable, healthy, and clean environment. They are entitled to the guarantee that the land they live on, the water they drink, and the air they breathe be uncontaminated and undisturbed. Biodiversity and healthy ecosystems are the cornerstones of all life on Earth. However, the climatic catastrophe that we are currently experiencing is all our own fault and poses a threat to humankind. Every national, regional, and international policy decision must be based on our fundamental right to a healthy environment. As environmental degradation releases even greater instability, it is vital for maintaining peace, saving lives, safeguarding the Sustainable Development Agenda, and defending basic human rights.

The Special Rapporteur on human rights and the environment (Special Rapporteur) defines the right to a healthy environment as being comprised of six substantive elements:

- clean air,
- a safe climate,
- access to safe drinking water and sanitation,
- healthy biodiversity and ecosystems,
- toxic free environments in which to live, work and play, and
- healthy and sustainably produced food [2].

People's demands for climate justice must be brought before parliaments, multistakeholder forums, the courts, and all points in between. For the sake of today's kids as well as future generations, we should be dedicated to collaborating with States to advance everyone's right to a clean, healthy, and sustainable environment.

We have to make a commitment to phase out fossil fuels fairly. When someone violates the right to a clean, healthy, and sustainable environment, we must pledge to hold them accountable. We need to make a commitment to promoting everyone's right to free, meaningful, active, safe, and informed involvement in environmental decision-making. This includes the disproportionately impacted groups, such as Native Americans, the poor, and those with disabilities. To defend the rights of upcoming generations, we must take action. We appreciate your support in advancing all human rights, especially everyone's right to a healthy environment.

Good practices related to access to justice and effective remedies often seek to overcome three major obstacles — standing to sue, economic barriers, and lack of judicial expertise in environmental matters. In most of the States where the right to a safe, clean, healthy, and sustainable environment is recognized in the constitution, individuals and NGOs have standing to bring lawsuits based on the violation of this right or environmental laws (e.g. Argentina, Colombia, Costa Rica, India, Portugal, Romania, Slovenia) [11].

The planetary environmental crisis that humanity has caused is already well known to us and includes the following: an emergency climate, a collapse in biodiversity, widespread pollution of the air, water, and soil, an increasing shortage of water, desertification and land degradation, unhealthy, unsustainable, and exploitative food systems, and an increase in zoonotic diseases that spread from animals to people. Other dangers are beginning to surface, such as microplastics and persistent chemicals, both of which are present in our bodies and have unknown but definitely harmful effects.

The life support system that sustains millions of other species as well as humans is being threatened by these interconnected disasters. The health of ecosystems, human health, and the ability of billions of people to exercise their fundamental human rights both now and in the future are significantly impacted by the global crisis. The rights to food, water, sanitation, culture, life, health, and a clean, healthy, and sustainable environment are among these rights, as is the right of the children. Climate injustices and environmental injustices are the result of the negative effects that disproportionately affect those who are marginalized, poor, and vulnerable.

Economic, political, social, legal, and cultural institutions that put profit, economic growth, and extractivism ahead of people, the environment, human rights, and community are the main causes of these interconnected crises. The fact that the richest 1% of people produce the same amount of greenhouse gas emissions overall as the poorest 66% of people is startling! The world's population has surpassed eight billion people and is expected to reach 10 billion by 2050. This, along with business-driven overconsumption by wealthy nations and individuals, has created a scenario where the cumulative effects of human activity exceed multiple planetary boundaries. Overshoot, a dire condition when our society consumes more resources by mid-August than the Earth can sustainably produce in a year, is the result.

An extraordinary environmental disaster is currently engulfing us. Global warming has reached one degree, with two or three times as much warmth occurring in certain places as in others, such as the Arctic and high mountain regions. As of 2018, the Intergovernmental Panel on Climate Change reported that human activity is already causing extreme weather events to occur more frequently, intensely, and for longer periods of time; melting glaciers and ice sheets; rising sea levels; storm surges; saltwater intrusion; ocean acidification; changes in precipitation; flooding, heatwaves, droughts, wildfires; increased air pollution; desertification; water shortages; destruction of ecosystems; loss of biodiversity; and the spread of vector and water-borne diseases.

Food insecurity, loss of livelihood, infrastructure failure, and lack of access to basic services like power, water, sanitation, and healthcare are all caused by or made worse by the interaction of climate change with poverty, war, resource depletion, and other causes. The effects of climate change disproportionately affect the poor, and by 2030, an extra 100 million people may live in extreme poverty. The effects of climate change are predicted to force out at least 150 million people by 2050 due to harsh weather, gradual occurrences like desertification and increasing sea levels, evacuation from high-risk locations like floodplains, and disputes over limited resources.

III. The UN Climate Change Conference and signed acts

Every year, conferences on climate change are organized under the auspices of the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). The purpose of these gatherings is to evaluate the progress made in addressing climate change and, starting in the mid-1990s, to negotiate the Kyoto Protocol, which imposes legally binding obligations on developed nations to reduce their greenhouse gas emissions. These gatherings are known as the Conference of the Parties (COP) of the UNFCCC. Parties to the convention who are not parties to the protocol may attend protocol-related meetings as observers. Beginning in 2005, the conferences have furthermore functioned as the "Conference of the Parties Serving as the Meeting of Parties to the Kyoto Protocol" (CMP). The Durban platform, which established a broad course for climate action, included the Paris Agreement, which was negotiated at the sessions that took place between 2011 and 2015. A COP's final text must be approved by consensus.

Berlin hosted the inaugural UN Climate Change Conference in 1995, Germany's Bonn hosts COP 6-2.

On July 17–27, 2001, in Bonn, Germany, the COP 6 discussions were held again. However, not much progress had been achieved in resolving the issues that had resulted in a deadlock at The Hague. Nevertheless, the United States delegation to this meeting declined to take part in the Protocol's negotiations and instead opted to attend as an observer because the meeting was held after George W. Bush became president of the United States and rejected the Kyoto Protocol in March 2001.

According to the Kyoto Protocol, the implementation of these existing commitments shall take into account the need for adequacy and predictability in the flow of funds and the importance of appropriate burden sharing among developed country Parties. The guidance to the entity or entities entrusted with the operation of the financial mechanism of the Convention in relevant decisions of the Conference of the Parties, including those agreed before the adoption of this Protocol, shall apply *mutatis mutandis* to the provisions of this paragraph [7].

Considering the low expectations that preceding the conference, most observers were surprised to find consensus on most of the important political issues as the other parties negotiated them. December 11, 1997, saw the adoption of the Kyoto Protocol. It took a while to ratify, but on February 16, 2005, it became official. The Kyoto Protocol has 192 Parties as of right now.

To put it succinctly, the Kyoto Protocol essentially puts the United Nations Framework Convention on Climate Change into practice by requiring industrialized nations and economies in transition to set and adhere to individual emission reduction targets for greenhouse gases (GHGs). The Convention just requires such nations to implement mitigation policies and actions and to submit periodic reports.

The Kyoto Protocol adheres to the Convention's annex-based structure and is founded on its provisions and guiding principles. Because it acknowledges that industrialized nations have a major portion of the blame for the current high levels of greenhouse gas emissions in the atmosphere, it only binds them and imposes a greater burden on them in accordance with the idea of common but differentiated responsibility and respective capacities.

The agreements included:

1. Flexible mechanisms: These include emissions trading, joint implementation (JI), and the Clean Development Mechanism (CDM), which enables developed nations to finance emissions reduction initiatives in developing nations as an alternative to domestic emission reductions. The United States had strongly supported these "flexibility mechanisms" when the Protocol was first drafted. One of the main features of this agreement was that, as long as domestic action played a major role in each Annex B nation's attempts to fulfill its objectives, there would be no quantitative cap on the credit a country may claim from using these methods.

2. Carbon sinks: It was decided that there would be no upper limit on the total amount of credit that a nation may claim for sinks activities. Instead, credit would be given for a wide range of activities that store or absorb carbon from the atmosphere, such as replanting, managing crops and forests, and managing forests. Regarding forest management, each Annex I country's country-specific caps are outlined in Appendix Z. Japan might thus be credited with a limit of 13 million tons, or around 4% of its base-year emissions. Countries may only be credited for farmland management improvements in carbon sequestration over 1990 levels.

3. Compliance: The final decision regarding the procedures and mechanisms for handling non-compliance with Protocol provisions was postponed until COP 7. Nevertheless, general guidelines for the consequences of not meeting emissions targets were provided. These included the need to "make up" shortfalls at a ratio of 1.3 tons to 1, the suspension of the ability to sell credits for excess emissions reductions, and the requirement for non-compliant parties to submit a compliance action plan.

4. Financing: Three new funds were agreed upon to support climate change-related needs: (1) a fund for climate change that promotes various climate measures; (2) a fund for least-developed countries to support National Adaptation Programme of Action; and (3) a fund for Kyoto Protocol adaptation financed by a CDM levy and voluntary contributions. 2001: COP 7, Marrakesh, Morocco.

The Buenos Aires Plan of Action was completed by negotiators during the COP 7 conference in Marrakesh, Morocco, from October 29 to November 10, 2001. This completed the majority of the

operational details and prepared the groundwork for countries to ratify the Kyoto Protocol. The final set of agreements is referred to as the Marrakech Accords. The US delegation refrained from taking part in the discussions, choosing instead to watch.

The Kyoto Protocol needed to be ratified by 55 countries, including those that accounted for 55% of developed-country emissions of carbon dioxide in 1990. Other parties expressed hope that the United States would re-engage in the process at some point and worked to achieve this goal. The World Summit on Sustainable Development, which took place in August and September of 2002, was proposed as the deadline for ratifying the Kyoto Protocol. The planned location of the World Summit on Sustainable Development (WSSD) was Johannesburg, South Africa.

The main decisions at COP 7 included:

- A compliance regime that outlined consequences for failing to meet emissions targets but deferred to the parties to the Protocol, once it came into force, the decision as to whether those consequences would be legally binding;
- Operational rules for international emissions trading among parties to the Protocol and for the CDM and joint implementation;
- A determination to examine at COP 8 how to do an assessment of the sufficiency of commitments that may lead to talks on future obligations by developing countries;
- Accounting processes for the flexibility mechanisms.

At the COP 7 summit that followed, a variety of operational aspects related to these choices that needed to be addressed and decided upon were the key concerns.

2012: COP 18/CMP 8, Doha, Qatar

COP 18 was held in Doha, Qatar, from November 26, 2012, to December 7, 2012. Qatar was the host nation. The conference resulted in a collection of papers known as The Doha Climate Gateway. Together, the papers included:

1. The Doha Amendment to the Kyoto Protocol, which must be approved before going into effect, includes a second commitment period that will run from 2012 until 2020 and will only cover 15% of global carbon dioxide emissions due to the fact that developing nations like China, India, and Brazil, as well as the United States and Canada, who are not parties to the Protocol during that time, have not committed to reducing their emissions, and because Japan, Russia, Belarus, Ukraine, and New Zealand have not done so.

2. The terminology for loss and damage, which was initially codified in the conference proceedings. Little progress was achieved at the summit in terms of financing the Green Climate Fund. As permitted under the session's regulations, Russia, Belarus, and Ukraine voiced their objections at the conclusion of the meeting. The President stated that he will take notice of these complaints in his final report before calling the conference to a close.

The Doha Amendment to the Kyoto Protocol was ratified in Doha, Qatar, on December 8, 2012, for a second commitment period that will run from 2013 to 2020. As of October 28, 2020, 147 Parties had lodged their instrument of acceptance; so, the Doha Amendment's 144-instrument acceptance criterion has been met. The modification became operative on December 31, 2020.

The amendment includes:

- A revised list of greenhouse gases (GHGs) that Parties to the Kyoto Protocol are required to report on during the second commitment period;
- new commitments for Annex I Parties to the Protocol who agreed to take on commitments in a second commitment period from 1 January 2013 to 31 December 2020; and
- amendments to several articles of the Protocol that specifically referenced issues pertaining to the first commitment period and that needed to be updated for the second commitment period.

According to the Amendment, the implementation of these existing commitments shall take into account the need for adequacy and predictability in the flow of funds and the importance of appropriate burden sharing among developed country Parties. The guidance to the entity or entities entrusted with the operation of the financial mechanism of the Convention in relevant decisions of the Conference of

the Parties, including those agreed before the adoption of this Protocol, shall apply *mutatis mutandis* to the provisions of this paragraph [3].

In line with Kyoto Protocol Articles 20 and 21, the modification was sent to all Parties on December 21, 2012, by the Secretary-General of the United Nations, serving in his position as Depositary.

37 developed nations, economies in transition, and the European Community pledged to cut their greenhouse gas emissions to 1990 levels by an average of 5% over the first commitment period. Parties pledged to cut GHG emissions by at least 18% below 1990 levels in the eight-year period between 2013 and 2020 during the second commitment period; however, the second commitment period's Parties are not the same as the first.

The world is not tackling the situation quickly enough or in the correct direction, despite 29 years of pledges stemming from the United Nations Framework Convention on Climate Change. An international agreement on climate change that is legally binding is the Paris Agreement. On December 12, 2015, during the UN Climate Change Conference (COP21) in Paris, France, it was accepted by 196 Parties. It became operative on November 4, 2016.

Referring to article 2 of Paris Agreement, in enhancing the implementation of the Convention, including its objective, aims to strengthen the global response to the threat of climate change, in the context of sustainable development and efforts to eradicate poverty, including by:

(a) Holding the increase in the global average temperature to well below 2°C above pre-industrial levels and pursuing efforts to limit the temperature increase to 1.5°C above pre-industrial levels, recognizing that this would significantly reduce the risks and impacts of climate change;

(b) Increasing the ability to adapt to the adverse impacts of climate change and foster climate resilience and low greenhouse gas emissions development, in a manner that does not threaten food production; and

(c) Making finance flows consistent with a pathway towards low greenhouse gas emissions and climate-resilient development [10].

Parties submitted nationally determined contributions outlining the steps they intend to take by 2030 to address climate change. Regretfully, the existing nationally decided contributions would violate the Paris Agreement by causing a catastrophic global temperature rise of 3°C over pre-industrial levels, even if fully implemented by all States.

The main objective of the The Global Environment Facility was to provide funding to countries interested in either starting up projects or introducing environmental components to existing projects. The main areas of concern for the The Global Environment Facility were:

- Depletion of the Ozone layer
- Greenhouse Gas emissions
- Biodiversity
- Pollution of international waters [9].

IV. Domestic legislation on the right to live in a healthy environment

The right to live in a healthy environment is recognized by the Republic of Azerbaijan at the regional level as well as internationally. So, according to Article 39 (Right to live in healthy environment) of our constitution:

I. Everyone has the right to live in a healthy environment.

II. Everyone has the right to gain information about the true ecological situation and to get compensation for damage done to his/her health and property because of violation of ecological requirements.

III. No one may cause threat or damage to the environment and natural resources beyond the limits set by law.

IV. The state guarantees the preservation of ecological balance and protection of the species of wild plants and animals determined by law [12].

Another major source of environmental protection and living in a healthy environment is the Law on Environmental Protection adopted on June 8, 1999. Article 81 of the Law is about international cooperation in the field of environmental protection. The article states:

“The Republic of Azerbaijan is guided by the principles of the priority of environmental safety and carries out international cooperation in the field of environmental protection” [8].

As a member of the United Nations Framework Convention on Climate Change, Azerbaijan will host the 29th session of the Conference of the Parties (COP29) in 2024. The decision in this regard was taken during the COP28 plenary session on December 11.

Azerbaijan's goal to cut greenhouse gas emissions by 40% by 2050 includes a strong commitment to utilizing the nation's renewable energy potential. In order to become a pioneer in green energy, the nation plans to diversify its current energy infrastructure and raise the capacity of renewable electricity to 30% by 2030. Azerbaijan is dedicated to setting a good example, and in its next 1.5-aligned Nationally Determined Contribution, it will revise its national objectives.

V. Conclusion

Finally, no matter how many difficulties arise in ensuring the right to live in a healthy environment, it is possible to solve this problem with the help of all people, not just individual people. Protecting the environment helps satisfy human rights, which in turn help defend the ecosystem. Some states are gradually implementing the right to a safe, clean, healthy, and sustainable environment. international organizations created for this purpose, regional and international agreements concluded have irreplaceable power. However, all states must use all available resources to meet their human rights commitments and solve environmental concerns. Globally, millions labor tirelessly to promote the right to a clean, healthy, and sustainable environment. In a world of violence and injustice, the right to a healthy environment underscores a fundamental reality that should unite us all: the Earth is our only home.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. A healthy environment is a human right: Summary Report/Environmental Defenders Office, 2022/ p.3.
2. A healthy environment is a human right: Report on the status of the human right to a healthy environment in Australia/ Environmental Defenders Office, 2022/ p.10.
3. Doha Amendment to the Kyoto Protocol, 2020/Art 3, J /p.12.
4. Environmental management systems. guidance on the application of requirements/ State standard of the Republic of Azerbaijan/AZS ISO 14001, 2020/ p.9-10.
5. Health & Climate Change/ COP24 Special Report/WHO, 2018/p.60.
6. Human rights and a safe climate/A/74/161-Executive summary/Special Rapporteur on human rights and the environment, David Boyd/Gouvernement Princier/ UN HR special Procedures, 2019/ p.2.
7. Kyoto Protocol to the UN Framework Convention on Climate Change/UN,1998/ Art.11/ p.12.
8. Law of the Republic of Azerbaijan “About environmental protection”, 1999/ Artc. 81.
9. My Little COP Pocket Book, 2012/p.23
10. Paris Agreement/UN,2015/ Artc.2.
11. Right to a healthy environment good practices/Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment/UN HR special Procedures, 2020/ p.20.
12. The Constitution of the Republic of Azerbaijan, 1995/ Artc. 39.
13. The right to a healthy environment/ A user`s guide/David R.Boyd/Special Rapporteur on the issue human right to a clean, healthy and sustainable environment/ UN HR special Procedures,2024/ p.36.
14. United Nations Framework Convention on Climate Change, 1992/ p.7.

SAĞLAM ƏTRAF MÜHİT HÜQUQU VƏ COP-UN ROLU

AYIŞƏ QASIMOVA¹

Annotasiya

Bəşər tarixi yaranandan insan hüquqlarının həyata keçirilməsi və qorunması əsas məsələlərdən biri olmuşdur. 20-ci əsrin 80-ci illərində təsnifata üçüncü nəsil hüquqlar da əlavə edildi ki, bunlara kollektiv hüquqlar və həmrəylik hüquqları da deyilir. Sağlam mühitdə yaşamaq 3-cü nəsil hüquqlardan biri kimi həyata keçirilməsi daha çətin, lakin eyni dərəcədə vacib hüquqlardan biri kimi xarakterizə olunur. Çətinlik, ilk növbədə, bu hüquqların ayrı-ayrı insanların deyil, bütünlükdə bəşəriyyətin həmrəyliyi ilə mümkün olmasıdır. 1995-ci ildə dünya dövlətləri tərəfindən atılan mühüm addımlardan biri ÇNL-in ilk iclasının Berlində keçirilməsi oldu. Dünya liderləri iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə ən yaxşı yanaşmaları müzakirə etmək və tərəqqini qiymətləndirmək üçün ÇNL-də toplaşdılar. Ətraf mühitin mühafizəsi üçün müxtəlif həll yolları müzakirə edilir və həll olunmamış mövzular başqa bir konfransda yenidən müzakirə edilir. Hazırda Konvensiyanın 198 Tərəfi 197 dövləti və Avropa İttifaqını birləşdirir və nəticədə demək olar ki, universal üzvlük əldə edilir. Növbəti konfransın 2024-cü ilin noyabrında Azərbaycanda, Bakıda keçirilməsi planlaşdırılır. Bu yazıda sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ ilə bağlı bütünlükdə məsələlər hər bir halda ətraflı müzakirə olunacaq.

Açar sözlər: sağlam ətraf mühit, ÇNL, iqlim dəyişikliyi, Xüsusi Məruzəçi, insan hüquqları, müdafiə, beynəlxalq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, inkişaf, Baş Assambleya, konstitusiyaya, yoxsulluq.

ПРАВО НА ЗДОРОВУЮ ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ И РОЛЬ СОП

АЙША ГАСИМОВА²

Резюме

С самого начала истории человечества реализация и защита прав человека были одними из главных вопросов. В 80-х годах 20 века в классификацию были добавлены так называемые права третьего поколения, которые также называются коллективными правами и правами солидарности. Жизнь в здоровой окружающей среде характеризуется как одно из наиболее сложных, но не менее важных прав, которые необходимо реализовать как одно из прав 3-го поколения. Сложность заключается, прежде всего, в том, что эти права возможны при солидарности всего человечества, а не отдельных людей. В 1995 году одним из важных шагов, предпринятых государствами мира, стало проведение первой встречи КС в Берлине. Мировые лидеры собираются на КС, чтобы обсудить наилучшие подходы к борьбе с изменением климата и оценить прогресс. Обсуждаются различные решения по защите окружающей среды, а нерешенные темы снова обсуждаются на другой конференции. В настоящее время 198 Сторон Конвенции включают 197 стран и Европейский союз, что приводит к почти всеобщему членству. Следующую конференцию планируется провести в ноябре 2024 года в Баку, Азербайджан. В этой статье все вопросы, связанные с правом жить в здоровой окружающей среде, будут подробно рассмотрены в каждом конкретном случае.

Ключевые слова: здоровая окружающая среда, КС, изменение климата, Специальный докладчик, права человека, защита, международный, Организация Объединенных Наций, развитие, Генеральная Ассамблея, конституция, бедность.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.06.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

¹ Bakı Dövlət Universiteti / email: qasimova.ayse.00@gmail.com

² Бакинский Государственный Университет / email: qasimova.ayse.00@gmail.com